

Міністерство освіти і науки України
Черкаський державний технологічний університет
Кафедра історії та права ЧДТУ
Державний архів Черкаської області
Національна спілка краєзнавців України
Університет Григорія Сковороди в Переяславі
Центральноукраїнський національний технічний університет
Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України
Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»
Шевченківський національний заповідник
Кам'янський державний історико-культурний заповідник
Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник
Комунальний заклад «Черкаський обласний краєзнавчий музей» Черкаської обласної ради
Черкаський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України
Громадська організація «Національна академія наук вищої освіти України»

МАТЕРІАЛИ
VI Всеукраїнської
науково-практичної конференції
«КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА
УКРАЇНИ: ПЕРСПЕКТИВИ
ДОСЛІДЖЕННЯ
ТА ТРАДИЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ»
(з міжнародною участю)

07 – 08 грудня 2023 р.

Черкаси
2023

УДК 94:004](063)
МЗ4

Рекомендовано до видання
рішенням Науково-технічної ради
Черкаського державного
технологічного університету
(протокол №4 від 09.10.2023)

Упорядники:

д-р іст. наук, проф., заслужений працівник освіти України **Валентин Лазуренко**;
канд. іст. наук, доц. **Ірина Стадник**;
канд. іст. наук, доц. **Оксана Яшан; Олена Литвин**

Відповідальна за випуск: канд. іст. наук, доц. Оксана Яшан.

Рецензенти:

Молоткіна В. К. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін Університету Григорія Сковороди в Переяславі;

Шевченко Б. Л. – директор Кіровоградського обласного краєзнавчого музею.

МЗ4 **Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження» (з міжнародною участю) (Черкаси, ЧДТУ, 07 – 08 грудня 2023 р.) / упоряд. : Лазуренко В. М., Стадник І. Ю., Яшан О. О., Литвин О. В.; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси : видавець Гордієнко Є.І., 2023. – 299 с.**

У збірнику опубліковано доповіді і тези виступів, що були представлені учасниками VI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження» (Черкаси, ЧДТУ, 07 – 08 грудня 2023 р.).

Для науковців, викладачів, вчителів, здобувачів вищої освіти, краєзнавців, музейників та усіх, хто цікавиться культурно-історичною спадщиною України.

УДК 94:004](063)

Тексти у збірнику опубліковані на основі матеріалів, наданих авторами, які несуть повну відповідальність за зміст своїх публікацій, точність і коректність посилань. Збережено стилістику оригіналів. Висловлені думки не обов'язково співпадають з позицією організаторів конференції.

© Автори, 2023.

З М І С Т

ЧЕРКАЩИНА: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ (до 70-річчя утворення Черкаської області)

Мельниченко В. ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ: ПЕРЕДУМОВИ УТВОРЕННЯ ТА ЕТАПИ РОЗВИТКУ	7
Клименко Т. НЕКРОПОЛІ НА ТЕРЕНАХ ЧЕРКАЩИНИ	15
Толкушин О. ГЕРБ МІСТА ЧЕРКАСИ: ПРОДОВЖЕННЯ ГЕРАЛЬДИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ	18
Чиж Л. ПАМ'ЯТКИ ЧЕРКАС – ЧАСТИНА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ.....	26
Нераденко Т., Мартинюк В. ТУРИСТИЧНА АРХЕОЛОГІЯ ЧЕРКАЩИНИ ...	31
Степенькіна П. КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКА МІСЬКА ТЕРИТОРІАЛЬНА ГРОМАДА В ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.....	37
Зозуля В. КРАЄЗНАВСТВО ЧЕРКАЩИНИ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «КРАЄЗНАВСТВО»	42
Слинько М. ЕКОНОМІЧНА ОСВІТА У ЧЕРКАСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ ТЕХНОЛОГІЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ: ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ.....	47
Ткаченко М. ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО ЖИВОПИСУ ЧЕРКАЩИНИ. ЯК МИСТЕЦТВО ДОПОМАГАЄ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ ...	51

ТВОЇ ЛЮДИ, ЧЕРКАЩИНО! (до 70-річчя утворення Черкаської області)

Барвінок Ю. ВОЛОДИМИР МОРГУН – БАТЬКО СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕНЕТИКИ І СЕЛЕКЦІЇ РОСЛИН.....	53
Кириленко Ж. ОЛЕКСАНДР ЗАХАРЕНКО: ІСТОРІОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ	57
Чупак Т. ЙОГО ЖИТТЯ – БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНСЬКИЙ КРИМ (ДАНИЛО КОНОНЕНКО).....	60
Нераденко Т., Головка В. ВІДОМА ЧЕРКАСЬКА АРХЕОЛОГІЯ ВІРА НЕРОДА (до 70-річчя від дня народження)	66
Джулай Т. ОЛЕКСАНДР ВАСИЛЬОВИЧ ДЕРЕВКО: МИСТЕЦЬКІ ДОСЯГНЕННЯ.....	71
Кисленко С. ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ГУМОРИСТА ПОЛЯНА-ПИЛИПА ЮРИКА ЧЕРЕЗ МУЗЕЙНУ КОЛЕКЦІЮ ФОНДІВ КАМ'ЯНСЬКОГО ЗАПОВІДНИКА.....	75
Мухова В. ЛЕГЕНДАРНИЙ БУЛАТ, ВІДНАЙДЕНИЙ НАЗАРЕНКОМ ВАСИЛЕМ РОМАНОВИЧЕМ	78
Гордієнко Т. ВНЕСОК МИКОЛИ ОЛЕКСАНДРОВИЧА БОНДАРЕНКА В РОЗВИТОК КАМ'ЯНСЬКОГО МАШИНОБУДІВНОГО ЗАВОДУ	81

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА: СТАН, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Потильчак О. НОВОВІЯВЛЕНИЙ РЕЧОВИЙ СКАРБ ДОБИ КОЗАЦТВА З БІЛОЇ ЦЕРКВИ НА КИЇВЩИНІ	86
Герасименко В. ЗНАХІДКИ ПРАЗЬКИХ ГРОШІВ НА ЧЕРКАЩИНІ: ДО ПРОБЛЕМИ УЧАСТІ МОНЕТИ В ГРОШОВОМУ ОБІГУ РЕГІОНУ В XIV–XV СТ.....	91
Кукса Н. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГНАТА СТЕЛЛЕЦЬКОГО НА ЧИГИРИНЩИНІ ТА ЇХ НАСЛІДКИ У НОВОВІЯВЛЕНИХ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТАХ	94
Встров О., Сич Д. ПОДВИЖНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ РОМАНА ОРЛОВСЬКОГО В РЕСТАВРАЦІЇ ТА ОСВЯЧЕННІ ІЛІНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В СУБОТОВІ.....	98
Кожем'якіна І. ВТРАТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ ВНАСЛІДОК РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВІДНОВЛЕННЯ.....	111
Лисенко О. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ ТА ПОВЕРНЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В ЗАКОНОДАВСТВІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	116
Варивода Ю., Кравченко О. ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА У НАУКОВІЙ ОСВІТІ: ДОСВІД УМАНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ	120
Яшан О. ВПРОВАДЖЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ З МЕТОЮ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ	123
Перепелиця А., Павлова С. АРХІТЕКТУРНИЙ ЛАНДШАФТ М. ЧИГИРИН ЧИГИРИНСЬКОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ (XVIII – ДРУГА ПОЛОВИНА XX СТ.).....	127
Мицик Ю. ЧИГИРИНЩИНА У ТВОРІ СТАНІСЛАВА СМОНЕВСЬКОГО	135
Мицик Ю., Тарасенко І. З ЛИСТУВАННЯ ЄВГЕНА ВИРОВОГО	139
Овсієнко Л. ПОЕТИЧНА СПАДЩИНА СТАНІСЛАВА ДВІРНЯКА В ФОНДОВОМУ ЗІБРАННІ КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА	142
Солодовніков І. ОСНОВНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ШКІЛ ІКОНОПІСУ	146
Гончар Л. ХУДОЖНЯ СПЕЦИФІКА САМЧИКІВСЬКОГО РОЗПІСУ ЯК ФЕНОМЕНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО МИСТЕЦТВА	153
Пугач Н. ПИСАНКИ МИРОСЛАВА КУЦЯ З ФОНДІВ КАМ'ЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА ЯК ОДНЕ ІЗ ДЖЕРЕЛ ВИВЧЕННЯ ЕТНОГРАФІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЧЕРКАЩИНИ	157
Висоцька Л. ПЕРСОНАЛЬНІ ВИСТАВКИ ЧЛЕНА НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ ХУДОЖНИКІВ УКРАЇНИ ІГОРЯ СОЛОДОВНІКОВА В КАРТИННІЙ ГАЛЕРЕЇ КАМ'ЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА	162

Єфремцева А. ПЕРСОНАЛЬНА ВИСТАВКА СКУЛЬПТУР ВІТАЛІЯ ДАХІВНИКА «ТРИ МЕЛОДІЇ» У ГРОТІ – ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ПАМ'ЯТЦІ КІНЦЯ ХVІІІ СТ. В МІСТІ КАМ'ЯНКА ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ	166
Храмова-Баранова О., Манн А. МОНОТИПІЯ: ТРАДИЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ	170
Шкребтій В., Саєнко А. ФОТОМИСТЕЦТВО ЯК ЗАСІБ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ.....	172
Кудревич В., Саєнко А. ІСТОРІОГРАФІЯ РОЗВИТКУ КОМП'ЮТЕРНОГО ДИЗАЙНУ В УКРАЇНІ	175
Гончарова О. СПЕЦИФІКА ХУДОЖНЬОГО КІНЕМАТОГРАФУ ЯК ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА.....	178
Ілляшенко Ю. УВІЧНЕННЯ ОБРАЗУ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У ТВОРАХ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА КІНОМИСТЕЦТВА	182
Гапоненко П., Худолей О. ІСТОРИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ЯК ЗАСІБ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ТА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ПРОСВІТНИЦТВА	186
Косяк С. КОРАЛІ В КОМПЛЕКСІ ТРАДИЦІЙНОГО УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЧОГО ВБРАННЯ	188

МУЗЕЄЗНАВСТВО І МУЗЕЙНА СПРАВА

РОЛЬ МУЗЕЇВ У ФОРМУВАННІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ НАЦІЇ

Kapranov Y., Iwanowska B. MUSEUM TOURISM IN UKRAINE: IDENTIFYING CHALLENGES AND EXPLORING FUTURE PROSPECTS	192
Володько О. ВТРАТИ ЗІБРАННЯ ЧЕРКАСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	195
Чепурний О. АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОЄКТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В МУЗЕЙНІЙ СФЕРІ: З ДОСВІДУ РОБОТИ НІКЗ «ЧИГИРИН»	199
Лисенко А. МУЗЕЙНА ПЕДАГОГІКА ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА СУЧАСНОГО МУЗЕЙНОГО ПРОСТОРУ	204
Сиволап Л. ІНТЕРАКТИВНА СКЛАДОВА НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКИХ ЗАХОДІВ СЕКТОРУ АРХЕОЛОГІЇ ЧЕРКАСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ.....	207
Абашіна Л. ВИСТАВКОВА РОБОТА – ОДИН ІЗ НАПРЯМІВ СПІВПРАЦІ МУЗЕЙНИХ УСТАНОВ (на прикладі співробітництва Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» та Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»)	210
Діденко Я., Пискун Л. MEMORY SAVERS: З ДОСВІДУ ОЦИФРУВАННЯ МУЗЕЙНОЇ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЧИГИРИН»	213

Брель О., Пискун О., Діденко Я. СТВОРЕННЯ ІНТЕРАКТИВНОГО ПРОСТОРУ В МУЗЕЇ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В РАМКАХ ПРОЄКТУ «БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ. (НЕ)РОЗКАЗАНА ІСТОРІЯ».....	216
Трошинська О., Діденко Я. «ХОЛОДНИЙ ЯР – ЗЕМЛЯ ВІЛЬНИХ»: З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ЕКСПОЗИЦІЇ МЕДВЕДІВСЬКОГО МУЗЕЮ	220
Голиш Г., Лисиця Л. МУЗЕЙ ІСТОРІЇ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ КНИГИ ЧНУ ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО – ВАЖЛИВИЙ НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКИЙ ОСЕРЕДОК ШЕВЧЕНКОВОГО КРАЮ	226
Мамонтова К. СПЕЦИФІКА КОМПЛЕКТУВАННЯ МУЗЕЙНИХ ФОНДОВИХ КОЛЕКЦІЙ ТА ПОБУДУВАННЯ ЕКСПОЗИЦІЙ, ПОВ’ЯЗАНИХ З РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЮ ВІЙНОЮ У СУЧАСНИХ ІСТОРИЧНИХ МУЗЕЯХ УКРАЇНИ	230
Стадник І. ПРИВАТНЕ КОЛЕКЦІЮВАННЯ ТА ОФІЦІЙНІ МУЗЕЇ: (НЕ)МОЖЛИВІСТЬ ДІАЛОГУ	234
Шульженко Т. СНІЖКО І. М., ПРОКОФ’ЄВ О. П., АРУТІН В. П. – ПОДВИЖНИКИ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НА ЧИГИРИНЩИНІ	241

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Баранов Г. РИМСЬКА ІМПЕРІЯ ЧАСІВ АВРЕЛІАНА: РЕФОРМИ І НАСЛІДКИ	247
Чабан А. ОСТАННЯ АКЦІЯ МРІЙНИКІВ (Чигиринщина у полум’ї селянського повстання)	249
Шостопал А. ДІЯЛЬНІСТЬ ІНСТИТУТУ ВІДПОВІДАЧІВ НА ЧЕРКАЩИНІ У 1922–1924 рр.	256
Таран Г. З ІСТОРІЇ ПЕРЕБУВАННЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В СЕЛІ ЛУЗАНІВКА ЧЕРКАСЬКОГО ПОВІТУ	266
Шмиголь Л. ЯК БОРОВИЦЯ «НА СТЕП» ПЕРЕСЕЛЯЛАСЯ: РОЗПОВІДАЮТЬ ДІТИ	270
Чорна Л. ШІСТДЕСЯТНИКИ ПРО СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (1990-ті рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.)	274
Мушта О. ПЕРШЕ ПОЛІТИЧНЕ ГОЛОДУВАННЯ У КАМ’ЯНЦІ 1992 р.: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ.....	279
Шленчак Б., Тептюк Л. СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ З ІСТОРІЇ СЕЛА МЕДВЕДІВКА ЧЕРКАСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	289

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Лазуренко В. ПЕРСОНАЛІСТИЧНИЙ ВИМІР ІСТОРІЇ ЧЕРКАЩИНИ ЯК ЗАПОРУКА ФОРМУВАННЯ ТУРИСТИЧНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ РЕГІОНУ	294
Лазуренко В., Орлик В. ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ЕКСПЕРТИЗИ ДОКУМЕНТІВ»: УНІКАЛЬНА КНИГА ДЛЯ ФАХІВЦІВ	297

ЧЕРКАЩИНА: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ (до 70-річчя утворення Черкаської області)

УДК 94 (477.46)

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ: ПЕРЕДУМОВИ УТВОРЕННЯ ТА ЕТАПИ РОЗВИТКУ

Василь МЕЛЬНИЧЕНКО,
*кандидат історичних наук, професор,
голова Черкаської обласної організації Національної спілки
краєзнавців України (2001–2021 рр.)*

Сімдесят років тому, у січні вже далекого 1954 р., була утворена Черкаська область, яка від цієї дати й веде свій відлік як складова частина Української держави. Утворення нової області стало результатом економічної доцільності, а й визнанням економічної та культурної значущості регіону.

Поняття «Черкаська область», «Черкащина» сьогодні вживаються не тільки в географічній площині, а й окреслюють ту частину центральної України, де складалося етнічне ядро українства, на основі національного самоусвідомлення визрівали ідеї української державності. Черкаська область відома своїм славним минулим, талановитими людьми, родючими ґрунтами, корисними копалинами.

До 1954 р. – часу утворення області, територія краю входила до складу районів переважно Київської, а також Полтавської, Кіровоградської та Вінницької областей. В 1920-х рр. – це частина колишніх Шевченківської (до 1927 р. – Черкаської), Уманської та Золотоніської округ, а ще раніше – повітів Київської та Полтавської губерній. В часи Української козацької держави середини XVII ст. землі сучасної Черкащини відповідно до тогочасного адміністративно-територіального поділу перебували у складі Чигиринського, Черкаського, Уманського, Корсунського, Канівського, Кропивнянського, Лисянського, Іркліївського, а також частково – Білоцерківського та Переяславського полків.

Згідно з законом Української Народної Республіки від 6 березня 1918 р. повіти й губернії мали бути скасовані, а натомість в Україні передбачалось утворити 32 землі, в тому числі і земля Черкащина з центром у місті Черкаси. Однак, цей закон не був реалізований.

Ідея утворення нової області у складі Української РСР на офіційному рівні вперше була обговорена 28 грудня 1953 р. на засіданні найвищого політичного органу республіки – президії ЦК Компартії України. Головним мотивом доцільності утворення Черкаської області було

«розукрупнення Київської області, наближення керівництва і обслуговування віддалених районів». Дійсно, Київська область на той час була найбільшою в Україні, займаючи територію в 41 тис. кв. км. Протяжність її з півночі на південь складала 350 км. До її складу входило 53 райони.

Віддаленість південних районів Київської області (Христинівського, Уманського, Звенигородського, Шполянського, Смілянського та інших) від обласного центру по залізниці складала 200–325 км, що значно ускладнювало управління та обслуговування сільського господарства і промисловості цих районів. Тому було вирішено найбільш віддалені 20 південних районів Київщини виділити в окрему область – Черкаську, доповнивши її 6 районами Полтавської, 2 – Кіровоградської і 1 – Вінницької області. На засіданні президії ЦК КПУ зазначалося, що пропоновані райони «за своїми економічними, природними і кліматичними умовами є однорідними, з провідною культурою в сільському господарстві – цукровим буряком і наявністю крупної цукрової промисловості».

Пропозиції були сформульовані у поданні Президії Верховної Ради УРСР. На основі цього подання 7 січня 1954 р. було видано Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про утворення у складі Української РСР Черкаської області». Згідно цьому документу до складу Черкаської області включалися 29 районів і 3 міста обласного підпорядкування із вище зазначених областей.

Невдовзі, 12 лютого, до складу новоутвореної області з Кіровоградської області було передано Чигиринський район. «Затримка» з входженням району до Черкаської області зумовлювалася тим, що у січні Чигиринщина опинилася в епіцентрі заходів з нагоди 300-річчя так званого «возз'єднання України з Росією», які в той час масштабно відзначалися на всесоюзному рівні. У складі області тоді було ще 12 міст, 19 селищ міського типу, а всього 815 населених пунктів, підпорядкованих 453 міським, селищним і сільським радам. Загальна площа області на той час становила 21,1 тис. кв. км. Чисельність населення – 1 млн. 497 тис. чоловік, з них переважна більшість проживала в сільській місцевості – 1 млн. 236 тис. (82,6 відсотків). Серед населення новоутвореної області українці становили 93,9 відсотків.

Центром новоутвореної області стали Черкаси, на той час районний центр з населенням близько 50 тис. чоловік. В різні роки змінювалася кількість районів, а з 1966 року і до адміністративно-територіальної реформи 2015–2020 рр. їх незмінно було 20. У 1974 р. в Черкасах введено районний поділ – утворено Соснівський і Придніпровський райони міста. З 1977 р. містом обласного підпорядкування став Канів, а з 1992 р. – Ватутіне і Золотоноша. У процесі реалізації положень реформи в Черкаській області сформовано 4 райони – Звенигородський, Золотоніський,

Уманський і Черкаський. У їхньому складі утворено 66 об'єднаних територіальних громад, до яких увійшли 854 населених пункти.

Відразу після підписання Указу про утворення області розпочалася практична робота з його реалізації. Для вирішення організаційних питань щодо формування апарату управління та налагодження його роботи до Черкас прибула група працівників ЦК КПУ.

А незабаром, 10–11 березня відбулася перша обласна партійна конференція, на якій першим секретарем обкому партії було обрано 47-річного Б. І. Вольтовського, який добре знав сільськогосподарське виробництво, працював на посадах агронома, співробітника науково-дослідного інституту колгоспного будівництва, обласного земельного відділу, першого заступника голови Київського облвиконкому.

На першій сесії обласної Ради депутатів трудящих головою облвиконкому обрано 34-річного І. К. Лутака – фахівця сільськогосподарської галузі, добре обізнаного з Черкащиною по роботі на посаді керівника Христинівського району і завідувача сільгоспвідділу Київського обкому партії. Як і Б. І. Вольтовський, він – фронтовик.

Утворення Черкаської області відбулося в умовах назріваючих у суспільстві радикальних змін, своєрідною точкою відліку яких стала смерть Сталіна. Серед дій, що символізували початок хрущовської «відлиги» і процесу лібералізації, важливе значення мало скасування у вересні 1953 року позасудових органів, розпочате реформування сільськогосподарського виробництва, припинення кампанії проти націоналізму, зростання українського фактора у різних сферах суспільного життя. Імпульсом до поглиблення і розширення лібералізації суспільного життя став XX з'їзд КПРС 1956 року, на якому було викрито культ особи Сталіна і пов'язані з ним злочини.

Позитивним змінам у суспільно-політичному житті Черкащини сприяла розпочата реабілітація жертв сталінських репресій. Зокрема, важливе значення для оздоровлення духовної атмосфери в середовищі інтелігенції краю мало повернення після багаторічних ув'язнень і заслань відомих громадських діячів Н. В. Суровцевої і Г. Ю. Храбана. Станом на 2018 р. у Черкаській області розглянуто на предмет реабілітації понад 12 тисяч кримінальних справ, за якими реабілітовано 35 145 громадян. На жаль, більшість із них – посмертно. Їх імена вміщені у багатотомній серії книг «Реабілітовані історією. Черкаська область».

Без перебільшення перше десятиріччя молодій області було визначальним у подальшому її розвитку і становленні не тільки як адміністративно-територіальної одиниці, а й значного економічного та культурного регіону України. У ті, ще не далекі в часі від війни і повоєнної відбудови роки, самовідданою працею черкащан закладалися підвалини майбутніх здобутків краю. То були роки пошуку і вдалих рішень, досягнень і прорахунків.

Перше і наступні десятиріччя існування області увійшли в історію як період динамічного розвитку. В цей час відбулися структурні зміни в економіці – з переважно аграрної вона перетворилася в індустріально-аграрну. Помітні зміни відбулися в соціальній сфері – розширювалося житлове будівництво, введено в дію значну кількість закладів освіти, охорони здоров'я та побуту.

У 1958 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР Черкаська область «за успіхи, досягнуті в справі збільшення виробництва та заготівель зерна, цукрових буряків, м'яса, молока та інших сільськогосподарських продуктів» була відзначена найвищою державною нагородою – орденом Леніна.

Розгорнулася робота з будівництва ліній електропередачі та підстанцій. Вже в 1955 р. загорілися електролампочки в понад 5 тисячах оселей колгоспників, а в травні 1970 р. до електромережі було підключено останні будинки сільських жителів.

Болючою проблемою залишалося транспортне сполучення. У весняне та осіннє бездоріжжя з Черкас до Умані та навколишніх районів можна було дістатися лише залізницею або гужовим транспортом. Тому одним із пріоритетних завдань стало будівництво автомобільної дороги з твердим покриттям Черкаси – Умань, яка мала з'єднати обласний центр з витягнутими зі сходу на захід правобережними районами.

В Черкасах 6 травня 1961 р. вступив в дію новий річковий порт. Обласний центр мав повітряне сполучення з Києвом, Сімферополем, Одесою, Москвою, Ленінградом та іншими містами. Регулярними стали авіарейси до більшості райцентрів, де також були злітно-посадкові полоси і невеликі аеровокзали. Наприклад, в кінці 1960-х рр. із Звенигородки здійснювалися авіарейси до Києва, Хмельницького, Харкова, Полтави, Черкас та Умані.

Наприкінці 1950-х рр. на Черкащині започатковується приладобудування. В 1957 р. вступив у дію Уманський завод електровимірювальних приладів «Мегометр». З 1962 р. веде свою історію черкаський завод «Фотоприлад» (нині НВК «Фотоприлад»).

З початку 1960-х рр. продовжувався стрімкий розвиток хімічної промисловості. На багато років ця галузь стала визначальною для усієї області. У 1970 р. на повну потужність починає працювати Черкаський завод хімічного волокна. Справжнім флагманом «великої хімії» України і Радянського Союзу став Черкаський хімкомбінат – нині ПрАТ «Азот».

У 1960-х роках на Черкащині, як і в довоєнний час, було лише три вищі навчальні заклади – Черкаський та Уманський педінститути і сільськогоспінститут в Умані. Вища ж технічна освіта обмежувалася відкритою в Черкасах у 1960 р. філією (в окремі періоди – факультетом) київських інститутів. У липні 1991 р. на базі філії утворено Черкаський інженерно-технологічний інститут (нині – державний технологічний університет).

Кожного року вводилися нові школи, дитячі дошкільні установи, будинки культури та бібліотеки. В 1966–1985 рр. в області збудовано і введено в дію 330 шкіл, практично була вирішена проблема забезпечення потреб населення у дошкільних закладах. Серед введених в дію лікувально-оздоровчих об'єктів – санаторії «Світанок», «Мошногір'я» поблизу Черкас, «Родон» у Звенигородці. Загальна кількість місць в санаторіях, пансіонатах, будинках і базах відпочинку досягла майже 15 тис.

У молодому обласному центрі поживалюється культурне життя. У 1955 р. утворюється обласна філармонія. З 1957 р. веде свою біографію Черкаський народний хор, який у максимально стислі строки набув професійності, вражаючи глядачів своїми піснями. У липні хор після чотирьох неповних місяці існування з тріумфом виступав у Москві, спочатку посівши друге місце серед 143 хорових колективів Радянського Союзу, а потім став лауреатом Всесвітнього фестивалю молоді і студентів.

У 1957–1963 рр. в Черкасах жив і творив відомий український поет і журналіст В. Симоненко. Працював у редакціях газет «Черкаська правда» (1957–1960), «Молодь Черкащини» (1960–1963), власним кореспондентом «Робітничої газети».

Рівно через місяць після утворення Черкаської області, 7 лютого 1954 р. побачив світ перший номер обласної газети «Черкаська правда» (нині – «Черкаський край»). Головна газета області виходила великим форматом шість раз на тиждень і вже з 1 травня її тираж становив 40 тис. примірників. З лютого 1960 р. вийшов перший номер обласної газети «Молодь Черкащини» – органу обкому комсомолу. 31 січня 1954 р. вперше в ефірі прозвучали слова «Говорять Черкаси...», що ознаменувало початок обласного радіомовлення.

Невід'ємною частиною повсякденного життя черкащан були фізкультура і спорт. Спортивні секції та команди діяли практично в усіх населених пунктах області. Великою популярністю користувався футбол – на футбольні матчі збиралося багато глядачів. У 1958 р. черкаський «Колгоспник» дебютував у першості СРСР серед команд майстрів класу «Б» і відтоді черкаська команда під різними назвами представляла Черкащину в чемпіонатах СРСР та України.

Яскравими виступами увійшла в історію черкаського спорту жіноча гандбольна команда «Буревісник» (пізніше – «Освіта») Черкаського педінституту, яка в 1963 р. стала бронзовим призером першості СРСР серед команд класу «А» (вища ліга). Її гравці входили до збірної команди СРСР.

В 1960-х роках черкаські спортсмени заявили про себе і на міжнародній арені. Чемпіоном Олімпійських ігор 1964 р. в Токіо з веслування на каное став черкаський авангардivecь А. Хіміч. Чемпіоном Європи 1965 р. став В. Дрибас.

З часом на фоні позитивних процесів розвитку все помітнішою ставала неспроможність тодішнього радянського керівництва адекватно

реагувати на вимоги часу. Почала загострюватися загальна криза. І все очевиднішою ставала необхідність змін в усіх сферах суспільного життя.

У другій половині 1980-х рр. на Черкащині, як і в інших регіонах України, суспільно-політичне життя помітно активізується. Своєрідним каталізатором цього процесу стала започаткована «перебудова» з непередбачуваністю її наслідків. Жителі області, як і всієї України, особливо гостро відчули небезпеку залежності від союзного центру. Значною мірою це пов'язувалося з аварією на ЧАЕС, наслідки якої безпосередньо торкнулися районів Черкащини, та інших соціально-економічних негараздах того часу.

Символами «духовного Чорнобиля» для громадськості краю стали зросійщення, занедбаність історико-культурної спадщини, замовчування трагічних сторінок минулого. Правомірність постановки цих питань на Черкащині тоді була цілком очевидною, оскільки в 1988/1989 навчальному році в найбільшому місті області – Черкасах з 38 шкіл викладання українською мовою велося лише в чотирьох. А з 38 986 учнів міських шкіл навчалися в класах з українською мовою викладання тільки 5753.

В умовах процесу демократизації суспільного життя в області починають виникати історико-краєзнавчі, екологічні, пам'яткоохоронні та інші об'єднання, діяльність яких дедалі більше виходила за межі суто просвітницької і набувала політизованого характеру. Одним з перших таких об'єднань у Черкасах стало товариство «Екологія». Перший екологічний мітинг в обласному центрі відбувся у лютому 1988 р. Регулярними стали акції протесту – мітинги, пікетування підприємств-забруднювачів навколишнього середовища, виступам проти будівництва Чигиринської АЕС, Канівського промвузла та інших об'єктів, які загрожували не лише екологічній безпеці, а й історико-культурним пам'яткам загальноукраїнського значення. Тому поступово екологічний рух почав доповнюватися і тісно переплітатися з іншими актуальними проблемами, насамперед пов'язаними з національно-культурним відродженням.

На цьому ґрунті в 1988–1989 рр. утворилися громадські об'єднання культурологічного спрямування: «Заповіт» у Черкасах, «Берегиня» в Умані, які проводили пошуково-просвітницьку роботу – організовували дослідження маловідомих у той час обставин Голодомору 1932–1933 рр., сталінських репресій, пропагували українську народну творчість. Згодом ці об'єднання помітно політизувалися і почали тісно співпрацювати з осередками політичних партій і рухів, що утворювалися в області – НРУ (Народного руху України), ДемПУ (Демпартії України), УГС (Української гельсінської спілки) та інших.

Відчутний вплив на формування громадської думки з кінця 1980-х років починають справляти позацензурні газети («самвидав») «Черкаський час», «Сурма» (Черкаси), «Воля» (Золотоноша), «Клич Наддніпрянщини», «Канівський вісник» (Канів), «Червона калина» (Умань), «Гомін»

(Городище), «Дзвін» (Монастирище), на сторінках яких критикувались дії влади, гостро і вимогливо ставились питання національно-культурного відродження, надання незалежності Україні. Значне місце займала інформація про заходи громадських та політичних осередків, пропагувалися їхні програми.

Проголошення 24 серпня 1991 р. незалежності України ознаменувало рішучий поворот в історії українського народу, який обрав шлях створення і розвитку своєї власної держави. Черкащина дала Україні борців за незалежність В'ячеслава Чорновола, Станіслава Губара, Михайла Сироту та багато інших наших земляків. В історії Черкащини, як і всієї України, розпочався абсолютно новий період і постали якісно нові завдання, реалізація яких мала відбуватися в новій, незалежній державі.

70-річний період існування області став невід'ємною часткою життя черкащан, абсолютна більшість з яких народилися у цей час і своїми справами продовжує славні традиції рідного краю. Вони по праву гордяться областю – своєю «малою» Батьківщиною, вкладаючи у це велике і світле поняття глибокий віковичний зміст.

Шлях довжиною в 70 років для області був непростим, особливо в перші роки становлення, коли формувалися управлінські ланки, почали здійснюватися масштабні програми перетворень – вводилися в дію промислові підприємства, транспортні комунікації, зростали обсяги сільськогосподарського виробництва, розвивалася соціально-культурна сфера. Ті, ще не далекі в часі від повоєнної розрухи, роки утвердження Черкаської області були позначені напруженим ритмом мирної праці, прагненням людей мати краще життя і впевненість у майбутньому.

Перше і наступні десятиріччя існування області, незважаючи на вади командно-адміністративної системи, упущення і прорахунки, увійшли в історію як період динамічного розвитку регіону. В цей час відбулися структурні зміни в економіці – з переважно аграрної область перетворилася в індустріально-аграрну. З'явилися і набули розвитку нові галузі – хімічна промисловість, наукоємні та інші виробництва, зміцнилася енергетична база виробництва. Помітні зміни відбувалися в соціальній сфері – розширювалося житлове будівництво, вводилися в дію заклади освіти, охорони здоров'я та побуту.

У роки незалежності України на Черкащині набули незворотного характеру процеси утвердження національної свідомості та оновлення духовного життя. Зусилля спрямовувалися на утвердження нових, заснованих на економічному інтересі і діловій ініціативі форм господарювання, розширення зовнішньоекономічних зв'язків. На практиці реалізовувалися програми економічних реформ, спрямованих на оновлення і модернізацію виробництва, вирішення соціальних проблем та розвиток духовної сфери життя.

Будуючи нову Україну і виступаючи проти корупції та на підтримку євроінтеграції, Черкащина пройшла дві Революції – Помаранчеву і Гідності. 22 січня під час невщухаючих протистоянь і сутичок у столиці з'явилися перші загиблі. Кульмінаційним етапом революції стали події у Києві 18–20 лютого, під час яких за гинуло більше сотні протестувальників і кілька тисяч було травмовано. Серед полеглої Небесної Сотні – шестеро черкащан: Юрій Пасхалін, Віктор Чернець, Максим Горошишин, Юрій Парашук, Андрій Саєнко, Віталій Смоленський. Усі вони посмертно удостоєні звання Герой України.

Мирне життя нашого краю, як і всіх українців, було перерване віроломною збройною агресією Росії проти України, що почалася о 3 год. 40 хв. 24 лютого 2022 р. Війна безпосередньо торкнулася Черкащини та корінним чином змінила життя міста.

Героїчну сторінку в історію краю вписують наші земляки – учасники російсько-української війни. Навічно залишаться в пам'яті черкащани, що загинули в боях за свободу і територіальну цілісність України. Проявом патріотичних і громадянських якостей черкащан стала їх активна участь у допомозі Збройним Силам України, підрозділам територіальної оборони та людям, які постраждали від агресії. Наші земляки Андрій Кизило, Ігор Момот, Михайло Куратченко, Віталій Кучерявий, Юрій Михайлюк, Віталій Онопрієнко, Євген Лисенко, Ростислав Лазаренко, Михайло Чабаненко, Сергій Яременко удостоєні високого звання Героя України, захищаючи суверенітет і територіальну цілісність держави.

Сьогодні усі сфери життя Черкащини, незважаючи на складні умови воєнного часу, функціонують ритмічно. Черкащани живуть і працюють з непохитною вірою в перемогу над ворогом і роблять для цього усе можливе.

Список використаних джерел

1. *Черкащина в контексті історії України : матеріали Сьомої наук.-краєзнавчої конф., присвяч. 200-річчю від дня народж. Т. Г. Шевченка та 60-річчя утворення Черкас. обл., [Черкаси, 28 листоп. 2013 р.]. Ч. 2. Черкаська область : шлях завдовжки в 60 років / Укр. ін-т нац. пам'яті, Черкас. обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України, Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького ; [ред.-упоряд. В. М. Мельниченко]. – Черкаси : Вертикаль, 2014. 307 с. Містить бібліогр.*
2. Мельниченко В. М. *Шевченкіана Черкащини: вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка на Черкащині. Черкаси: Брама-Україна, 2013. 207 с.*
3. *Черкащина. Універсальна енциклопедія»: Документально-публіцистичне наукове фотоілюстративне історичне видання / Автор-упоряд. Віктор Жадько. К.: ВПК «Експрес-Поліграф», 2010. 1104 с.; іл.*
4. *Ляшко Ю. Ю. За землю і волю : нарис про боротьбу укр. народу за свободу і незалежність у роки Визвол. змагань 1917–1922 рр. на теренах Чигиринщини / Юрій Ляшко. Черкаси: Вертикаль, 2018. 93 с. : іл.*
5. Мельниченко В. М. *Історія преси Черкащини (XX – початок XXI ст.) [монографія]: журналістам Черкащини усіх поколінь присвяч. Черкаси: Вертикаль, 2020. 238 с. : іл.*
6. *Поліщук В. Т. Літературна енциклопедія Черкащини. Т. 1 : А–К / уклад. В. Т. Поліщук. Черкаси: видав. Чабаненко Ю. А., 2020. 667 с.*

УДК 904:726.8](477.46)

НЕКРОПОЛІ НА ТЕРЕНАХ ЧЕРКАЩИНИ

Тетяна КЛИМЕНКО,

*кандидат історичних наук, доцент,
директор Державного архіву Черкаської області*

Черкащина – один із найбагатших регіонів України за своєю історією, на якій яскраво можна прослідкувати всі формації розвитку людського суспільства, починаючи з сивої давнини. Це стверджують наукові дослідження археологів, знайдені археологічні матеріали, які є свідками розвитку первісного суспільства, виробничих відносин і культури наших далеких предків на території краю.

Далеко за межами Черкащини відома пізньопалеолітична стоянка, (давньокам'яного віку), яка відкрита на території сучасного села Межиріч Канівського району (датується 17–15 тис. років тому). Досліджені землеробські поселення трипільської і черняхівської культур.

В селах Громи, Танське, Папужинці Уманського району є сліди неоліту. Досліджені землеробські поселення трипільської культури (IV–III тисячоліття до н.е.), мешканці яких проживали на всій території правобережної Черкащини. Захоплюють своєю унікальністю знахідки скіфських курганів на околиці м. Городище. Археологами зібрані і досліджені цінні колекції матеріальної культури краю періоду ранніх слов'ян Київської Русі.

Початок археологічного дослідження пам'ятників скіфського часу на Правобережжі Середнього Подніпров'я був покладений в середині XIX ст. розкопками некрополів (курганів, могил, могильників, покладів мамонтових кісток та інших місць стародавнього поховання). А. Бобринський, В. Хвойко, М. Максимович, І. Фундуклей, Жозеф де Бай, М. Біляшевський, Д. Самоквасов та ін. [5, 79] дали великий матеріал, на підставі якого в подальшому будувались різноманітні загальноісторичні теорії [1, 5]. Їхні дослідження дають певний матеріал для з'ясування на Шевченківщині неолітичних культур різних типів: трипільської, греко-скифської, римської, готської, візантійської, великокнязівської, литовської, польської і козачої.

Середнє Подніпров'я дуже багате пам'ятниками ґрунтового роблення – як доісторичної, так і історичної доби: курганами, могилами, могильниками та неолітичними стоянками. Є кургани, як наприклад, Рижановські, в одному з яких польським археологом Оссовським зібрано було близько 450 золотих речей жіночого знаряддя, причіпок тощо [2, 47].

Поховання V–III ст. до н.е. на Правобережжі середнього Дніпра відкриті як у великих курганных могильниках, які нараховують до 400

насіпів, зазвичай тісно розташованих один коло одного, так і в невеликих курганних групах, які складались з 10–30 курганів.

Низка великих могильників виникла в епоху бронзи, але на них продовжували ховати протягом всього скіфського часу. Такий могильник між Гуляйгородком і Чубівкою – Яблунівський та ін. Крім того, відомі великі могильники – Черноліський в урочищі Секирне, та Холодний Яр, де під одним курганом знаходяться два – три одночасних поховання. Великі могильники, як правило, залишені рядовим населенням. Їх кургани середнього і малого розміру розташовані близько один від одного.

Малі могильники, як правило, представляють собою кладовища привілейованих родів. Погребіння їх зазвичай відносяться до вузького відрізка часу. В могильнику біля с. Бобриця в центрі групи курганів V–IV ст. до н.е. знаходилося два кургани. В одному було розграбоване поховання кінного воїна, в другому – жінки-жриці з кам'яним переносним алтариком, оточене похованням п'яти залежних осіб.

Особливе місце займає могильник біля с. Грищинці. Він розташований поза поселенням. Заховання нічим не відрізняються від курганних поховань. Вони здійснені в ґрунтових ямах за обрядом трупоположення і трупоспалення та супроводжуються звичайним набором інвентарю. Відмітною рисою цього могильника є великий відсоток (близько 30 %) окремих дитячих могил.

Поховальні споруди Правобережжя скіфського часу різноманітні. Це залежить як від знатності похованих, так і від того, що поховальний ритуал кожної родової групи відрізнявся деталями, які були характерні цій групі [1, 16].

В кургані, розкопаному в 1845 р. біля с. Нова Осота Чигиринського повіту, було виявлено скелет, і при ньому – наконечники стріл, 29 бронзових і кістяний, залізний ключ та бронзове привішення [3, 16].

Внаслідок розкопок поховання в с. Маслове Златопільського (тепер Шполянського) району було здобуто 8 ящиків різних старовинних речей, серед них 30 цілих посудин та до 100 уламків і речей поховання. Доба поля поховання належить до II–IV ст. н.е. Типи поховання: 4 трупоспалення – є урни з золою; 4 трупоположення. В місцях поховання є побутові речі, що клались разом з мерцем [4, 212]. У дослідженому черкаськими археологами могильнику періоду черняхівської культури – IV ст. н.е., що дістав назву «Черкаси – центр», виявлено значну кількість кераміки, залізні ножі, кістяні гребені, прикраси та інші речові знахідки.

По берегах річок, боліт і кучугурах, поблизу стоянок доісторичної людини, розташовані кургани, могили, в яких знайдені кам'яні або бронзові стріли, списи і інше кам'яне або металеве приладдя, черепки посуду, вугілля з кістками та плями в ґрунті, так звані культурні поклади [5, 41].

В значній кількості могил, розкопаних в Середньому Подніпров'ї, поряд з кістками людей були знайдені здебільшого глиняні черепки

та посудини з явними слідами зернових, що свідчить про характерний для цієї місцевості поховальний обряд, важливим елементом якого був ритуал виряджальної їжі. Про це свідчать знайдені в могилах кістки тварин і миски із залишками зернових, що клалися поряд з людиною.

Могили воїна можна було розпізнати по коню в уздечці, або тільки по уздечці, фрагментах біноклевидних череп'яних приладь, срібних римських монетах, наконечниках стріл. У похованнях жінок, окрім залишків виряджальної їжі, знаходили прикраси, шпильки, дзеркала, самопрядки, намиста, сережки.

Наукова інформація, одержана в результаті дослідження курганів, є новим доповненням до вивчення поховального обряду середньодніпровських племен, за допомогою якого суспільство санкціонує перехід людини з одного якісного стану в інший, а також дозволяє окреслити нову невелику групу своєрідних для нашої території пам'яток.

Поховання більш пізнього періоду відрізняються своєю упорядкованістю. Серед поховань видатних вчених, поетів, визволителів рідного краю слід згадати найбільш значні з них.

Троїцька церква колишнього жіночого монастиря у Чигирині вважається фамільною роду Андрія Дорошенка (брата гетьмана Петра Дорошенка), який там був похований. Навкруги церкви є могили старовинних українських діячів, але деякі з них втягнуло в себе болото.

У Чигирині, біля Замкової гори, колишньої резиденції українських гетьманів, є могили з кам'яними хрестами й надгробками з написами стародавніх часів, які є важливими пам'ятками некрополя [5, 35, 36].

В Миколаївській церкві в Корсунь-Шевченківському поховано корсунського полковника Золотаренка, підручного Б. Хмельницького; на Чернечій горі поблизу Канева – Великого сина українського народу Т. Г. Шевченка, а у Прохорівці на Канівщині в родовому маєтку на Михайлівській горі – українського вченого, історика, фольклориста, письменника, першого ректора Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка М. О. Максимовича. В Іллінській церкві в Суботові на Чигиринщині похований державний діяч і полководець Б. Хмельницький [6, 154].

Вивчаючи археологічні матеріали можна прийти до висновку, що міста живих та «міста мертвих» на Черкащині вивчались нерівномірно. Основна увага приділялась дослідженню городищ. З'ясовано їх плани, характери забудови в різні періоди, одержано відомості про економіку та політичний устрій, виявлено багатий речовий матеріал, у тому числі й шедеври мистецтва. А між тим некрополь – як першокласне джерело історії різних віків – майже випав з поля зору дослідників.

Незважаючи на велику пошукову роботу, яку проводили археологи та науковці протягом XIX і XX ст. в галузі некрополістики, слід зазначити, що ця галузь науки має велике майбутнє і буде слугувати об'єктом майбутніх досліджень.

Список використаних джерел

1. В. Г. Петренко. *Правобережье среднего Приднепровья в V–III вв. до н.э.* М., 1967.
2. *Державний архів Черкаської області (ДАЧО), ф. Р-131, оп. 1, спр. 30.*
3. В. Б. Антонович. *Археологическая карта Киевской губернии.* М., 1895.
4. *ДАЧО, ф. Р-81, оп. 1, спр. 19.*
5. *ДАЧО, ф. Р-131, оп. 1, спр. 33.*
6. Г. Грабянка. *Действия презельной и от начала поляков кровавой небывалой брани Богдана Хмельницкого.* К., 1854.

УДК 929.6(447.46-21)

**ГЕРБ МІСТА ЧЕРКАСИ:
ПРОДОВЖЕННЯ ГЕРАЛЬДИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ**

Олег ТОЛКУШИН,

голова Черкаського обласного геральдичного товариства

Місто Черкаси має досить нетривалу, але досить непросту геральдичну традицію. Вона не має символічних джерел в інших, до знаходження герба, раніше використовуваних населеним пунктом пізнавальних знаках. Після останнього затвердження герба міста тривають спроби переробити існуючий міський герб (чергова з них недавно почата істориками, обтяженими науковими ступенями. Але в них такий же непрофесійний підхід до розв'язання даного питання, як і у далеких від геральдики й недосвідчених у ній людей). Автором [О. Т.] неодноразово роз'яснювалася історія становлення герба міста, у тому числі на наукових конференціях і в публікаціях. Але, очевидно, потрібно ще раз викласти основні моменти проведеного дослідження, що передували затвердженню герба міста Черкаси.

Черкаси служили адміністративним центром багатьох територіальних утворень – староства, козацьких сотні й полку, повіту, району, округу й області. Деякі із цих утворень мали пізнавальну символіку. Одна з перших відомих згадується в описі Черкаського замку 1552 р.: «*при замку Черкаскомъ ротмистръ Петръ Розбиский указаль роту свою, з которою ново тамъ притягнулъ, сто драбовъ, личачи, з бубны, з пропоры*». Подібний вексиллоїд мав також «*Почоть служебниковъ старостиныхъ*», загін якого був при старості. Однак про символіку «*пропоровъ*» нічого не повідомлялося.

На відміну від територіальних утворень, центром яких служили Черкаси, як про самотійний об'єкт самоврядування цей населений пункт

можна вважати після Люблинської унії 1569 р. й поширення законів Речі Посполитої на землі Середнього Подніпров'я. Тобто, з 1580 р. в місті Черкаси почала функціонувати місцева влада, не залежна від Черкаського староства. Законодавчими актами того часу не передбачалося мати місту свою печатку. Але на колишні землі Великого князівства Литовського, Руського та Жмудського (Жемойтського), що з'єдналося з Польщею, поширилася традиція, перейнята поляками в деяких європейських країн, а саме: використання місцевим самоврядуванням печаток із символікою для завірення документів. У Київському воєводстві для міст – центрів староств, зокрема, принаймні, Білій Церкві, Канева й Черкас, мабуть, централізовано, виготовили печатки з однаковою символікою. Це був перекинутий лук з накладеної на тятиву стрілою вістрям униз. Печатки вирізнялися тільки написом про приналежність їх до того або іншого міста. Військова атрибутика в символіці печаток указувала на прикордонне положення населених пунктів. Цю печатку в Черкасах використовували приблизно до 1613 р., після чого через її зношення виготовили нову печатку, але вже з іншою символікою. В 1625 р. у зв'язку з створенням Черкаського полку й сотні міське самоврядування скасували, і надалі при військово-адміністративному устрої воно більше не діяло. Канула у лету і печатка – атрибут міського самоврядування.

В 1678 р. Черкаси зруйнували під час другого «Чигиринського походу» турецько-татарські війська, припинили існування Черкаські сотня й полк. Спустошене місто не підлягало заселенню й після договору про «Вічний мир» 1686 р. Після Прутського договору 1711 р. Правобережжя Дніпра перейшло під владу Речі Посполитої. Із приходом в 1715 р. польської адміністрації Черкаси знову набули статусу центру староства. Відродилося міське самоврядування, і, мабуть, стала використовуватися печатка міста. В 1768 р. під час «Коліївщини» значна частина Черкас була зруйнована, повністю знищені адміністративні будинки. Тому, мабуть, не залишилося документів з відбитком міської печатки (печаток) періоду з 1715 по 1768 рр., ані самої печатки. Також очевидно, що після чергового руйнування міста у ньому відновило діяльність міське самоврядування, що використовувало печатку. Документів з її відбитком поки не знайдено. Тобто, за період, що був розглянутий, не склалося традиції використання міської символіки в Черкасах.

Річ Посполита, незадовго до чергового розділу, знаходилася у стані глибокої кризи. З метою запобігти розпаду держави вживалися спроби ухвалювати законодавчі акти, що сприяли зупинити негативний процес. Навесні 1791 р. польський сейм прийняв закон *«Про вільні міста Речі Посполитої»*, який призначався, насамперед, для міст і містечок, що були на сході Речі Посполитої, як менш лояльні стосовно існуючої влади. Серед положень закону передбачалося наділення їх правами місцевого самоврядування, у тому числі дозволялося використання гербів як явних

атрибутів місцевої влади. Прийняті після затвердження закону юридичні акти визначали функціональне значення герба й печатки з його зображенням.

Керуючись цим законом, польський король Станіслав-Август 10 листопада 1791 р. надав Черкасам *«Привілей або Жалувану грамоту»*. Серед міських переваг і вигід населеному пункту надавалося право використовувати власний герб: *«...w szrodku iadącego na Koniu Zbrojnym Żołnierza w Polskim Stroiu Woiskowym Ubranego Kopia w Recę prawej gotową do Ugodzenia trzymającego...»*. Зображення герба Черкас, як і інших гербів міст на королівських привілеях того часу, більше нагадували мальовничі малюнки, ніж пізнавально-правові знаки: вони не мали стилізації, вживалися не геральдичні тинктури, розташування фігур і емблем не відповідало вимогам геральдики. Крім того, зображення в Жалуваній грамоті Черкасам не поміщене в геральдичний щит і спрямоване в негеральдичну ліву сторону. На рис. 1. подано

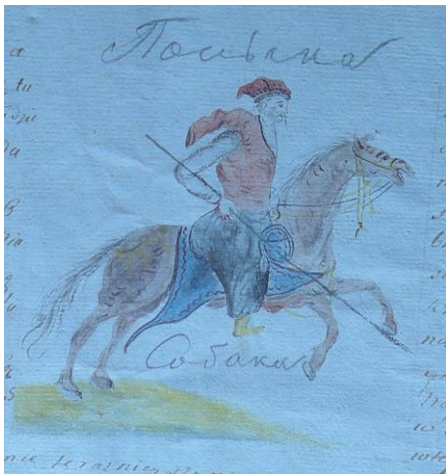

Рис. 1. Викопіювання з копії привілею 1791 р. із зображенням символіки

з копією привілею із зображенням символіки (так як вона не поміщена в геральдичний щит) міста Черкаси із красномовним написом когось із черкасців, що пояснює суть даного «герба».

Геральдика (герботворення) держави, що розпадалася, знаходилося у занепаді, що негативно позначалося й на створюваних в той час гербах міст. Емблематичний сюжет черкаського герба 1791 року досить розповсюджений. За назвою й зовнішній подібності він повторює герб області Черкаських і *«Горських»* князів (тільки звернений в іншу сторону), який, у свою чергу, близький до зображення родового

герба *«Погонь»* черкаського старости князя І. Сангушка, при правлінні якого місту надали магдебурзьке право й герб. Звичайно, навряд чи польські геральдисти, складаючи герб для центрального міста староства, що належав Речі Посполитій, перейняли б символіку з державного герба іншої держави. Що стосується князя І. Сангушка, то він, як і деякі інші особи, що тимчасово керували староствами, користуючись слабкістю держави, перетворив державне володіння в подібну приватновласницької вотчини. Тому не дивно, що родовий герб черкаського старости польські геральдисти використали в якості геральдичної основи для герба міста Черкаси.

Втім, така символіка збігається з історичними особливостями Черкас. Татарські набіги були основною перешкодою у колонізації краю. Ще при князі Олельковичі створили систему *«польных страж»*, що полягала у регулярному чергуванні боярських загонів на шляхах татарських. На території округ Канівського й Черкаського замків був прошарок «кінних

слуг» – дрібних бояр, які несли військову службу й не були наділені землею. З XVI ст. їх стали називати «панцирними боярами». Городяни («*Служба з боярь а з мещанъ*») несли кінну службу на значній відстані від міста, щоб завчасно попереджувати про навалу загарбників і для переслідування ворога: «*повинни Черкасьцы бояре служити коньно, збройно и ездити съ старостою, або и безъ старосты съ служебниками его противъ людей неприятельскихъ и въ погоню за ними*». Люстрація Черкаського староства 1615–1616 рр. показує, що жителі міста несуть «*służbę wojennéj konno z orężem przy panu staroście*». Аналогічно, у люстрації 1622 року: «*w tem miastcie mieszczan posłusznych nr. 120. Podatków żadnych nie dają, prócz służby wojennej, którą każdy z nich konn z orężem przy panu staroście swym albo podstarościm jego odprawować powinni, bywa ich koni nr. 120*».

Наданий Черкасам польським королем герб юридично діяв дещо більш, ніж рік. Ледь встигли доставити Жалувану грамоту в місто Черкаси, як 23 січня (за с. с.) 1793 р. у по другому поділу Речі Посполитої Правобережжя Дніпра відійшло до Російської імперії й стало управлятися за її законами. У російській державі згідно з законом про міста «*Грамота на права и выгоды городамъ Россійской Имперіи*» герб мав право мати населений пункт у статусі міста, і згідно 28 статті закону затверджений тільки «*рукою Императорскаго Величества и оный гербъ употреблять во всехъ городскихъ делахъ*». В 1793 р. центром повіту призначили містечко Сміла як центральне в повіті, але через рік, через її власницьке положення, «*присутственные места*» перевели в Черкаси, і населений пункт був знову затверджений у статусі міста.

На перехідний період від одного державного устрою до іншого міста повинні були залишатися «*на ихъ правахъ и привилегіяхъ на первый случай, и каждому изъ нихъ не препятствуютъ просить Насъ [Императрицу – О. Т.] о подтвержденіи оныхъ*». Тому герб Черкас за польським привілеєм продовжував використовуватися й надалі.

Для «*Высочайшего утверждения*» необхідно було надати імператорові на затвердження копію герба, що використовувався містом. З герба польського періоду зробили копію, яку засвідчив Черкаський «*Магистратъ въ 1802 году*» для надання на розгляд «*Его Императорскому Величеству*». Однак тоді на цьому все закінчилося: Герольдія, що розглядала матеріали, виявилася не в змозі оперативно й планомірно створювати (відтворювати) і затверджувати міські герби. Тому, всі справи по «*гербамъ городовъ, Губерній и Областей*», відповідно «*Именному указу Императора Николая I*» від 03 травня 1829 р., «*данному Министру Внутреннихъ дель. – О порядке производства дель по Министерству Внутреннихъ дель*» передали «*Департаменту Полиціи Исполнительной*». Для збору наявних проектів міських гербів міністерство 12 листопада 1836 року направило циркуляр «*в губернии и области, гражданским и военнымъ губернаторам с требованиемъ уведомить, все ли города данной*

губернии имеют гербы», «и если не все, то, составив проекты гербов, доставить их в министерство для представления к утверждению».

На виконання припису київського цивільного губернатора черкаський повітовий землемір у грудні 1836 року звернувся в черкаську міську думу із проханням, що він *«долженъ заняться скопированіемъ Герба Черкасского уезда для представления къ деламъ Статистическаго Отделения Министерства внутреннихъ делъ; Почему покорно прошу Градскую Думу снабдить меня находящимся въ оной таковымъ Гербомъ, для снятія съонаго которой по минованіи надобности обратно имеетъ быть въ оную препроводить».* Це звернення землеміра, як й інші, що послідували за ним, тривалий час залишалися без відповіді. І лише 28 січня 1842 року міська дума відправила в київське губернаторське дворянське зібрання необхідні

Рис. 2. Копія зображення з Жалуваної грамоти міста Черкаси, направлено до Санкт-Петербургу

документи: *«Донести Губернскому Правленію, что гербъ съ привелегією города преставленъ въ Дворянское Собраніе 28. Генваря...».* Після декількох погоджень дійсності копії герба із Черкаською міською Думою у 1844 році *«Кіевское Губернское правленіе»* зняло із привілею копію опису герба та зображення й направили їх в *«Статистическое Отделение Министерства внутреннихъ делъ».* (Про герб не можна говорити, тому що відсутня головна складова його частина – геральдичний щит – рис. 2).

Розглянувши прислану копію, фахівці з геральдики внесли до неї зміни. Керуючись Указом Урядового Сенату від 21 грудня 1850 р., керуючий МВС Сергій Ланський подав у липні 1851 р. до сенату на розгляд дороблений на основі історичної символіки проект герба міста Черкаси: *«Щит разделен на две части, в верхней меньшей части герб Киевской губернии, а в нижней большей – в серебряном поле воин, одетый в польском мундире, скачущий на коне, обращенном в левую сторону, и держащий в правой руке копье, направленное для поражения неприятеля».* На рис. 3. зображено проект герба міста Черкаси 1851 р. та його розмірне зображення на печатці (при монохромному зображенні на печатці й у переводі його в матеріал елементи зображення герба стають нерозрізнені, а деякі й зовсім втрачаються).

Рис. 3. Проект герба міста Черкаси 1851 р. та його розмірне зображення на печатці

Варто зауважити, що російські геральдисти, як і їхні колеги в інших європейських країнах, використовували у своїх розробках передові геральдичні традиції Франції, розроблені в часи правління Наполеона Бонапарта.

У порівнянні з європейськими країнами в Російській імперії була величезна кількість міст. Щоб визначати по пізнавальній частині герба хоча би приблизне місцезнаходження міста, колезький радник фон Єнден запропонував своєрідну конструкцію герба. Вона передбачала зображувати у верхній частині герба намісницький (губернський), у нижній – міський. При відтворенні черкаського герба зображення символіки київського губернського й черкаського 1791 р. в щиті герба виявилось погано сумісним. Щоб повністю помістити емблеми на геральдичних полях, не спотворюючи зображення, їх треба було *значно зменшити в розмірах* (зображення щита герба використовується на печатці, і в зменшеному виді значно його спотворювало). З погляду *«геральдического художества»* проект герба міста Черкаси виявився досить невиразним, несприйнятливим (а одна з якостей герба – нести пізнавальну функцію).

**Рис. 4. Герб міста Черкаси,
«Высочайше утвержденный»
26 грудня 1852 р.**

Тому, виходячи з історії міста, був запропонований більш простий варіант герба для Черкас: *«Щитъ герба разделень на две равныя части, въ верхней изображень гербъ Кіевской губерніи, а въ нижней, червленой, серебряный скачущій конь, гербъ украшень городскою короною»*. На рис. 4 зображено герб міста Черкаси, *«Высочайше утвержденный»* 26 грудня 1852 р., який 26 січня 1853 р., після затвердження сенатом, став повністю юридично оформленим, набув усіх ознак пізнавально-правового знаку, а виходить, *«легитимным и посему, подлежал обнародованию»*. Зображення герба використовувалося (насамперед на печатках) органами міського самоврядування.

Зміна графіко-символічного зображення герба спричинила зміну його ідеї. Нове символічне втілення значне розширило діапазон символічних значень. Зображення коня в гербі міста Черкаси було найбільш *«підходящим для міста з такою буйною минувиною. На затвердженному <...> зображенні кінь звернений у свою ліву сторону, що вказує на колишні впливи польського геральдичного стилю»*. Степова частина *«Черкасскаго повета»* сприяла розведенню коней. За свідченням Боплана тут удосталь водилися *«дикія лошади, табунами въ 50–60 головъ»*. У Черкаському замку існували своєрідні податки на коней для забезпечення кінної служби городянами. У геральдиці кінь – збірний

образ, який поєднує хоробрість лева, зір орла, силу вола, швидкість оленя, спритність лисиці. У цьому випадку відображаються якості, необхідні людям, що населяли ці місця, щоб вижити в боротьбі із численними ворогами. Кінь зображений без вуздечки, символізуючи вільність, степові простори, знаходження міста на границі з «Диким степом». Кінь у гербі поміщений у червленому полі. Символічне значення даної тинктури – символ мужності й героїзму, відображаючи властивості захисників Черкас.

Реформою 1857 р., запропонованою керуючим «Гербовым отделением Сената бароном Бернгардом Кёне», передбачалося створювати повні герби міст, і замість зображення у верхній частині губернського герба він повинен був займати вільну частину щита міського герба. В 1864 р. барон запропонував внести зміни в черкаський герб (рис. 5), відзначивши, що *«такъ какъ лошади находятся уже въ гербахъ многихъ городовъ, напр: <...>, то полагаю изобразить въ семь гербе только лошадиную голову между двумя подковами»*. Але запропонований проект не був схвалений Сенатом.

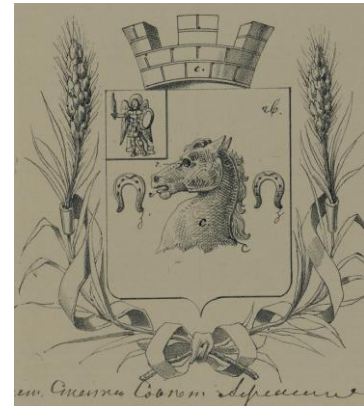

Рис. 5. Проект герба м. Черкаси, запропонований «барономъ Б. Кёне» в 1864 р.

Рис. 6. Проект герба міста Черкаси 1878 р.

В 1878 р. створили новий проект герба міста, у якому в червленому полі зображувався *«серебряный конь с черными глазами и языком»* (рис. 6). Він отримав схвалення в Сенаті, але не був наданий на *«Высочайшее утверждение»*.

Герб міста Черкаси 1852 р. використовувався без змін до початку 20-х рр. ХХ ст. Тобто, склалася традиція використання черкаського герба. Після подій 1917 р., разом зі скасуванням станів, на багато десятиліть пішла практика застосування як родових, так і міських гербів.

Однак жодним законодавчим актом не відмінялося використання Черкаського герба.

З початку 60-х років минулого сторіччя вживали спроби реанімувати міський герб. До 50-річчя Радянської влади навіть випустили сувенірні значки, у нижній частині яких зображувався кінь, що скаче вліво, а у верхній, замість Михайла архангела – *«символики чуждой советскому образу жизни»* – помістили круглий вінок. В 1970 р. провели конкурс на створення герба міста Черкаси, однак *«ни один из представленных проектов не удовлетворяет требованиям, предъявленным к раскрытию темы средствами геральдической символики и не может быть рекомендован как герб города»*.

Черговий конкурс малюнків на тему «Герб міста Черкаси» провели незадовго до 700-річчя заснування міста. Як завжди в таких конкурсах трапляється, для розробки герба залучили людей, які не брали участь у творчому змаганні. Вони створили красиво скомпонований малюнок, і величезний прогрес: на геральдичному щиті. Зображення вигідно відрізнялося від більшості емблематичних зображень того часу – «шестіріні з колоском» у різних комбінаціях. Якби Черкаси не мали геральдичної традиції, то дану емблему можна було доробити до повноцінного герба. Але місто мало традицію використання герба, яку, до того ж, ніхто не скасовував.

Герб – своєрідний пам'ятник історії й культури. Тому мною [О. Т.] у рамках діяльності комісії з геральдики Всесоюзного об'єднання клубів фалеристів (тоді випускалася безліч значків із зображенням гербів, і членами клубів було багато людей, що розбираються в геральдиці) було запропоновано реанімувати й увести в обіг історичні герби на території Черкаської області. Так як Черкаси мали геральдичну традицію, то логічно було прибрати символіку з герба 1852 р., що ототожнюється з гербом Київської губернії: Черкаси стали самостійним адміністративним центром. Тобто, внести мінімальні зміни в герб.

Рис. 7. Проект герба м. Черкаси. Художник Р. І. Маланичев, 1988 р.

На початку 90-х рр. минулого століття почалися нападки представників «Народного руху України за перебудову» на всю радянську спадщину, у тому числі й на гербоподібну емблему міста Черкаси 1985 р. На той час уже діяло Черкаське обласне геральдичне товариство. Його завдання полягало у відтворенні (створенні) гербів населених пунктів області, базуючись на науковому підході. Так і для герба Черкас: було проведено історико-краєзнавче дослідження з обґрунтування символіки міста (фактично, на підставі численних архівних матеріалів виклали історію Черкас), а потім на його основі розробили кілька проектів герба, ґрунтуючись на геральдичній традиції міста.

На жаль, через протиборство кланів серед депутатів міськради під час відсутності в місті міського голови В. І. Олійника була проведена сесія, на якій поспіхом затвердили один із проектів герба, що не повністю задовольняв геральдистів. Чому нами й не був представлений на розгляд сесії проект прапора міста.

Цей варіант максимально відповідав зображенню тинктур і фігурам герба 1852 р., тільки лише змінено зображення Михайла Архангела на козака. На цьому робота над гербом не зупинилася.

На початку 90-х рр. минулого століття почалися нападки представників «Народного руху України за перебудову» на всю радянську спадщину, у тому числі й на гербоподібну емблему міста Черкаси 1985 р. На той час уже діяло Черкаське обласне геральдичне товариство. Його завдання полягало у відтворенні (створенні) гербів населених пунктів області, базуючись на науковому підході. Так і для герба Черкас: було проведено історико-краєзнавче дослідження з обґрунтування символіки міста (фактично, на підставі численних архівних матеріалів виклали історію Черкас), а потім на його основі розробили кілька проектів герба, ґрунтуючись на геральдичній традиції міста.

Рис. 8. Герб м. Черкаси 1995 р. Художник А. П. Пендюра

Були внесені деякі виправлення в щит герба, зробивши його повністю відповідним до норм геральдики й історичній спадщині міста, а також позащитові елементи, що повніше розкривають його історичний вигляд. Виходячи із символіки щита герба, також розробили прапор міста.

Рис. 9. Проект повного герба міста Черкаси.
Художники В. А. Афонін,
О. В. Галицька

Герб, виражаючись геральдичною термінологією, треба вміти прочитати, тобто, розібратися в символіці й зрозуміти, що вона означає. Тому що цим володіють небагато людей, то товариством було зроблене пояснення символіки. Фактично в більш ніж стасторінковому тексті письмово викладена історія міста, але в порядку опису герба, що пояснює наявність того або іншого зображення в гербі із приведенням кількох сотень посилань на документи. У більшості випадків наведені самі документи, тому що пошук їх – важке заняття, що проводилося спеціалістами товариства у вітчизняних і закордонних архівах кілька десятиліть.

У черговий раз, у 2023 р., цього разу історики, обтяжені науковими титулами, вирішили ревізувати черкаський герб. Такі часи настали, що для цих діячів звернутися до архівних документів, де знаходиться опис герба, означає принизити свою професійну гідність. Очевидно тому їх не було помічене відвідуванням архівів... Що вже тут говорити, вони не знайомі навіть із азами й елементарними поняттями однієї з історичних наук геральдикою, але туди ж – спробувати створити герб.

Розроблений і не затверджений повний герб міста Черкаси, завдяки закордонним фахівцям з геральдики, дійсних цінителів цієї науки та колекціонерам, у вигляді гербофалероніму врочисто прямує по планеті, розповідаючи своєю символікою про чудесне місто Черкаси і його історії.

Рис. 10. Ювілейний гербофалеронімі із зображенням повного герба міста Черкаси

За матеріалами культурологічного збірника «Гербовник&вексиллумарий Черкаського краю» (8 редакція, 2020 рік); Науковий архів Черкаського обласного геральдичного товариства.

УДК 94:908(477.46)

ПАМ'ЯТКИ ЧЕРКАС – ЧАСТИНА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

Лілія ЧИЖ,

*завідувачка відділу науково-методичної
та пам'яткоохоронної роботи
Черкаського обласного краєзнавчого музею*

Славна історія Черкащини насичена багатьма подіями. Свідками історичних подій для нас і наступних поколінь є пам'ятники та пам'ятні місця, що залишились, які під час сучасної російсько-української війни сприймаються по-іншому. Для того, щоб надійно та свідомо оберігати історичні пам'ятки, потрібно добре знати події, які пов'язані з ними.

14 грудня – день визволення Черкас від фашистських загарбників.

З наказу Верховного Головнокомандуючого, 14 грудня 1943 р.: «Війська 2-го Українського фронту, продовжуючи успішний наступ, сьогодні, 14 грудня, внаслідок напружених боїв оволоділи великим економічним центром України – містом Черкаси – важливим вузлом оборони німців на правому березі Дніпра». Про запеклість битви за місто у листопаді-грудні 1943 р. свідчить хоча б той факт, що у «Черкаській операції» були задіяні 25 радянських військових з'єднань і частин, в тому числі: 3 стрілецькі, 1 повітряно-десантна, 2 авіаційні і 1 зенітно-артилерійська дивізії, 4 бригади – танкова, артилерійська і 2 повітряно-десантні, 7 артилерійських полків різного призначення, серед них – полк гвардійських мінометів, ушлавлених «катюш», 3 авіаційні полки і 1 окрема ескадрилья, 3 інженерно-саперні батальйони. Всім згаданим з'єднанням і частинам наказом Верховного Головнокомандуючого згодом було присвоєне почесне найменування «Черкаських».

Меморіальний комплекс «Пагорб Слави» в місті Черкаси увічніює пам'ять черкасців, які загинули на фронтах Другої світової війни, та воїнів, полеглих у боях за Черкащину. Будівництво було розпочато у 1965–1967 рр. У 1968 році встановлено надгробок із 35 гранітних блоків із висіченими прізвищами похованих.

У лівій частині надгробка вмонтовано лабрадоритову плиту з написом російською мовою: «Они отдали жизнь за освобождение города Черкасы. Куда б ни шел, ни ехал ты, но здесь останись. Могиле этой дорогой всем сердцем поклонись».

«Пагорб Слави» в 1975 р. реконструйований у комплекс. Завершальну роботу по комплексу мали закінчити в день святкування 30-річчя Перемоги (1975 р.), але не встигли і спочатку поставили 11-метровий гіпсовий макет, пофарбований у бронзу. Його зробили в

ремонтному цеху виробничого об'єднання «Азот». В цей час бронзова фігура відливалась на Смілянському електромеханічному заводі. Одночасно в 1975 р. продовжувались перепоховання. Остаточне будівництво закінчилось навесні 1977 р., скульптуру встановлювали впродовж кількох ночей, і вже 9 травня відбулось урочисте відкриття комплексу. На жаль, одна з авторів проєкту Галина Кальченко не дожила до цього дня півтора місяці.

Скульптура повинна була мати висоту 15 м, але республіканська комісія заборонила робити пам'ятник в обласному центрі таким високим, або вимагала передати його до Києва. Обком скульптуру відстояв, але її довелося змінити і тому оригінал став менший за попередній гіпсовий макет. Окрім того, значно вищим зробили земляний насип, бо на нього комісія нічого не вказувала, тому вийшли на заплановані розміри.

Композиція вирішена у великих монументальних формах. Широку ритуальну площу завершує курганоподібний насип із гранітними східцями, увінчаний скульптурою жінки-матері Батьківщини. У піднятій правій руці – чаша з Вічним вогнем, ліва рука звернена вперед, до ритуальної площі.

На облицьованій гранітом підпірній стіні напівовальної форми змонтована горельєфна композиція на батальну тему і висічені прізвища воїнів-черкашан, які загинули в роки другої світової війни.

На підпірній стіні знаходиться 5 бронзових барельєфів, що розповідають про часи війни. На першому зображено ополченців 1941 р., на другому – бій з фашистами. В центрі барельєфа – постать молодого бійця, який, вражений кулею, падає в пшеницю. На третьому барельєфі показана багнетна атака радянських воїнів, на четвертому – у вбитого прапороносця товариш підхоплює прапор. На п'ятому – увічнені представники всіх родів військ тогочасної радянської армії.

Ліворуч від братської могили встановлені лабрадоритові надмогильні плити похованих Героїв Радянського Союзу: П. Батицького, Ф. Лазарева, В. Молоткова, В. Подневіча, І. Онопрієнка, С. Чалова з меморіальними написами.

Праворуч від ритуальної площі, а не в насипній частині, розміщена братська могила воїнів із підрозділів 73-го стрілецького корпусу 52-ї армії Другого Українського фронту, 3-ї і 5-ї повітрянодесантних бригад і партизан, які загинули у листопаді-грудні 1943 року, визволяючи Черкаси. Їх останки на Пагорб Слави були перенесені у 1967, 1975 і 1992 роках із братських та індивідуальних захоронень в різних частинах міста.

Висота земляного пагорба – 10 м, діаметр основи – 60 м.

В середині 2009 року влада міста першими в Україні відмовилась від «вічного» вогню на газу на користь штучного полум'я, що імітує справжній вогонь. Відтоді електричний вічний вогонь у руці горить цілодобово і в 2-х режимах – буденному та святковому. Штучний вогонь створюється спеціальним пристроєм. Це світлодіодна восьмигранна

конструкція, що є повністю автоматизованою (комп'ютерне управління). Також у статую було вмонтовано громовідвід. Автори комплексу – скульптори Г. Кальченко, Е. Кунцевич, Б. Микитенко, архітектори А. Ігнащенко, О. Ренькас.

Пам'ятні знаки міста, які пов'язані з важливими подіями періоду Другої світової війни, під час сучасної російсько-української війни мають історичне та ідеологічне значення.

«Пам'ятний знак на честь 25-річчя визволення міста Черкаси від гітлерівців» був встановлений у 1968 р. на розі вулиць Вернигори і Смілянської. Гармата калібру 45 мм розташована на двоярусному постаменті. На верхньому ярусі, виконаному з гранітних блоків, викарбовано написи: «14 грудня, рік 1943», «Ця гармата встановлена на честь 25-річчя визволення міста Черкаси від німецько-фашистських загарбників військами 2-го Українського фронту як символ героїзму, проявленого воїнами доблесної Радянської Армії». Автор проєкту – С. М. Фурсенко.

Пам'ятний знак на місці розташування командного пункту 73-го стрілецького корпусу розташований між мікрорайонами «Сосновка» і «Дахнівка», поруч з трасою Черкаси-Канів встановлений у 1973 р. нагадує про події минулого століття. 73-й стрілецький корпус під командуванням генерал-майора П. Ф. Батицького у складі 52-ї армії форсував Дніпро двічі: у вересні в районі с. Хрещатик і у листопаді 1943 р. північніше Черкас. За мужність і героїзм при форсуванні і визволенні міста 26 воїнам корпусу присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Пам'ятний знак має форму двоступінчатої стели (висота 2,1 м) із сірого граніту, яка встановлена на залізобетонному стилобаті у формі покладеної набік зрізаної піраміди. У верхній частині стели висічено напис «Здесь располагался КП 73-го корпуса, принимавшего участие в освобождении Черкасс от гитлеровских захватчиков 14.XII.1943 г.».

Пам'ятний знак «Літак» на честь 8-ї гвардійської авіадивізії, що в парку Перемоги, встановлений в 1980 році. 8-а гвардійська бомбардувальна авіаційна дивізія прославилася бойовими подвигами при форсуванні Дніпра і визволенні Черкас у 1943 р. Дивізія нагороджена орденами Суворова другого ступеня і Червоного Прапора, їй присвоєно найменування «Черкаської».

На постаменті встановлено спрямований в небо літак СУ-7Б. Біля постаменту – стела з написом «Подвигу 8-й Черкасской гвардейской бомбардировочной дивизии, освобождавшей Черкасы, посвящается. 14 декабря 1943 г.». Автори проєкту – В. Пронін, А. Подкальзін, В. Бут, Я. Барик. Після реконструкції пам'ятного знаку, яка була запланована у вересні 2019 р., літак має жовто-блакитний колір.

У 2010 р. в парку Перемоги до 65-ї річниці перемоги у Другій світовій війні та на честь 41-ї танкової дивізії, яка брала участь

у визволенні міста Черкас 1943 р., встановлено пам'ятник танкістам – танк Т-64А.

19 листопада 2020 р. у Черкасах відкрили пам'ятник містянам – учасникам АТО/ООС, створений за ескізом доньки загиблого на Сході воїна – Дар'ї Ложешникової, яка стала переможницею міського конкурсу з розробки концепції меморіального комплексу пам'яті учасників АТО, який відбувся в 2018 р.

Ідею комплексу втілювали в життя кілька митців. Меморіал складається із трьох скульптур. На передньому плані композиції – «Воїн-захисник» (скульптор В'ячеслав Федорченко) збірний образ сучасного воїна в повній екіпіровці. Його обличчя частково закрите балакливою – це може бути і юнак, і дорослий чоловік. За його спиною – металеве «Древо Життя» (ковалі Володимир Погребняк та Анатолій Плахотнік), яке символізує безсмертя, а ще – структуру роду. З іншого боку дерева – скульптура «Воїн із мечем» (скульптор В'ячеслав Федорченко). Він, спираючись на меч, прихилив коліно. Скульптура уособлює ветеранів, волонтерів, медиків, капеланів і весь народ, який підтримує своїх захисників. Поруч із «древом» дві стели червоного каменю. На їхніх зовнішніх сторонах викарбувані імена воїнів, які віддали своє життя за сучасну Україну.

Інформаційні стели виготовив Олексій Альбін. В цілому за будівельні роботи відповідала компанія «Гарант». ПП «Надія» надало спонсорську допомогу для спорудження Меморіального комплексу.

Пам'ятки культурної спадщини увічнюють пам'ять наших земляків та усіх, хто мужньо в різні періоди історії боронив українську землю від ворога, жив з вірою у кращу долю. Повага до історичної пам'яті сприяє вихованню у громадян почуття патріотизму, любові до історії і культури українського народу.

Список використаних джерел

1. Соса П., Березняк Г., Мельниченко В. Пам'ятники Черкас. Ч. : Облредвидав «Сіяч», 1998. 112 с.
2. Кілессо С. Черкаси: Історико-архітектурний нарис. К.: Будівельник, 1966. 59 с.
3. Нікітенко Л. На черкаському Пагорбі Слави... «Україна Молода», № 161 за 3 березня 2009 року.
4. Герої-визволителі Черкащини. Ред. Гамольський Л. Дніпропетровськ: Промінь, 1975. 423 с.
5. Пам'ятники історії та культури Української РСР. Каталог-довідник. К. : Наукова думка, 1987. 735 с.
6. Герои Советского Союза. Краткий Биографический словарь. Воениздат, 1987. Т. 1-2.
7. «Україна Молода», № 161 за 3 березня 2009 р.

УДК 338.483.12:902](477.46)

ТУРИСТИЧНА АРХЕОЛОГІЯ ЧЕРКАЩИНИ

Тетяна НЕРАДЕНКО,

*кандидат історичних наук,
методист Черкаського територіального відділення МАН України*

Валерія МАРТИНЮК,

*учениця 11 класу Черкаської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 32,
учень - член Малої академії наук України*

За дослідженнями одного із авторів публікації – Тетяни Нераденко – в розвитку археологія Черкащини можна відокремити кілька напрямків: польова, друкована, музейна, пам'яткоохоронна, туристична, навчальна.

Сьогодні пропонуємо вашій увазі матеріали з виникнення та розвитку одного з них, а саме – туристичної археології Черкащини.

Ця тема вводиться до наукового обігу вперше, хоча окремі її питання вже були предметом дослідження у спеціальній друкованій літературі.

Зокрема, останнім часом об'єкти археологічної спадщини Черкащини як можливий туристсько-екскурсійний ресурс почали привертати увагу спеціалістів і науковців туристичної галузі. Ідеться насамперед про праці О. Є. Зараховського, кандидата культурології, доцента кафедри міжнародного туризму Київського національного університету культури і мистецтв [1; 2; 3].

Дослідивши ґрунтовно питання використання археологічних об'єктів Черкащини як туристично-екскурсійного ресурсу, він прийшов до висновків, з якими неможливо не погодитися: в туристично-екскурсійну діяльність в Черкаській області залучена лише «рухома» складова археологічної спадщини Черкащини, використання якої зводиться до музейних експозицій; нерухомі археологічні об'єкти краю продовжують залишатися латентним туристичним ресурсом, вони практично не підготовлені до експонування на місці розкопок; використання нерухомих археологічних пам'яток області в туристично-екскурсійній діяльності зводиться до їх механічного входження в загальні туристські маршрути, при цьому деякі значні археологічні об'єкти області взагалі не розглядаються як об'єкти туристичного інтересу.

Варта уваги й публікація І. Ю. Стадник «Пам'ятки первісної культури Черкащини як туристичні об'єкти», де автор здійснює аналіз пропозицій на туристичному ринку Черкас та робить висновок, що, незважаючи на те, що на території Черкащини археологами було виявлено та досліджено цілу низку пам'яток первісної культури, лише їх незначна частина була врахована туристичними компаніями в маршрутах, які

пропонуються туристам. Передусім це ті пам'ятки, які свого часу ввійшли до Державної програми «Золота підкова Черкащини». Значна ж частина пам'яток первісної культури з різних причин до цього часу залишається поза увагою туристичної індустрії на Черкащині [4].

Один із авторів публікації – Тетяна Нераденко – як професійний археолог під час багаторічної туристсько-екскурсійної діяльності багато уваги приділяла розвитку саме туристичного напрямку черкаської археології. Особисто проводила археологічні екскурсії та туристичні подорожі з залученням археологічних пам'яток на маршрутах. Підготувала та поширила в бібліотеках та зацікавлених закладах науково-методичні розробки чотирьох археологічних маршрутів [5; 6; 7; 8] та восьми загальних краєзнавчих маршрутів, до трьох із яких залучаються найвідоміші археологічні пам'ятки [9; 10; 11]. У трьох науково-популярних краєзнавчих виданнях висвітлила туристсько-екскурсійний потенціал археологічних пам'яток Черкащини [12; 13; 14].

Як бачимо, археологічні пам'ятки Черкащини розглядаються дослідниками здебільшого як об'єкти одного із видів туризму, а саме – археологічного туризму. Ми ж розглядаємо археологічні пам'ятки нашого краю як можливий об'єкт туристичної археології – одного із напрямків археології Черкащини.

Дослідивши обрану тему, ми дійшли висновків, що в туристичній археології Черкащини можна відокремити три види.

Перший вид туристичної археології Черкащини – волонтерський.

Він пов'язаний із участю в розкопках археологічних пам'яток краю волонтерів-туристів і представлений доволі численними випадками. Її учасниками може бути не обов'язково група людей-одномудців, а й поодинокі ентузіасти, які цікавляться археологією й хочуть проводити свій вільний час на розкопках. Іноді туристична археологія нічого не коштує її учасникам: експедиція, куди вони мандрують, забезпечує їм належні умови життя й харчування, забезпечує знаряддями праці для розкопок та ін. Буває, що учасникам доводиться самим забезпечувати себе туристським спорядженням та археологічними знаряддями.

Можна назвати відомі випадки цього виду туристичної археології на Черкащині: участь волонтерів чи добровільних помічників у розкопках курганів Черкаською лісостеповою археологічною експедицією (ЧЛАЕ), трипільських поселень Тальянки, Майданецьке, Пекарі II та багатьох інших експедиціями ІА НАН України, Межиріцької первісної стоянки експедицією КНУ імені Тараса Шевченка, поселення ямної культури Десятини експедицією ЧНУ імені Богдана Хмельницького, Мотронинського городища та курганів у Холодному Яру експедиціями ІА НАН України і НІКЗ «Чигирин», у розкопках і розвідках Черкаської обласної археологічної інспекції, Черкаського міського археологічного музею Середньої Наддніпрянщини та ін.

Про існування волонтерського виду туристичної археології Черкащини можна дізнатися також із звітів, які зберігаються в ІА НАН України. Адже археологи майже завжди у вступі до звіту називають усіх учасників експедиції, від штатних науковців до позаштатних місцевих мешканців та приїжджих ентузіастів. Серед них бувають як дорослі, так і школярі, які в якості добровільних помічників допомагають у проведенні археологічних досліджень.

Проживають такі ентузіасти-копачі, як правило, в наметовому таборі археологічних експедицій, ведуть загальний експедиційний «туристський» спосіб життя. Проводячи кілька днів на розкопках, вони повністю вливаються до складу експедиції й нерідко, захопившись археологічним пошуком, із року в рік продовжують під час відпустки «волонтерити» на розкопках того самого або інших археологічних пам'яток краю.

Яскравим прикладом туристичної археології першого виду є багаторічна участь у розкопках нео-енеолітичного поселення Молухів Бугор під керівництвом одного із авторів публікації – Тетяни Нераденко – членів туристичного клубу «Скіфи» Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, які щорічно у 2001–2013 рр. на волонтерських засадах допомагали досліджувати цю відому археологічну пам'ятку Черкащини й України [15; 16].

Другий вид туристичної археології Черкащини – екскурсійний.

Він пов'язаний зі знайомством із археологічною спадщиною Черкащини під час екскурсій по археологічних експозиціях музеїв нашого краю. У цьому виді туристичної археології Черкащина має досить достойний вигляд: наявність цікавих археологічних експозицій майже в усіх музеях і заповідниках області гарантує отримання зацікавленими туристами необхідної інформації з археологічної спадщини не лише Черкаського краю, а й усієї Середньої Наддніпрянщини [17].

Насамперед, варто назвати археологічні музеї Черкащини, експозиції яких сьогодні туристи відвідують в ході загальних туристичних подорожей і ознайомлення з якими завжди залишають незабутні враження. Це – Музей археології Середньої Наддніпрянщини Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», Музей поселень-гігантів трипільської культури Державного історико-культурного заповідника «Трипільська культура», Черкаський міський археологічний музей Середньої Наддніпрянщини.

Окрім них, цікаві археологічні експозиції мають майже усі краєзнавчі музею, які до адміністративно-територіальної реформи 2015–2020 рр. були районними музеями Черкаської області. Серед цих музеїв радимо відвідати археологічні експозиції таких музеїв, як: Черкаський обласний краєзнавчий музей, Уманський краєзнавчий музей, Корсунь-Шевченківський історичний музей, Канівський і Кам'янський історичні музеї, Музей Богдана Хмельницького НІКЗ «Чигирин», Смілянський краєзнавчий музей,

Золотоніський краєзнавчий музей імені М. Ф. Пономаренка, Звенигородський краєзнавчий музей імені Т. Г. Шевченка, Лисянський державний районний історичний музей, Музей природи Канівського природного заповідника, Монастирищенський, Маньківський, Городищенський краєзнавчі музеї, Тальнівський історичний музей.

Третій вид туристичної археології Черкащини – туристський.

Він пов'язаний з відвіданням археологічних пам'яток у природі. У цьому напрямі туристичної археології логічно виокремити: відвідання пам'яток під час їх розкопок; екскурсії на пам'ятках під час заходів – семінарів, конференцій, курсів, практик тощо; огляд пам'яток під час загальних туристичних подорожей; знайомство з пам'ятками в ході археологічних подорожей Черкащиною.

На нашу думку, традиція проведення екскурсій на пам'ятках під час їх розкопок виникла з початком археологічних досліджень пам'яток Черкащини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., про що свідчать фото з розкопок курганів на Смілянщині графом О. Бобринським. Достовірне свідчення таких екскурсій знаходимо на фото 1925–1926 рр., яке зафіксувало проведення екскурсії на трипільському поселенні Томашівка на Уманщині під час розкопок П. Курінного.

У Звітах про розкопки археологічних пам'яток Черкащини у наступні десятиріччя ХХ ст., що зберігаються в ІА НАНУ, знаходимо чимало фото екскурсій, які проводили археологи Т. С. Пассек, І. В. Фабриціус, М. Ю. і А. Т. Брайчевські, Б. М. Шрамко, О. В. Цвек, Д. Я. Телегін, М. І. Гладких, Н. Л. Корнієць, П. А. Горішній, М. П. Кучера, С. С. Бессонова, С. А. Скорий, Є. В. Максимов, В. О. Петрашенко, Л. І. Виногородська, В. О. Круц, М. М. Шмаглій, М. Ю. Відейко, В. Ф. Мицик, О. Г. Корвін-Піотровський, В. В. Чабанюк та інші. Ця практика широко застосовується й сьогодні на розкопках усіх без винятків пам'яток.

Має місце і огляд археологічних пам'яток під час загальних туристичних подорожей, що фіксуються на Черкащині з 1920-х рр. Відомо, що у 1926 р. Шевченківська (Черкаська) окружна комісія з охорони пам'яток культури та природи розробила 2 туристські маршрути Черкащиною, до яких входили й археологічні пам'ятки краю. У 1927 р. було запропоновано вже 6 туристських маршрутів Черкащиною, серед пам'яток яких знову бачимо археологічні пам'ятки краю [18].

Звернувшись до сучасних туристичних маршрутів Черкащиною, бачимо таку картину.

Археологічних маршрутів на території області існує дуже мало. Туристам офіційно пропонуються такі археологічні подорожі: розважальний маршрут до тематичного села під назвою «Подорож до Мамонтландії», в основі якого лежить стоянка первісних мисливців на мамонтів в с. Межиріч; подорож до ДІКЗ «Трипільська культура», в яку

входить відвідання трипільського скансену, музею, місця розкопок поселення-гіганта Тальянки, участь у «Трипільській толоці»; археологічна екскурсія на Мотронинське городище, яку пропонує НІКЗ «Чигирин»; археологічна екскурсія містом Черкаси з відвіданням пам'яток заповідної території «Черкаські берегові схили» й міського археологічного музею Середньої Наддніпрянщини; екскурсія спелео-археологічними об'єктами – підземеллями Василянського монастиря, яку проводить ДІАЗ «Стара Умань».

Найвідоміші нерухомі археологічні пам'ятки включаються до різних туристських маршрутів Черкаським краєм, якщо вони лежать на шляху подорожі, та й то переважно як історико-археологічні, спелео-археологічні чи музеєфіковані об'єкти. Це такі пам'ятки як бастион Петра Дорошенка Чигиринської фортеці та залишки церкви Петра і Павла в Чигирині; замчище Богдана Хмельницького з фундаментами кам'яної вежі та Іллінська церква як об'єкт археологічних досліджень в Суботіві; Мотронинське городище і курганий могильник скіфського часу, пізньосередньовічні об'єкти Мотронинського монастиря в Холодному Яру; пізньопалеолітична стоянка первісних мисливців на мамонтів в с. Межиріч; археологічні пам'ятки ДІКЗ «Трахтемирів»; трипільські поселення і скансен ДІКЗ «Трипільська культура» в с. Легедзине; підземні об'єкти ДІАЗ «Стара Умань» в Умані.

Звичайно, на Черкащині є ще не одно місце, куди можна було б організувати археологічну екскурсію чи комплексну подорож із включенням найвідоміших археологічних пам'яток краю: до Канівського природного заповідника з його відомими археологічними пам'ятками і цікавою експозицією Музею природи; до Шевченківського національного заповідника з його археологічними пам'ятками національного значення й унікальною археологічною експозицією історичного музею; до Корсунь-Шевченківського ДІКЗ з відвіданням Сахнівських ранньослов'янських пам'яток та історичного музею; до Кам'янського ДІКЗ із відвіданням Жаботинського городища, оглядом курганів та археологічної експозиції історичного музею; до Чернобаївщини з відвіданням залишків Пороської оборонної лінії часів Київської Русі та місць давньоруських городищ Кизивер, Велика Бурімка, Лящівка та ін.; до Золотоніщини з відвіданням давньоруських городищ Каленики, Кропивна, Піщане; ін. І, нарешті, можна організувати загальну археологічну кількадечну подорож Черкащиною з відвіданням найвідоміших археологічних пам'яток краю, музеєфікованих об'єктів, археологічних музейних експозицій та археологічних музеїв, які пов'язані послідовним рухом.

Але тут ми повністю згодні з О. Є. Зараховським в тому, що навіть найвизначніші археологічні пам'ятки області практично не підготовлені до експонування на місці розкопок, їх використання як туристично-екскурсійного ресурсу пов'язане з низкою труднощів та проблем, серед

яких: потреба в реставрації або реконструкції; необхідність у додаткових засобах інформації та ін.

Підсумовуючи сучасний стан туристичної археології Черкащини, ми, на жаль, повинні констатувати той факт, що в Черкаській області цей напрямок залишається поки що не використаним в повній мірі з боку державних і приватних туроператорів та не затребуваним і малоцікавим як для внутрішніх, такі і для закордонних туристів.

Тож можна говорити про те, що наразі туристична археологія Черкащини знаходиться на початковому етапі свого розвитку і вимагає цілеспрямованої діяльності зацікавлених осіб та закладів, підтримки відповідних державних установ та залучення громадських і приватних організацій туристичного, культурно-просвітницького, навчального спрямування. Адже використання археологічних пам'яток у туристичній діяльності нашої області вважаємо важливим з багатьох точок зору: наукової, пам'яткоохоронної, культурно-просвітницької, навчально-виховної, патріотичної тощо.

Список використаних джерел

1. Зараховський О. Є. (2014). *Культурна спадщина Черкащини, як туристичний ре-сурс: наукометричний аналіз публікацій. Культура і мистецтво у сучасному світі: Наукові записки КНУ культури і мистецтв*, 15. С. 35–42.
2. Зараховський О. Є. (2016). *Друковані інформаційні джерела про туристичні об'єкти культурної спадщини Черкащини: аналіз та узагальнення. Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Культурологія*, 23. С. 163–167.
3. Зараховський О. Є. (2020). *Використання археологічних об'єктів Черкащини як туристично-екскурсійного ресурсу. Теорія та історія культури. Питання культурології*, 36. С. 120–136.
4. Стадник І. Ю. (2017). *Пам'ятки первісної культури Черкащини як туристичні об'єкти. В: Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Туристичний та готельно-ресторанний бізнес в Україні: проблеми розвитку та регулювання», Т. 1. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А. С. 277–280.*
5. Нераденко Т. М. (2005). *Стежками сивої давнини. Археологічна подорож Чигиринщиною. Черкаси, репринт.*
6. Нераденко Т. М. (2006). *Дивосвіт Трипілья. Археологічний маршрут по Державному історико-культурному заповіднику «Трипільська культура». Черкаси, репринт.*
7. Нераденко Т. М. (2008). *Шляхами сивої давнини. Подорож археологічними пам'ятками Черкащини. Черкаси, репринт.*
8. Нераденко Т. М. (2016). *Археологічна подорож по Холодному Яру. Черкаси, ре-принт.*
9. Нераденко Т. М. (2002). *Овіяні козацькою славою. Черкаси, репринт.*
10. Нераденко Т. М. (2003). *Царина краси і героїчної історії. Черкаси, репринт.*
11. Нераденко Т. М. (2006). *Золота підкова Черкащини. Туристсько-краєзнавча подорож Черкащиною для учнівської молоді України. Черкаси: Брама-України.*
12. *10 подорожей Черкащиною для учнівської молоді України.*
13. Нераденко Т. (2014). *Історія, культура і природа Черкащини на туристичних маршрутах регіону. Черкаси : Чабаненко Ю. А.*
14. Нераденко Т. (2018). *Правобережна Черкащина : туристично-краєзнавчий потенціал. Черкаси : видав. Чабаненко Ю. А.*

15. Нераденко Т. (2013). *Тасмниці Молюхова Бугра (або про що розповідають археологічні знахідки черкаських школярів). Частина перша і друга. Черкаси : видав. Чабаненко Ю. А. С. 5, 129–130.*

16. Нераденко Т. (2020). *Молюхів Бугор : розкопки і романтика. Черкаси : видав. Чабаненко Ю. А. С. 5, 173–174.*

17. Нераденко Т. М. (2020). *Музейні експозиції в археологічній подорожі Черкащиною. В: Культурно-історична спадщини України : перспективи дослідження та традиції збереження. Черкаси: ЧДТУ. С. 46–57.*

18. Клименко Т. А. (2005). *До історії розвитку туризму на Черкащині. Студії з архівної справи та документознавства. С. 228–229.*

УДК 352.07(477.46)“2022/2023”

КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКА МІСЬКА ТЕРИТОРІАЛЬНА ГРОМАДА В ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Парасковія СТЕПЕНЬКІНА,

кандидат історичних наук,

*директор Корсунь-Шевченківського державного
історико-культурного заповідника*

Повномасштабне вторгнення військ російської федерації в Україну поставило нові виклики перед державою і суспільством. Тому життя кожної територіальної громади в умовах нової реальності потребує, на нашу думку, дослідження і документування, що із часом буде розглядатись у контексті загальної історії України періоду російсько-української війни ХХІ ст.

Повномасштабна війна триває другий рік, а отже, користуючись відкритою інформацією, яка знаходиться на офіційному сайті Корсунь-Шевченківської міської ради, на сторінках у соціальній мережі Фейсбук, газеті «Надросся», уже можна виокремити окремі сторінки життя Корсунь-Шевченківської міської територіальної громади в цей складний час. У даному повідомленні буде звернута увага лише на окремі питання дослідження.

Перед початком повномасштабного російського вторгнення громада об'єднувала жителів міста Корсуня-Шевченківського, сіл Гарбузина, Саморідні, Моринець, Ситників, Сотників, Виграєва, Пішок, Нехворощі та селищ Берлютине й Зелена Діброва. Кількість населення міста становила 17,6 тис. осіб, а сільського населення – 3,4 тис. осіб. Як змінювалася ця цифра впродовж воєнного стану, однозначно сказати важко.

Після оголошеного Указу Президента України від 24 лютого 2022 р. № 69/2022 «Про загальну мобілізацію» з громади вибули чоловіки, які добровільно пішли до військкоматів, щоб захистити Україну від російських окупантів. Серед перших корсунських добровольців були члени

спортивно-патріотичного клубу «Корсунь-Січ» (з них – Юрій Купреєв, 1989 року народження, старший навідник гармати артилерійської батареї, загинув 19 серпня 2022 р. поблизу Бахмута на Донеччині, Сергій Мазуренко, 1964 р. н., старший солдат, навідник протитанкового відділення протитанкового взводу, загинув 9 жовтня 2022 р. на Донеччині).

Серед корсунців, хто «обминув» військкомат і вже 24 лютого 2022 р. захищав підступи до Києва, був Олег Собченко (1973 р. н., снайпер, оператор-аеророзвідник 72-ї окремої механізованої бригади імені Чорних Запорозжів, повний кавалер ордена «За мужність», почесний громадянин Корсуня-Шевченківського, загинув 24 січня 2023 р. на Донеччині). На своїй сторінці в Фейсбуці 24 лютого 2022 р. він написав: «Приєднався до одного невеликого, але гордого добровольчого підрозділу, який відсьогодні відряджений до однієї славної бригади... Настрій у солдат і офіцерів – бойовий, усім не терпиться навалити окупантам з усього наявного озброєння» [11, с. 6].

Дехто з чоловіків-корсунців, які до початку повномасштабного вторгнення або ж і під час війни працювали за кордоном, повернулись в Україну і вступили до лав Збройних Сил України. Серед них, зокрема, Сергій Моренко (1977 р. н., помер 20 липня 2022 р. під час несення військової служби), Олександр Рац (1989 р. н., батько чотирьох дітей, солдат 101-ї окремої бригади охорони Генерального Штабу Збройних Сил України імені генерал-полковника Геннадія Воробйова, загинув 4 листопада 2023 р. на Донеччині).

Скільки членів громади мобілізовано до лав Збройних Сил України, про це інформація у відкритому доступі відсутня. Але, за даними на 19 листопада 2023 р., Небесне Військо захисників України поповнив 51 житель громади. Під час повномасштабного вторгнення першим 25 березня 2022 р. загинув Сергій Гондюк (1990 р. н., головний сержант механізованої роти механізованого батальйону 30-ї окремої механізованої бригади імені князя Костянтина Острозького) [16].

На сьогодні також невідома кількість тих, хто виїхав з громади до інших регіонів України і за кордон, і хто з них тимчасово, а хто – на постійне місце проживання. Певну динаміку можна простежити за кількістю учнів. З 14 березня 2022 р. школи громади почали працювати в онлайн-режимі. Незважаючи на те, що на території громади бойові дії не велися, але в перші місяці війни була реальна загроза наступу з боку Києва, багато сімей виїхали за кордон. Зокрема, у Корсунь-Шевченківській гімназії 20 % (71) учнів знайшли прихисток у Польщі, Німеччині, Чехії, Словаччині, Італії, Ірландії, Швейцарії, Литві, Іспанії, Данії, Молдові. У гімназії навчалось також 27 учнів із сімей переселенців з Маріуполя, Харкова, Чернігова, Києва, Попасної, Бучі, Ірпеня, Макарова. У школах громади перед початком повномасштабної війни був 2161 учень, з них на зв'язок у квітні 2022 р. вийшло 1907 і 110 переміщених дітей [8].

З 24 лютого 2022 р. до Корсунь-Шевченківської громади почали прибувати жителі із зони бойових дій. Тому майже скрізь були розгорнуті пункти збору гуманітарної допомоги, працювали волонтерські кухні. Потенційна база житла для внутрішньо переміщених осіб була сформована в місті вже на початок березня 2022 р.

Першим внутрішньо переміщених осіб прийняв Корсунь-Шевченківський педагогічний фаховий коледж імені Т. Г. Шевченка. Переселенці проживали в двох студентських гуртожитках, харчувалися в студентській їдальні, де позмінно працювали працівники коледжу й волонтери. Станом на 1 вересня 2023 р. переселенці проживають лише в одному гуртожитку. Житло переселенцям постійно надають жителі Саморідні [6]. За даними Корсунь-Шевченківської міської ради, станом на 1 квітня 2023 р. в громаді знайшли прихисток понад 4 тис. внутрішньо переміщених осіб [15].

З 21 березня 2022 р. корсунці, які вимушено повернулися до Корсуня, створили волонтерську спільноту «Рота турботи». «Рота» отримала допомогу від львівського «Пласту», черкаської «СпівДії», благодійного фонду Валерії Гуземи, Наталі Могилевської. Переселенцям видавали, зокрема, дитяче харчування, засоби гігієни й інші дитячі речі. Станом на травень 2022 р. від «Роти» отримували допомогу 576 маленьких дітей і 74 дорослі (лежачі) [7].

З перших днів війни Корсунь-Шевченківську громаду підтримували громади міст-побратимів. Так, 3 березня 2022 р. на сесії Хойніцької повітової ради (Польща) депутати висловили солідарність з Україною, і Корсунем-Шевченківським зокрема, прийняли Декларацію про солідарність, в якій засудили агресію РФ, насильство щодо громадян України, напади на населені пункти, лікарні й інші цивільні об'єкти, а також висловили захоплення українцями, які борються за рідну землю. Хойніцька громада надавала допомогу через громадські організації «Ветерани АТО Корсунщини» і «Солдатські матері Корсунщини», благодійний фонд «Мости дружби». Корсунці також отримували допомогу з міста-побратима Гіфгорна (Німеччина) [10].

У квітні 2022 р. до міста прибув перший гуманітарний вантаж з німецького міста Ульма. Співпрацю між містами координує голова ГО «Солдатські матері Корсунщини» Тетяна Перетятко. Саме в цьому місті, у госпіталі Бундесверу, під час лікування після тяжкого поранення, отриманого на Сході України, у 2014 році помер її син Роман Сокурєнко – «Сокіл». З Ульма для корсунців і військових передали медикаменти, продукти харчування, каремати, матраци, одяг і засоби гігієни для маленьких дітей [14].

Допомога громаді з-за кордону продовжується весь цей складний період. Так у жовтні 2023 р. Корсунь-Шевченківська багатопрофільна лікарня отримала 20 тонн гуманітарної допомоги з міста Антверпена

(Бельгія). Здебільшого це медичні, технічні й санітарно-гігієнічні засоби, зокрема, медичні ліжка, оглядові крісла й кушетки, кювети для новонароджених, глюкометри, генератори [3]. Вагому допомогу від Центру допомоги мистецтву України (Ukraine Art Aid Center), Міністерства закордонних справ Німеччини отримує Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник. Це – генератор, зарядні станції, осушувачі повітря, павербанки, ліхтарі, пакувальний матеріал тощо [4].

У 2022 р. започаткована співпраця громад Корсуня-Шевченківського й Камінь-Каширського, що на Волині. Угода про партнерство затверджена на сесії Корсунь-Шевченківської міської ради 15 липня 2022 р. Громади передбачали співпрацю в сферах освіти, науки, культури, туризму, спорту, молодіжного інтегрування, проєктної діяльності та ін. Громада Камінь-Каширського допомагала одягом і взуттям, засобами гігієни, виробами з текстилю, дитячим харчуванням [5].

У серпні 2022 р. Корсунь-Шевченківська громада підписала Меморандум про співпрацю і співробітництво з Гірською громадою Северодонецького району Луганської області. Гуманітарний хаб Гірської громади працює в місті й нині. У ньому здійснюється прийом внутрішньо переміщених осіб з Луганщини, надається гуманітарна й правова допомога, юридичні консультації.

У листопаді 2022 р., на фоні масованих обстрілів критичної інфраструктури з боку росії, українська влада ініціювала проєкт підтримки людей «Пункти незламності». Згідно з розпорядженням в.о. міського голови Корсуня-Шевченківського від 25 листопада 2022 р. № 275 «Про створення та функціонування Пунктів незламності на території Корсунь-Шевченківської міської територіальної громади», запрацювало вісім Пунктів незламності, де було тепло, вода, електрика, мобільний зв'язок тощо [13].

Громада учиться жити й працювати в умовах воєнного часу. Зважаючи на часте відключення електроенергії під час опалювального сезону 2021–2022 рр., міська рада придбала 20 генераторів, якими забезпечила всі об'єкти критичної інфраструктури, медичні заклади, комунальні підприємства, Пункти незламності тощо. 2 генератори також передало місто-побратим Хойніце: один – для безперебійної роботи лікарні, інший – для котельні в Мікрорайоні міста [2]. Генератори придбали практично всі приватні заклади торгівлі та харчування, аптеки, пошти, тому відключення електропостачання не впливало на їх роботу.

Особливу увагу міська рада приділяє безпеці учнів шкіл і вихованців дошкільних закладів. Упродовж 2023 р. майже для всіх навчальних і дошкільних закладів були споруджені захисні споруди, де знаходяться діти під час сигналів «Повітряна тривога».

Корсунь-Шевченківська громада впродовж війни робить свій внесок задля наближення Перемоги. Для захисників України на декількох

локаціях корсунці й переселенці плетуть маскувальні сітки. Для координації цієї важливої роботи було сформоване громадське об'єднання, яке назвали «Мережимо Перемогу» [1].

Члени громади допомагають захисникам продуктами харчування. Лише за один з тижнів березня 2022 р. членами громади виготовлено 5,9 тис. банок тушонки різної ємності, різноманітні каші з м'ясом, наліплено пельменів 40 тис. штук. Станом на 7 квітня 2022 р. в громаді перероблено орієнтовно 43 тонни курятини й виготовлено майже 20 тис. банок різної ємності тушонак, паштетів і каш. Усе це було передано через корсунських волонтерів бійцям на передову [12].

За даними в.о. голови Корсунь-Шевченківської міської ради, станом на 23 серпня 2023 р. територіальна громада спрямувала 23,5 млн гривень на підтримку Збройних Сил України, соціальний захист військовослужбовців і членів їхніх родин. 23 серпня 2023 р. на засіданні виконавчого комітету було перерозподілено ще 1,1 млн гривень на Програму підтримки військових частин Збройних Сил України та 2,3 млн гривень на Програму соціальної підтримки членів сімей загиблих учасників АТО, ООС, військовослужбовців. Також додатково виділили 2,1 млн гривень на виконання Програми підтримки військових частин Збройних Сил України [9].

Документування життя Корсунь-Шевченківської міської територіальної громади під час воєнного стану буде продовжуватись до повної Перемоги Збройних Сил України над російськими окупантами.

Список використаних джерел

1. Бойко С. *Мережимо Перемогу. Надросся. 2022. 7 квітня. №11-12.*
2. Два генератори для громади – від польського міста-партнера Хойніце. *Надросся. 2023. 2 лютого. № 4.*
3. Допомога КНП «Корсунь-Шевченківська багатопрофільна лікарня». 31 жовтня 2023 р. URL: <https://www.facebook.com/groups/999736860439749/> (дата звернення – 19.11.2023).
4. Допомога Корсунь-Шевченківському державному історико-культурному заповіднику. 29 вересня 2023 р., 17 листопада 2023 р., URL: <https://www.facebook.com/KorsunZapovidnyk/> (дата звернення – 19.11.2023).
5. Корсунь-Шевченківський і Камінь-Каширський: Угода про партнерство. *Надросся. 2022. 21 липня. № 29.*
6. Марчик О. До нас повернулось відчуття дому: сім'я переселенців із Часового Яру обжила у гостинній Саморідні. *Надросся. 2022. 10 листопада. № 45; Калюжна К., Недбайло Т. Не стоятимуть пустою: У Саморідні готують житло для переселенців. Надросся. 2023. 5 травня. № 18.*
7. Марчик О. Волонтери «Роти турботи»: «Ми не біжимо гуманітарний спринт. У волонтерстві ми марафонці». *Надросся. 2022. 26 травня. № 21.*
8. Перець С. Освіта попри війну. Школи Корсунщини навчають учнів в онлайн-режимі. *Надросся. 2022. 7 квітня. № 11-12.*
9. Підтримка Збройними Силами України. 3 серпня 2023 р. URL: https://www.facebook.com/groups/673234447403684/?locale=ru_RU (дата звернення – 19.11.2023).
10. Плече підтримки від міст-побратимів. *Надросся. 2022. 31 березня. № 9-10.*

11. Степенькіна П. Олег Собченко: він був таким. *Корсунський часопис*. 2023. № 41. С. 6–51.
12. У Корсунь-Шевченківській громаді виготовляють тушонку на передову. *Надросся*. 2022. 7 квітня. № 11–12.
13. У Корсунь-Шевченківській громаді працюють Пункти незламності. *Надросся*. 2022. 1 грудня. № 48.
14. У місто прибув ще один гуманітарний вантаж з Німеччини. *Надросся*. 2022. 21 квітня. № 15–16.
15. У рік незламності ми згуртувалися, як ніколи. Звіт в.о. міського голови, секретаря Корсунь-Шевченківської міської ради Віталія Мацюка. *Надросся*. 2023. 6 квітня. № 13.
16. Хвилина скорботи. *Надросся*. 2022. 31 березня. № 9–10.

УДК 908(477.46)(051)

КРАЄЗНАВСТВО ЧЕРКАЩИНИ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «КРАЄЗНАВСТВО»

Володимир ЗОЗУЛЯ,

*здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти
кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін
Університету Григорія Сковороди в Переяславі*

На сторінках відродженого у 1993 р. журналу «Краєзнавство» важливе місце посідає висвітлення різних аспектів краєзнавчого руху в регіонах України, у тому числі і на Черкащині.

Варто зазначити, що діяльність краєзнавчих осередків на території краю досить активно розкривалась на сторінках журналу відразу після його заснування Українським комітетом краєзнавства і виходу в світ у 1927–1930 рр. Зокрема, під рубрикою «Життя краєзнавчих організацій. Шевченківська округа» завідувач Черкаським краєзнавчим музеєм Дмитро Бочков розповідає про стан краєзнавчої роботи в Шевченківській (до 5 січня 1927 р. – Черкаській) окрузі.

У кореспонденції Д. Бочкова йдеться про роботу «Кабінету виучування Шевченківщини» при окружному музеї в Черкасах, де було зібрано гербарії місцевої флори та невелику колекцію місцевих копалин (гіпс, глина, пісківці, піски, торф, граніти, лабрадорит, руда залізна тощо). Автор повідомляє про здійснені розкопки в селі Масловці Златопільського району, під час яких виявлено культуру поховань II–IV ст. н.е. (досі відомої з давніх розкопок В. Хвойки). Повідомляється також про дослідження гончарства у селах Сунки, Голоківка, Суботів, Івківці та Полуднівка, внаслідок яких колекція виробів та гончарного приладдя музею поповнилася на понад 100 предметів [1, 29].

Уявлення про краєзнавчу роботу у 1920-х рр. на місцях дає, наведений в одному з номерів журналу, приклад з організації краєзнавчої роботи в Корсунському педагогічному технікумі. Тут, як і в інших випадках, акцент робився на вивченні природно-географічних особливостей регіону. Дослідженню місцевої природи приділялася значна увага під час вивчення біологічних дисциплін, геології, метеорології, фізики, хімії та методики краєзнавства [2, 4–7].

У 1930-х рр., з утвердженням тоталітарної системи, негативні процеси охопили різні сфери суспільно-політичного життя, не оминаючи і українське краєзнавство. В умовах набираючих обертів репресій, голодомору 1932–1933 рр. розпочався спад масовості в краєзнавчому русі і згортання краєзнавчих осередків. Припинив свою діяльність і журнал «Краєзнавство».

І лише наприкінці 1980-х рр. в умовах національного піднесення суспільства в Україні значно активізувався краєзнавчий рух, а на місцях почали виникати краєзнавчі громадські об'єднання. Все нагальнішою ставала потреба згуртування краєзнавчих осередків і координації їх роботи на загальноукраїнському рівні. На хвилі демократичних перетворень 27 березня 1990 р. відбувся Перший всеукраїнський з'їзд краєзнавців, який для Всеукраїнської спілки краєзнавців (з 2008 р. Національна спілка краєзнавців України) мав статус установчого, а сама Спілка стала повноправною спадкоємницею традицій свого попередника 1920-х рр. – Українського комітету краєзнавства.

Після установчого з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців, одночасно з вирішенням проблем організаційної розбудови Спілки, розпочалася практична робота із відродження видання краєзнавчого часопису. Відправною точкою цієї роботи стало винесення 19 липня 1991 р. цього питання на розгляд президії правління ВСК. За підсумками всебічного обговорення була прийнята постанова, у якій наголошувалося на необхідності «відновлення випуску краєзнавчих видань, які виходили на Україні до 1937 року» [3, 6].

Повернення до історичної назви часопису засвідчило не тільки повернення із забуття головних інституцій і продовження традицій українського краєзнавства, а й вірність справі попередників, які у далекі 1920–1930-х рр. боролися за незалежність України. Рішення про відновлення репресованого журналу «Краєзнавство» було прийняте Президією правління Всеукраїнської спілки краєзнавців 29 червня 1992 р. Цей день вважається датою відновлення журналу [4, 4].

У відновленому часописі, як і в 1920-х рр., публікувалися матеріали з Черкащини. На основі аналізу змісту журналу можна зробити висновок про те, що починаючи з 2000 р. (часу набуття ним статусу фахового видання) на його сторінках періодично публікуються матеріали, які у тій чи іншій мірі стосувалися Черкащини. Їх умовно поділяємо на дві групи.

До першої відносимо публікації, у яких вміщувалася інформація про стан краєзнавчої роботи на Черкащині – діяльність краєзнавчих осередків, хроніка заходів, рецензії на краєзнавчі книги черкаських авторів, статті про організаторів краєзнавчого руху в регіоні. Сюди відносимо і офіційні матеріали Національної спілки краєзнавців України (документи з'їздів, пленумів, засідань президії Спілки з інформацією про Черкащину).

До другої групи відносимо публікації, присвячені сторінкам історії Черкащини різних хронологічних періодів. В часописі знайшла відображення шевченківська тематика, історія освіти, культурно-мистецьких закладів та інші теми.

Серед публікацій журналу «Краєзнавство», у яких йде мова про стан краєзнавства на Черкащині, варто назвати статтю голови Всеукраїнської спілки краєзнавців України, Героя України, академіка П. Т. Тронька «Краєзнавство на межі тисячоліть» (до 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців України). У ній автор серед областей, де «з ініціативи активістів-краєзнавців за останні роки видано на основі нових документів історію багатьох міст і населених пунктів», називає і Черкаську. Зазначаючи, що в Україні почали з'являтися регіональні краєзнавчі періодичні видання і серед них – «Краєзнавство Черкащини» [5, 5–19].

У ґрунтовній статті «Краєзнавство України напередодні III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців» голова Спілки П. Т. Тронько значну увагу приділив роботі Черкаської обласної організації, відзначивши її вагомий внесок у розвиток сучасного українського краєзнавства, зокрема тісну співпрацю з Центром дослідження Середнього Подніпров'я [6, 7–13].

У номері часопису, присвяченому підсумкам VI з'їзду Національної спілки краєзнавців України (2016 р.) дано позитивну оцінку роботи краєзнавчої спільноти Черкащини. Зазначено, що обласна організація – одна з небагатьох, що стабільно зростає кількісно і якісно, присутня в інтернет-просторі, має не тільки обласну, а й районні краєзнавчі премії. У звітному періоді побачили світ том серії «Реабілітовані історією. Черкаська область. Книга дев'ята», біобібліографічний довідник «Краєзнавці Черкащини». Упорядковано і видано збірник матеріалів XIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка «Краєзнавча Шевченкіана України» (м. Канів, 24–25 жовтня 2014 р.). В журналі опубліковано фрагмент виступу на з'їзді голови Черкаської обласної організації НСКУ В. Мельниченка, вміщено інформацію про обрання його членом Президії НСКУ, а В. Лазуренка – членом Ревізійної комісії Спілки [7, 5–21].

Час від часу на сторінках журналу з'являються інформаційні матеріали про краєзнавчі заходи, що відбуваються на Черкащині. Так, у 2016 р. журнал розмістив велику ілюстровану інформацію про звітно-виборну конференцію Черкаської обласної організації НСКУ та практичні справи краєзнавців регіону [8, 245–250]. 30-річна історія обласної

організації НСКУ та відзначення цієї події у грудні 2019 р. розкрита у статті Л. Синявської [9, 169–171].

Про співпрацю обласної організації Національної спілки краєзнавців України з музеями і, передусім, з обласним краєзнавчим музеєм, в умовах російсько-української війни йдеться в інформації В. Мельниченка «Палітра патріотично-просвітницьких заходів Черкаського обласного краєзнавчого музею» (2023) [10, 110–113].

Широкою хронологічно і тематично є палітра матеріалів краєзнавців Черкащини з історії краю, опублікованих в різний час на сторінках журналу. Питання про територіальні межі та назву земель Середнього Подніпров'я порушував у своїй статті А. Чабан [11, 173–181]. Про досвід організації роботи над томом «Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область» в 1964–1972 рр. розповідала М. Поставнича [12, 67–69]. Теми наукових розвідок О. Костюкової – «Основні напрями становлення і розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи в 20-х рр. ХХ ст.» [13, 15–22], О. Перехреста «Ураження сільського населення України інфекційними хворобами та боротьба з цим явищем у 1943–1945 рр.» [14, 20–27]. Шевченківській тематиці присвятив свої публікації В. Мельниченко [15, 200–205; 16, 89–93].

Під рубрикою «Краєзнавство в особах» часопис вмістив розлогу статтю В. Лазуренка «Подвижник краєзнавства Черкащини». В ній нинішній голова Черкаської обласної організації НСКУ розповідає про основні віхи життя та діяльності одного із ініціаторів відродження і розбудови краєзнавства на Черкащині і в Україні, багаторічного очільника обласної організації Спілки, відомого історика і громадського діяча Василя Мельниченка [17, 43–51].

На сторінках журналу «Краєзнавство» традиційно публікуються рецензії на книги черкаських авторів. Одна із останніх за авторства В. Мельниченка під назвою «Науковий інтерес до встановлення місця поховання Богдана Хмельницького не спадає» рецензує книгу В. Лазуренка «Богдан Хмельницький і навропотиостояння церков Суботова» [18, 143–145]. А до цього в журналі була вміщена рецензія цього ж автора на іншу книгу В. Лазуренка – «У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького» [19, 282–283]. У рецензії Г. Голиша аналізується навчальний посібник В. Мельниченка «Черкащина в добу Української революції 1917–1921 рр.» [20, 274–277].

В останнє десятиліття на Черкащині вийшло чимало праць з історії населених пунктів краю і відповідна зросла кількість опублікованих в журналі рецензій на такі книги. Серед них – рецензія О. Реєнта і В. Лазуренка на книгу К. Шумейко «Немає милішого краю ніж той, де судилось зрости. Папужинці й папужани: історія й сьогодення» [21, 139–141]. Колективну працю «Село Деньги в українській історії від давнини до сьогодення: люди і події: історико-краєзнавчий нарис» (Г. Голиш, А. Воропай, Л. Лисиця) рецензують в журналі О. Силка і Л. Синявська [22, 151–153].

Отже, за наслідками аналізу всеукраїнського журналу «Краєзнавство» є підстави зробити висновок про те, що краєзнавче життя Черкащини (у 1920-х рр. – Черкаської (пізніше Шевченківської) округи, з 1954 р. – Черкаської області) було доволі широко представлене на сторінках часопису. Впродовж періоду його функціонування (1927–1930 рр. і з 1993 р. до нинішнього часу) краєзнавство Черкащини висвітлювалося в усіх його організаційних та дослідницько-просвітницьких формах.

Список використаних джерел

1. Бочков Д. Життя краєзнавчих організацій. Шевченківська округа. Краєзнавство. 1927. № 3. С. 29.
2. Феценко А. Краєзнавча праця в Корсунському педтехнікумі. Краєзнавство. 1928. № 1.
3. Постанова Правління Всеукраїнської спілки краєзнавців від 27 жовтня 1992 р. / Поточний архів Національної спілки краєзнавців України (далі – Поточний архів НСКУ). 7 арк.
4. Протокол № 11 засідання Президії правління Всеукраїнської спілки краєзнавців від 29 червня 1992 р. Постанова Президії Правління Всеукраїнської спілки краєзнавців. / Поточний архів НСКУ. 7 арк.
5. Тронько П. Т. Краєзнавство на межі тисячоліть. Краєзнавство. 2006. № 1–2. С. 5–19.
6. Тронько П. Т. Краєзнавство України напередодні III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців. Краєзнавство. 2006. № 1–4. С. 7–13.
7. VI з'їзд Національної спілки краєзнавців України. Краєзнавство. 2017. № 1–2. С. 5–21.
8. Звітно-виборна конференція Черкаської обласної організації НСКУ. Краєзнавство. 2016. № 1–2. С. 245–250.
9. Синявська Л. Урочистості з нагоди 30-річчя утворення Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України. Краєзнавство. 2019. № 1–4. С. 169–171.
10. Мельниченко В. Палітра патріотично-просвітницьких заходів Черкаського обласного краєзнавчого музею. Краєзнавство. 2023. № 1–2. С. 110–113.
11. Чабан А. Щодо питання про територіальні межі та назву земель Середнього Подніпров'я. Краєзнавство. 2000. № 1–2. С. 173–181.
12. Поставнича М. З досвіду організації роботи на томом «Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область» в 1964–1972 рр. Краєзнавство. 2001. № 1–4. С. 67–69.
13. Костюкова О. Основні напрями становлення і розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи в 20-х роках ХХ ст. Краєзнавство. 2008. № 1–4. С. 15–22.
14. Перехрест О. Ураження сільського населення України інфекційними хворобами та боротьба з цим явищем у 1943–1945 роках. Краєзнавство. 2023. № 1–2. С. 20–27.
15. Мельниченко В. Вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка на Черкащині: зародження та розвиток традицій. Краєзнавство. 2010. № 1–2. С. 200–205.
16. Мельниченко В. Музично-пісенна Шевченкіана Черкащини: історико-краєзнавчий аспект. Краєзнавство. 2014. № 2. С. 89–93.
17. Лазуренко В. Подвижник краєзнавства Черкащини. Краєзнавство. 2019. № 1. –С. 43–51.
18. Мельниченко В. М. Рец. на книгу: Валентин Лазуренко, Богдан Хмельницький і навпротистояння церков Суботова. Краєзнавство. 2023. № 1–2. С. 143–145.

19. Мельниченко В. М. Рец. на книгу: Валентин Лазуренко. У пошуках крини великого державотворця України. Богдана Хмельницького. Краєзнавство. 2019. № 3. С. 282–283.

20. Голиш Г. Рец. на книгу: Василь Мельниченко. Черкащина в добу Української революції. Краєзнавство. 2017. № 1–2. С. 274–277.

21. Лазуренко В., Ресніт О. Рец. на книгу: Катерина Шумейко. Немає милішого краю ніж той, де судилось зрости. Папужинці й папужани: історія й сьогодення. Краєзнавство. 2023. № 1–2. С. 139–141.

22. Силка О., Синявська Л. Рец. на книгу: Голиш Г. М., Воропай А. Ю., Лисиця Л. Г. Село Деньги в українській історії від давнини до сьогодення: люди і події : історико-краєзнавчий нарис. Краєзнавство. 2023. № 1–2. С. 151–153.

УДК 378.016:33(477.46-21ЧДТУ)

ЕКОНОМІЧНА ОСВІТА У ЧЕРКАСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ ТЕХНОЛОГІЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ: ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ

Микола СЛИНЬКО,

*доктор філософії (PhD), доцент кафедри економіки та управління
Черкаського державного технологічного університету,
член Національної спілки краєзнавців України*

В сучасних умовах глобалізації та інтернаціоналізації господарських зв'язків саме освіті належить виконати одну із головних функцій у досягненні людських ідеалів – забезпеченні миру, свободи, суспільної справедливості, розумного порядку. Вища економічна освіта є надзвичайно актуальною для сучасного молодого покоління, адже вона дозволяє легко адаптуватися до динамічних, мінливих соціально-економічних умов сьогодення.

Черкаський державний технологічний університет є флагманом економічної освіти Черкащини. Майже третину століття у навчальному закладі здійснюється підготовка фахівців за економічними спеціальностями, які формують економічний потенціал регіону та України.

Започаткування вищої економічної освіти на Черкащині пов'язують зі створенням у 1993 р. фінансово-економічного факультету на базі кафедри економіки, організації та управління виробництвом тодішнього Черкаського інженерно-технологічного інституту (ЧІТІ). Важливу роль у створенні інституту відіграли Черкаська облдержадміністрація та Міністерство фінансів України.

Необхідність створення такого навчально-наукового осередку в ЧІТІ була зумовлена потребою регіону в господарських кадрах для новоствореного податкового відділу, казначейства, розширенням функцій державних адміністративних фінансових установ на обласному та районних рівнях.

Великий внесок у створення факультету зробили тодішній завідувач кафедри економіки, організації та управління виробництвом, доктор економічних наук, професор Губар Станіслав Іванович та перший декан факультету, кандидат економічних наук, доцент Ткаченко Анатолій Іванович. Тоді на факультеті навчальний процес забезпечували п'ять кафедр:

- фінансів (завідувач кандидат економічних наук, доцент Єресько Ігор Геннадійович), наступником став доктор економічних наук, професор Волощук Георгій Олександрович, а з 2004 р. – доктор економічних наук Пасічник Юрій Васильович;

- бухгалтерського обліку і аудиту – першим завідувачем був доктор економічних наук, професор Поляков Олександр Максимович), наступником період 1996–1998 рр. очолював доктор технічних наук, професор Білоусов Віталій Янович, а з 2000 р. – кандидат економічних наук, доцент Яценко Володимир Микитович,

- економічної теорії (завідувач кандидат економічних наук, доцент Кобко Віталій Іванович),

- банківської та страхової справи (завідувач – кандидат економічних наук, доцент Єресько Ігор Геннадійович),

- фізичного виховання (завідувач – кандидат педагогічних наук Ведмеденко Борис Федорович), з 2003 р. завідувачем стала Ярославська Лариса Петрівна).

Підготовка фахівців в інституті здійснювалася за двома спеціальностями: «Фінанси і кредит» та «Економіка підприємства». Пізніше, в 1996 р. в інституті створюється кафедра обліку, аналізу та аудиту, додано спеціальність «Облік і аудит». Також у цьому ж році з фінансово-економічного факультету було виділено факультет економіки та управління (кафедра економіки та управління – випускова за спеціальністю «Економіка підприємства» (раніше кафедра економіки, організації і управління виробництвом); першим її завідувачем до 1996 р. був доктор економічних наук, професор Губар Станіслав Іванович (за патріотизм та високосвідому громадянську позицію, багаторічну послідовну боротьбу за незалежність України рішенням Черкаської міської ради нагороджений нагрудним знаком «Почесний громадянин міста Черкаси», 2022 р).

У 1996 р. завідувачем кафедри став доктор технічних наук, професор Хомяков Володимир Іванович, який в цьому ж році і очолив факультет. Спеціальність «Менеджмент організацій» відкрито на випусковій кафедрі менеджменту. Першим завідувачем кафедри був доктор педагогічних наук, професор Підласий Іван Павлович. З 1999 р. кафедру очолила доктор економічних наук професор Качала Тамара Миколаївна.

Діяльність факультету постійно розширювалася. У 2007 р. у зв'язку з необхідністю підготовки кадрів у галузі туризму та готельно-ресторанної справи була створена кафедра управління розвитком туризму яку очолила в той час кандидат, а нині доктор економічних наук, професор Чепурда

Лариса Михайлівна. В тому ж році здійснено перший набір на спеціальність «Туризм», а через кілька років – на спеціальність «Готельно-ресторанна справа». У 2008 р. деканом фінансово-економічного факультету призначається доктор економічних наук, професор Пасічник Юрій Васильович.

До структури факультету у 2010 р. увійшла кафедра економічного кібернетики, яка здійснювала підготовку фахівців за спеціальністю «Економічна кібернетика». Очолював кафедру кандидат економічних наук, доцент Мельник Веніамін Васильович. У 2013 р. цю випускову кафедру очолила доктор економічних наук, професор Коломицева Олена Віталіївна (з відкриттям спеціальності «Маркетинг»).

Фінансово-економічний факультет у цей час продовжував підготовку фахівців за спеціальностями «Фінанси і кредит» (випускова кафедра фінансів) та «Облік і аудит» (випускова кафедра обліку і аудиту). До складу факультету також входили кафедри філософії під керівництвом доктора філософських наук, професора Шпака Володимира Тимофійовича, кафедра історії України під керівництвом доктора історичних наук, професора Бушина Миколи Івановича та кафедра фізичного виховання під керівництвом старшого викладача Ярославської Лариси Петрівни. У 2006 р. створено кафедру міжнародної економіки та започатковано професійну підготовку за спеціальністю «Міжнародна економіка». Цю кафедру очолила доктор економічних наук, професор Петкова Леся Омелянівна.

У 2015 р. фінансово-економічний факультет об'єднався з факультетом економіки та управління, виокремивши окремі спеціальності із структури у зв'язку зі створенням факультету харчових технологій та сфери обслуговування.

Об'єднаний факультет успадкував назву факультету економіки та управління; його очолила доктор економічних наук, доцент Прямухіна Наталія Валентинівна. У 2017 р. деканом факультету став кандидат економічних наук, доцент Демиденко Віктор Вячеславович.

Нині на факультеті економіки та управління навчається близько 900 здобувачів освіти різних форм навчання. Здійснюється підготовка за освітніми рівнями «бакалавр», «магістр», «доктор філософії»; за такими освітніми програмами: «Маркетинг», «Менеджмент», «Фінанси і кредит», «Облік і аудит», «Міжнародна економіка та бізнес», «Підприємництво та економіка підприємства», «Публічне управління та адміністрування», «Управління персоналом та економіка праці», «Управління інноваційною діяльністю», «Бізнес-адміністрування», «Управління проектами», «Економіка підприємства та цифрові технології в економічних процесах».

До складу факультету входять шість випускових кафедр: економіки та управління (завідувач кафедри – доктор економічних наук, професор Манн Руслан Володимирович); менеджменту та бізнес-адміністрування (завідувач

кафедри – доктор економічних наук, професор Фінагіна Олеся Валентинівна); фінансів (завідувач кафедри – доктор наук з державного управління, професор Гончаренко Ірина Георгіївна), економічної кібернетики та маркетингу (завідувач кафедри – доктор економічних наук, професор Васильченко Лідія Сергіївна), міжнародної економіки та бізнесу (завідувач кафедри – доктор економічних наук, професор Петкова Леся Омелянівна), бухгалтерського обліку, аналізу і оподаткування (завідувач кафедри – доктор економічних наук, професор Гавриленко Валентина Олександрівна).

Навчальний процес на факультеті організований з урахування принципів студентоцентризму та розвитку особистої навчальної траєкторії студента. Активно реалізується дуальна, неформальна освіта, організовуються тематичні тижні, зустрічі із стейкхолдерами, проводяться професійні тренінги та зустрічі із відомими особистостями.

Здобувачі факультету входять до керівних органів студентського самоврядування, займаються громадською та волонтерською роботою.

Чудово організована та результативна є наукова робота викладачів та здобувачів факультету. Щорічно проводяться наукові конференції, семінари, круглі столи, вебінари за професійною тематикою.

Для забезпечення навчального процесу на кафедрах створена належна матеріально технічна база із сучасним технічними обладнанням.

Навчальний процес забезпечує високопрофесійний професорсько-викладацький склад. Викладачі факультету (94 %) мають наукові ступені та вчені звання, постійно підвищують свою професійну кваліфікацію, проходять міжнародне стажування, здобувають нові навички та компетентності задля успішної та результативної роботи (рис. 1).

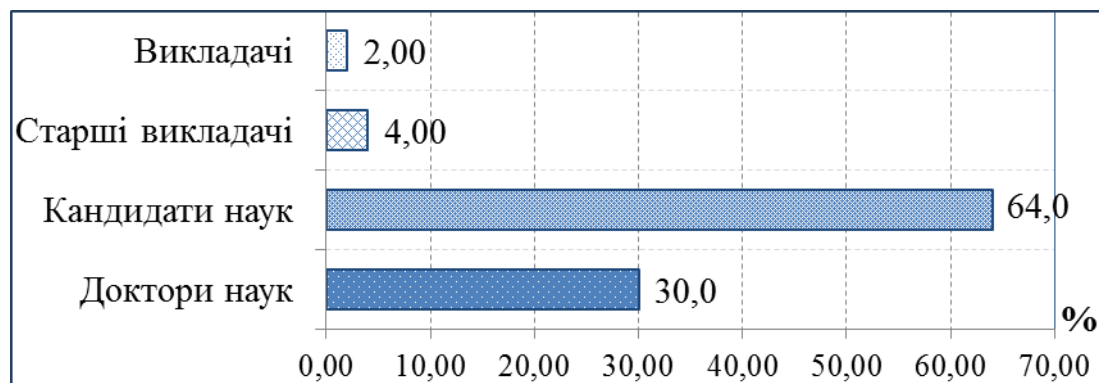

Рис. 1. Структура професорсько-викладацького складу факультету економіки та управління у 2023/2024 навчальному році, %

Активно опікується факультет створеними в університеті Ресурсним центром зі сталого розвитку ЧДТУ та Інформаційним центром ЄС у Черкаській області. Центри забезпечують впровадження концептуальних основ сталого місцевого розвитку на засадах реалізації ЗВО політики залученості здобувачів, викладачів, населення, бізнес-структур до

реалізації спільних проблем економічного, соціального та екологічного характеру.

Професорсько-викладацький склад та співробітники факультету економіки та управління продовжуючи славу історію факультету примножують набуте та здійснюють підготовку кваліфікованих та конкурентоспроможних фахівців для сучасних умов ринку праці.

Список використаних джерел

1. Лега Ю.Г., Бушин. М.І. *Шляхи до державного університету. Черкаси: ЦНТЕІ, 2003. 352 с.*
2. Бушин М.І., *Науковий світ Черкащини: персоналії. Видання третє, доповнене. Черкаси ФОП Гордієнко Є.І., 2016. 580 с.*
3. Лега Ю. Г. *Черкаський державний технологічний університет: 50 років. Черкаси: Чабаненко Ю.В., 2010. 292 с.*
4. *Офіційна сторінка Факультету економіки та управління Черкаського державного технологічного університету: URL. <https://feu.chdtu.edu.ua/> (дата звернення 21.11.2023).*
5. *Офіційний сайт Черкаського державного технологічного університету: URL. <https://chdtu.edu.ua/> (дата звернення 21.11.2023).*

УДК 75(477.46):355.01(470+477)

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО ЖИВОПИСУ ЧЕРКАЩИНИ. ЯК МИСТЕЦТВО ДОПОМАГАЄ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Марина ТКАЧЕНКО,

викладач кафедри дизайну

Черкаського державного технологічного університету,

В період боротьби з російською агресією багато українських, зокрема черкаських, митців відчули гостру потребу відображати і фіксувати всі події, що відбуваються в Україні. Кожен свідомий митець має достатньо інструментів та методів, щоб допомогти своїй країні під час війни, адже культура та мистецтво займає високе місце в інформативному просторі суспільства.

Живопис – один з напрямків творчості, який не дозволяє згаснути міжнародному інтересу до України, не дає забути про війну та допомагає збирати кошти для української армії, тим самим наближаючи перемогу України. Отже сучасне українське мистецтво – це один з видів духовної зброї, суспільно-політичний інструмент впливу.

З початком війни українські художники не змогли залишитися осторонь загального лиха і стали зображати те, що відбувається на своїх

картинах. Одна на всіх війна на картинах виглядає по-різному. Одні роботи пронизані теплом та турботою, дарують надію; інші – вибивають сльозу; треті сповнені злої сатири; четверті примушують відчувати жах [1].

Викладач кафедри дизайну Черкаського державного технологічного університету Марина Ткаченко стала переможницею Всеукраїнського конкурсу творчих проєктів «Код Нації» до 32-ї річниці Незалежності України, що проходив у межах Національного Фестивалю «Код Нації». Картина художниці з назвою «Світле майбутнє», написана олійними фарбами на полотні 40х60 см, здобула перше місце у номінації «Мальовнича Україна» [2].

Дуже часто картини стають пророчими. Тому ця картина-оберіг не про біль, страждання та сльози, а про силу українського народу, цінності, віру, перемогу та мир. В ній зображені символи прадавньої сили українського народу, тому вона несе заряд енергії, молитви до Світлих небесних сил. Дівчинка, як уособлення України – наче маленька і тендітна, проте сильна і вільна. За неї моляться всі дівчата, жінки та матері. Вихід у довгоочікувану перемогу буде з пам'яттю в серці про полеглих, але світлим і радісним, так само як і майбутнє України. Такий меседж зашифровано в картині.

Головна мета Всеукраїнського конкурсу творчих проєктів «Код Нації» є підтримка та сприяння розширенню діяльності представників культурної сфери, зокрема освітян, молоді та інших членів нашого суспільства [2].

Особливістю мистецького конкурсу став збір коштів для підтримки ЗСУ – усі благодійні внески, сплачені конкурсантами за участь, спрямувалися на рахунок благодійного фонду «Відсоток Небайдужих», який у подальшому забезпечив потреби сил протидії ворогові [2].

Отже, українська єдність проникає в різноманітні сфери культури, мистецтва, і живопис не є виключенням. Ретельний аналіз робіт сучасних черкаських живописців дає змогу осягнути особливості технік живопису, унікальність яких формується в залежності від творчого задуму автора та специфіки обраної тематики, що здебільшого диктується умовами сьогодення.

Список використаних джерел

1. Українські художники малюють війну: світові треба показати наш біль [Електронний ресурс] 17.04.22. Режим доступу: <https://kr.ua/ua/life/a647669-ukrajinski-khudozhniki-maljujut-vijnu-svitovi-treba-pokazati-nash-bil>
2. ЧДТУ. Заступниця голови профспілкового комітету ЧДТУ Марина Ткаченко стала переможницею Всеукраїнського конкурсу творчих проєктів «Код Нації» [Електронний ресурс] 28.09.23. Режим доступу: <https://chdtu.edu.ua/news/item/19063-zastupnytsia-holovy-profspilkovoho-komitetu-chdtu-maryna-tkachenko-stala-peremozhnytsiu-vseukrainskoho-konkursu-tvorchychkh-proiektiv-kod-natsii>

ТВОЇ ЛЮДИ, ЧЕРКАЩИНО! **(до 70-річчя утворення Черкаської області)**

УДК 631.52 (092)

**ВОЛОДИМИР МОРГУН – БАТЬКО
СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕНЕТИКИ І СЕЛЕКЦІЇ РОСЛИН**

Юлія БАРВІНОК,
*молодший науковий співробітник
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

Історія розвитку селекційної науки в галузі рослинництва в Україні починається від кінця XIX ст. Генетичне поліпшення рослин має вагоме народногосподарське значення.

Селекція – важлива ланка сільськогосподарського виробництва, інноваційний напрям розвитку аграрного сектору, джерело фінансової стабільності країни. Копітка, системна, цілеспрямована робота декількох поколінь (виведення сорту займає до 15 років), це конвеєр, на якому перевіряються мільйони рослин на придатність сформувати високий урожай в різні роки.

На особливу увагу заслуговує селекція зернових культур, оскільки вони є стратегічно важливими для забезпечення продовольчої та економічної безпеки країни, добробуту народу. Селекційну справу із зерновими культурами в Україні почали розвивати Б. М. Рождественський (1874–1943), В. Я. Юр'єв (1879–1962), В. В. Таланов (1871–1936).

Україна має потужні наукові центри селекції, де самовіддано, творчо та результативно працюють ентузіасти, які, не зважаючи на усі негаразди, виконують завдання програм наукових досліджень на високому рівні.

Серед науковців – фундаторів і організаторів цієї важливої справи почесне місце займає Володимир Васильович Моргун. Головним напрямом досліджень В. В. Моргуна було і залишається генетичне поліпшення найважливіших для України сільськогосподарських культур – пшениці й кукурудзи.

Він народився 10 березня 1938 р. в с. Новоселиця, Черкаського району, Черкаської області в родині, де особливо шанувалася праця на землі [1, с. 43].

«Мій дід, Артемон, у Новоселиці був місцевим селекціонером, але не по пшениці, а по грушах. Працював він садівником у колгоспі, мав добрий грушевий сад у себе і всьому селу прищеплював дерева. Я біля діда крутився і бачив, як можна з однієї рослини зробити іншу. Семирічку

закінчив у Новоселиці, а от середню освіту здобував у Медведівці. Три роки щодня ходив пішки десять кілометрів туди і десять назад. Коли взимку сніг замітав дорогу, то батьки домовилися з однією вдовою, яка мала своїх трьох дітей, щоб я у них ночував. Кожного разу, коли я приїжджав на батьківщину, я її відвідував. Нині вона вже покійна. На превеликий жаль, діти роз'їхалися, хата у бур'янах стоїть, хвірточка забита...», – згадував про дитячі роки Володимир Васильович [2].

Сільське господарювання вплинуло на вибір В. В. Моргуном свого професійного шляху – стати агрономом.

Після школи Володимир Васильович вступив до Знам'янського сільськогосподарського технікуму, який закінчив на «відмінно» (1958 р.) і отримав право на вступ до Української сільськогосподарської академії без вступних іспитів, після закінчення якої (1963 р.) з відзнакою, йому надано кваліфікацію «Учений агроном». Завідмінні успіхи в навчанні був удостоєний Ленінської стипендії. Свою наукову діяльність розпочав ще студентом.

Упродовж 1964–1967 рр. навчався в аспірантурі Української сільськогосподарської академії за спеціальністю «Генетика».

З 1974 р. Володимир Васильович завідував відділом експериментального мутагенезу в Інституті молекулярної біології і генетики АН УРСР.

В 1982 р. Володимир Васильович отримав першу державну премію за започаткування нового методу селекції із використанням експериментального мутагенезу. Застосування цього методу в подальшій роботі принесло вагомі результати. Зокрема, в роботі по селекції гібридної кукурудзи на теренах СРСР. *«На той час М.С. Хрущов вже побував у Америці й побачив гібридну кукурудзу і за мільйон золотом купив там десять ліній цієї кукурудзи. За 500 кг зерна, країна заплатила такі шалені гроші, бо це ж не просто зерно, а генофонд, якому немає ціни. З того почалася гібридна кукурудза в СРСР. Потрібно було відроджувати кормову базу тваринництва. Кукурудза висівалася тоді на 22-х мільйонах гектарів: від Закарпатської області до Приморського краю, але, в основному, на силос. Під керівництвом академіка ВАСГНІЛ Г.С. Галєєва було створено програму «Север», і я був його заступником. Ми створили ранньостиглі гібриди, які дозрівали навіть у Сибіру. І віднині ці 22 млн га давали не лише силос, а й повноцінне зерно. Недарма емблемою програми «Север» був ведмідь, який їсть качан кукурудзи. Вони, до речі, її дійсно дуже люблять. Про це досягнення я доповідав Горбачову і за реалізацію цієї програми, 1986 року, отримав другу Державну премію Радянського Союзу. Звичайно, що для кожного кліматичного поясу розроблялися свої гібриди. Для України – «Ювілейна-60» і «Колективна-244». У Черкаській області ці гібриди були районовані та впроваджені на площі сто тисяч гектарів. За один врожай вони дали Черкаській області*

100 тис. тонн додаткової продукції. І це тільки за рахунок сорту!», – розповідав вчений [2].

У 1986 р. В. В. Моргуна обрано директором Інституту фізіології рослин АН УРСР, який, після об'єднання з генетичними відділами Інституту молекулярної біології і генетики, було реорганізовано у Інститут фізіології рослин і генетики НАН України.

У 42 роки вчений захистив докторську дисертацію, в 47 років його було обрано членом-кореспондентом, а в 52 роки – академіком АН УРСР. З 2009 р. він є академіком-секретарем відділення загальної біології НАН України [3].

Вагомим внеском В. В. Моргуна та його колег-науковців було створення нового типу напівкарликових сортів озимої пшениці, які започаткували «зелену революцію» в Україні: *«На той час уже високорослі сорти, в тому числі і такий зимостійкий сорт, як «Миронівська-808», стали гальмом подальшого зростання продуктивності. «Зелену революцію» у нас необхідно було робити своїми силами. Річ у тім, що низькорослі сорти «Борлауга» ярові і вони не підходили для нашої кліматичної зони – вимерзали. Тому ні про яке запозичення не могло бути й мови. Але ідея створення короткостеблової пшениці вже була, і протягом 21 року провідні фахівці нашої країни працювали над її втіленням. І ми зробили це власними головами і руками. Ми створили методом мутагенезу перший наш короткостебловий сорт «Киянка». Ця вагома для нашої економіки робота була відзначена 1997 року Державною премією України» [2].*

Також команда однодумців, на чолі з Володимиром Васильовичем, брала участь у програмі з освоєння далекого космосу. Їм вдалося розробити надкарликові сорти пшениці, які в умовах обмеженого простору космічного корабля можуть довго забезпечувати космонавтів їжею і киснем [2].

Володимир Васильович є засновником власної школи передових технологій «Клуб 100 центнерів», основним завданням якого є підвищення загального рівня врожайності тарентабельність вирощування зернових колосових в Україні. Членами Клубу є близько 400 господарств України, які мають високу мету – зібрати 100-центнерні врожаї [4]. Щороку організовуються «Дні поля» для обміну досвіду аграріїв [6].

Науковий доробок Володимира Васильовича Моргуна становить більш ніж 540 друкованих праць, в тому числі 10 монографій («Мутационная селекция пшеницы», «Экспериментальная изменчивость кукурузы» та ін.) та понад 180 авторських свідоцтв та патентів. Він головний редактор фахових наукових видань «Генетика і селекція в Україні на межі тисячоліть», «Фізіологія рослин в Україні на межі тисячоліть», «Живлення рослин: теорія і практика», «Применение физиологии в селекции пшеницы».

В. В. Моргун має численні відзнаки та нагороди: президент Українського товариства фізіологів рослин; экс-президент Українського

товариства генетиків і селекціонерів ім. Вавилова; лауреат Державних премій у галузі науки і техніки СРСР, УРСР, України, премії НАН України ім. Юр'єва, премії президентів академії наук України, Білорусі і Молдови; доктор біологічних наук (1980), професор, академік НАН України (1990); заслужений діяч науки і техніки України (1998). Нагороджений орденами «Знак Пошани», Жовтневої революції, князя Ярослава Мудрого V ступеня (2003), Почесною грамотою КМУ (1999). Присвоєно звання Герой України з врученням ордена Держави (2008) [5].

За вагомий внесок у виведенні високоврожайних сортів та гібридів с/г рослин, окремі з яких були висаджені на чигиринських нивах, в 2013 році Володимиру Васильовичу Моргуну присвоєно звання «Почесний громадянин міста Чигирин» [7].

За 60 років наукової діяльності вчений В. В. Моргун разом із колегами створив 145 зареєстрованих сортів і гібридів сільськогосподарських культур, що понад 40 років висівають на полях України. У назвах його сортів не холодні бездушні номери, які прийнято присвоювати сортам за кордоном, а слова, котрі передають характер рослини: «Золотоколоса», «Фаворитка», «Смуглява», «Спасівка», «Солоха», «Володарка», «Чорнява» або «Лимарівна», «Снігурка», «Сонечко», «Наталка» та інші [8]. Селекціонер упевнений, що від назви сорту залежить їхня доля. Серед створених вченим сортів є назви, присвячені його малій Батьківщині, Чигиринщині: сорт «Каланча» – присвячена Замковій горі, «Чигиринка» – в честь міста Чигирин, «Богдана» – в честь гетьмана Б. Хмельницького [9]. Про свої творіння, як про дітей рідних, він може говорити годинами, розкриваючи їхні сильні та слабкі сторони. Серед них є близько двох десятків високопродуктивних сортів озимих пшениць із потенціалом врожайності понад 100 ц/га. А його «Смуглянка», «Золотоколоса» та «Фаворитка» останніми роками на промислових площах, за умов чіткого дотримання вимог технології, виявили здатність давати по 120-131 ц/га [8]. Для порівняння, на початок XX століття вирощувались злаки з урожайністю 7 ц/га.

Маючи поважний вік, 85 років, видатний український вчений Володимир Васильович Моргун продовжує працювати над справою всього життя – поповнювати колекцію цінних зразків пшениці й кукурудзи, яку визнано національним надбанням України.

В 2023 р. в Національному історико-культурному заповіднику «Чигирин» було організовано тимчасову виставку ««Зелена революція» Володимира Моргуна», де були представлені світлини з родинного архіву, наукові праці, статті, свідоцтва та нагороди вченого [10].

На тлі воєнного нападу Росії на Україну виникла загроза світової продовольчої безпеки, тому селекційна справа, якою займається В. В. Моргун та його учні, залишається важливою ланкою у вирішенні вказаної проблеми.

Список використаних джерел

1. Село Новоселиця: історія і сучасність. Матеріали Першої історико-краєзнавчої учнівської конференції Новоселицької ЗОШ І-ІІ ступенів Чигиринського району Черкаської області / за ред. доц. В.М. Лазуренка. Черкаси, 2007. С. 43
2. Овтєєв О. Володимир Моргун: хліб – це наша нафта. «Агропрофі»: український тижневик ділової інформації. 26 листопада, 2010. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.agroprofi.com.ua/statti/404-volodimir-morgun-hlib-tse-nasha-nafta>
3. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.logos.biz.ua/proj/nubip/450.php>
4. Гаврилюк В., Вакуленко В. Наближаючись до планки 100. «Зерно»: журнал сучасного агропромисловця. 15 червня, 2019. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.zerno-ua.com/journals/2019/may-2019-god/nablizhayuchis-do-planki-100-2/>
5. Вісник НАН України. 2008. № 3. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Київ. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.nbuv.gov.ua
6. Петрушенко М. День усього життя. Урядовий кур'єр. 12 березня 2013 року. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/den-usogo-zhittya/>
7. Рішення XXVIII сесії Чигиринської міської ради Черкаської області № 28-1/VI від 07.08.2013 / Архів Чигиринської міської ради. 2013 р.
8. Карпенко О. Сорти академіка Моргуна щороку висіваються на площах понад 5,5 млн га. 10 березня, 2018 року. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://infoindustria.com.ua/tvortsyu-i-filosofu-ukrayinskogo-hliba-akademiku-morgunu-80/>
9. МПДА. Спогади Кедрі Івана Яковича 1948 р. н., уродженця с. Новоселиця Чигиринського району (записано 17.02.23 р., м. Чигирин)
10. Електронний ресурс. Режим доступу: https://www.facebook.com/nikzchygyryn?locale=uk_UA

УДК 929(477)

**ОЛЕКСАНДР ЗАХАРЕНКО: ІСТОРІОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ**

Женя КИРИЛЕНКО,

*здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності «Історія та археологія»
Черкаського державного технологічного університету*

В складних сучасних умовах, коли Україна змушена відстоювати своє право на незалежність, самостійність та територіальну цілісність, актуальним постає питання пильної уваги до історії нашої держави, до визначних особистостей, які працювали задля розвитку нашої Батьківщини.

Одним із таких ідейних натхненників був визначний діяч освіти Олександр Захаренко. Життєвий шлях вчителя нерозривно пов'язаний із селом Сахнівка Черкаського району Черкаської області.

Декілька рядків з історії села Сахнівка. Виникло воно десь в кінці XV ст. на території, яка колись прилягала до відомого в історії Київської Русі міста-фортеці Остер на горі Дивиця, зруйнованої в часи татаро-

монгольської навали. Розташування села на березі річки Рось давало можливість спілкуватися з іншими поселеннями, які були вздовж Росі, водним шляхом, бо в той час значна частина земель Придніпров'я була вкрита лісами – і тому не було ґрунтових шляхів. Жителі села займалися землеробством, заново освоюючи площі, які були занедбані в часи татаро-монгольського панування, риболовлею, полюванням.

Назву свою село отримало від імені зайшого купця Сахна, який прибився в ці краї і, використовуючи вигідне географічне положення села, наявність водного шляху, став вирощувати тютюн і з вигодою його продавав. Йшли роки, село розросталося, збільшувалося населення, і в XVII–XVIII ст. це було велике поселення, населення якого на той час не було писемним. Перша школа в Сахнівці з'явилась в 1861 р. після побудови і освячення місцевого храму Св. Трійці. Вів заняття місцевий священник.

Життя не стояло на місці. 1861 р. також був роком звільнення селян від кріпацтва, селяни стали вільними. Але, оскільки земля залишалась в руках поміщиків, а збіжжя, отриманого на наділах, не вистачало для створення нормального життєвого рівня при селянських господарствах, сахнівчани були змушені їхати на заробітки. Тоді люди на своєму досвіді переконалися в значенні освіти, і було прийнято рішення створити школу. В 1903 р. це була 3-класна школа, але минали роки, і вона переросла в семирічку.

Пізніше була окупація села фашистами, і нормальний процес навчання розпочався з вересня 1944 р. В воєнний та повоєнний час навчання було нелегким. Воно здійснювалося завдяки наполегливій праці вчителів та батьків учнів школи, бажаючих навчатися з часом ставало все більше і було прийняте рішення будувати нову школу; будівництво розпочалося в 1955 р. Нова школа, парти, обладнання, ділянки для роботи і майстерні. 1959 р. в Сахнівську школу направлено групу молодих вчителів. Серед них було подружжя математиків Захаренків: Олександр Антонович та Віра Петрівна. Це був час злету школи, створення її імені.

Олександр народився у 1937 р. Дитинство його пройшло на гранітних берегах річки Тясмин в маленькому містечку Кам'янка Черкаської області. Початкову освіту здобув в Кам'янській початковій школі №3. Атестат повної середньої освіти отримав в Кам'янській школі №1, працювати почав вчителем математики у Кам'янській середній школі №3. Цей період став вирішальним у виборі майбутньої професії. У 1954 р. він вступає до Черкаського педагогічного інституту на фізико-математичний факультет. Отримавши диплом з відзнакою, разом із дружиною переїхав працювати в 1959 р. в село Сахнівку. З приїздом молодого вчителя в селі розпочалися «Сахнівські дива»: то він на побудованому разом з колегою дельтаплані спустився з місцевої гори, то зробив спробу на планері перелетіти річку Рось. Потім разом з учнями будував та запускав повітряні кулі, моделі літаків і ракет, які запускали з майданчика. В 1966 р. його призначили директором Сахнівської середньої школи.

Дослідженню життєвого шляху відомого вчителя займалися такі науковці: Г. Суховершко, В. Яковенко, Н. Кулик, О. Жалдак, О. Лисенко та ін.

Охарактеризуємо доробок деяких із них. Звернемося до праці В. Яковенка «Олександр Антонович Захаренко. Учитель. Директор. Академік» це книга випущена на річницю, через 10 років після смерті Олександра Антоновича. Поділена вона на розділи, в яких записані нариси, роздуми, спогади вчителів, односельчан, його родини та інших людей, які знали його за життя. Ці спогади цінні для дослідження біографії вчителя, адже містять свідчення очевидців життя педагога, становлення його ідеї, його мрії, які він втілювалися в школі. Також описується дитинство, характер, ставлення до людей та до оточуючого середовища, життя та творчий шлях Олександра Захаренка.

Значущим є дослідження Г. Суховершка – кандидата історичних наук, доцента, члена Національної спілки журналістів України. Його перу належить книга «Повість про Олександра Захаренка». Автору вдалося всебічно висвітлити неординарну постать вченого-новатора, його подвижницьку роботу по впровадженню нових ідей у практику навчання і виховання підростаючого покоління.

Цінним джерелом для дослідження життєвого шляху Олександра Захаренка є «Енциклопедія шкільного роду», автором ідеї є сам вчитель. В книзі містяться нариси вчителів про історію села, розвиток школи, про її випускників та спогади про її директора. Варто навести деякі з них.

Людмила Мельникова згадувала, що Олександр Захаренко був її вчителем. Вона пише: *«Сьогодні з висоти прожитих років, я вдячна долі, що вона познайомила мене з прекрасною людиною, за зустріч зі справжнім Учителем. Подумки лину у далекий травень 1972 року. Мені як відмінниці навчання запропонували для роботи три місця на вибір: Жашківська СШ, №17 м. Черкаси та Сахнівська середня школа, і тут я зрозуміла: я обрала не просто школу, я обрала свою долю та своє майбутнє. І ось 15 серпня 1972 року я невпевнено і несміливо переступила поріг кабінету директора, від його погляду різко стало легко. «А що ви вмієте робити?» Не давши мені відповісти, продовжив: «Їздити на тракторі вмієте? А різати скло?». Я зніяковіла, адже нічого з цього я не вміла і взагалі я ж приїхала сюди для того, щоб викладати свою улюблену літературу. І саме цікаве те, що я дійсно навчилася і їздити на тракторі, і тримати склоріз в руках, і зрозуміла, що подорож – це щастя, для неї не обов'язково змінювати місце. Це подорож і в душу іншої людини. Ще пам'ятаю, як в день отримання зарплати ми сідали разом з його дружиною та моїм чоловіком в його «Запорожець» і їхали в Київську область купувати книги, витративши свої зарплати, їхали щасливі додому з повними валізами книг. Добре запам'яталось, як він повертався з поїздок: привозив кожному члену колективу якийсь подарунок, вибраний спеціально під заняття кожної людини. І ми дивувалися, що він не забув нікого: ні техпрацівника,*

ні завгоспа, ні працівників їдальні. Такою щирою була ця людина. Він був не тільки директором школи, а й «директором села». Не маючи якоїсь адміністративної влади чи капіталу, проте він мав безумовну владу над душами людей. І саме за його доброту, щедрість, чесність, справедливість і благородство його щиро поважали і любили в селі».

Ковтунович Гнат Іванович писав: *«Особливу увагу привернуло подружжя Захаренків, непосидючий та винахідливий Олександр та стримана і розсудлива Віра. Ми у відділі розуміли, що О. А. Захаренко – творча, самостійна людина, що він – Особистість і, якщо він не знайде собі достатнього поля для діяльності, то це подружжя покине Сахнівку. Його заява про звільнення з посту директора не була розглянута. І раптом він приходить з ідеєю створення музею і всього максимум за десять тисяча карбованців. Думаю, що музей потрібен людям і самому Захаренкові. Ще не закінчивши будівництва музею, як він уже підготував з учнями макет комплексу для початкових класів з басейном та спортивним залом. Директор Сахнівської школи Олександр Захаренко випередив мої скромні мрії, молодого у той час, вчителя та інспектора районного відділу народної освіти».*

Список використаних джерел

1. Яковенко В. Олександр Захаренко. Учитель. Директор. Академік. Нариси, роздуми, спогади. Колектив авторів. К: Варта, 2012, 286 с.
2. Суховешко Г. Повість про Олександра Захаренка.
3. Кулик Н. Слід на землі. Освіта України. 2017. №5, С.14-15.
4. Жалдак О. Про увічнення пам'яті Олександра Захаренка. Освіта України. 2002. від 31 травня.
5. Лисенко О. Школа – колыска твоєї щасливої долі. Пед.вісник. 2003. №3.
6. Олександр Захаренко. Енциклопедія шкільного роду 2001., т.1-2. 350 с.

УДК 929(477.46):94(=512.19)

ЙОГО ЖИТТЯ – БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНСЬКИЙ КРИМ (ДАНИЛО КОНОНЕНКО)

Таміла ЧУПАК,

заступник директора з наукової роботи

Кам'янського державного історико-культурного заповідника

Письменник Данило Кононенко народився у Шевченковім краю і завжди цим пишався. Проте доля по-своєму накреслила його життєвий шлях, спрямувала в чужомовне кримське середовище, в найнесприятливіші для українського літератора умови, де він повсякчас вимушений був відстоювати рідну мову, культуру, право залишатися

українцем на своїй землі. Ще на початку творчого шляху митець визначив для себе кредо і надалі, впродовж усього життя, утверджувався в ньому:

Доки живу – не хочу знать спокою,
Доки живу – відкину геть жалі.
Життя моє! Поклич мене до бою
Супроти всього злого на землі! [1, 15].

Данило Кононенко народився в селі Ребедайлівка Кам'янського району Черкаської обл.: *«Уперше я глянув на цей кольоровий світ першого січня на другий рік війни... Певна річ, у сім'ї колгоспника. Тут, у Кам'янці, одному з найчудовіших куточків України, серед легенд минушини, серед квітучої зелені на кам'янистих берегах сивого Тясмину закінчив десятирічку»*. Саме у Кам'янці хлопець зробив перші кроки в літературу. Зразу після закінчення школи розпочав трудову біографію на посаді кореспондента в місцевій райгазеті, в тій самій, де ще семикласником опублікував свій перший вірш «Вечори над Тясмином» [2, с. 27]. Текст поезії поклав на музику кам'янський композитор Валерій Волков. Довгий час початкові фрази пісні були позивними місцевого радіо, твір входив до репертуару багатьох вокальних колективів, а в наш час звучить у виконанні камерного хору «Кам'янка».

З 1961 р. Д. Кононенко проходив строкову армійську службу в Сімферополі, а коли його солдатчина наближалася до кінця, командування вирішило направити перспективного хлопця до Львівського вищого військово-політичного училища. Проте, «душа рвалася до Київського університету», але строковика не відпустили. Однак, на той час він уже відвідував міське літоб'єднання при Кримській письменницькій філії Спілки письменників України. Тоді й виручили Данила Кононенка літературознавець, завкафедрою української літератури кримського педінституту Петро Киричок і доцент цього ж вузу, письменник Олександр Губар. Вони посприяли, аби хлопець склав негласно іспити до їхнього ВУЗу й зарахували його студентом українського відділення філологічного факультету. Проте військове начальство, дізнавшись, почало чинити супротив. Та телефонний дзвінок зі штабу армійського корпусу від одного з високих чинів (а це був чоловік української поетеси Валентини Невінчаної) трохи остудив запал командирів, і вони дали згоду на дострокову демобілізацію [3].

Пізніше Данило Кононенко одружився, народилися діти, потрібно було облаштовувати дім. Так залишився у Криму і пов'язав з ним усе своє життя.

В 60-70-тих роках минулого століття поета багато публікували в кримській пресі. Мешкаючи постійно в Сімферополі, крутився у вирі літературного життя. Перша поетична збірка Данила Кононенка мала промовисту назву – «Джерело» і не випадково, адже це один із наскрізних образів його творчості.

Коли письменник потрапив до Криму, де панувала російська мова і культура, близько до серця приймав таку несправедливість. Та на все

життя він залишився вірним своєму роду і народу, писав і видавав тільки україномовні книги. Після «Джерела» з'явилися: «На весняному березі», «Квітучих соняхів оркестр», «З любові й добра», «Ми виростили в повоєнні роки».

Після виходу другої поетичної збірки «На весняному березі» Д. А. Кононенка прийняли до Спілки письменників України (1979 р.). Згодом запросили очолити літоб'єднання, а пізніше – кримську республіканську спілку письменників, якою він керував упродовж 25 років.

Після того, як Україна стала суверенною, покладалися великі надії на те, що українці в Криму це відчують і почнуть активно розбудовувати незалежну державу. В перші роки так і було, а потім тиск місцевої влади на українців посилювався і вони в своїй більшості знову «притихли». Д. Кононенко згадував, як один російськомовний поет дорікав йому: «І чого ви, українці, так побиваєтесь над своєю мовою? Чого ви всі розмови заводите про мову? Хто її у вас відбирає чи забороняє вивчати? Що тут скажеш у відповідь пихатому, так званому «представникові красного письменства»? Тільки єдине – а хто тільки у нас її не відбирав? Назвіть мені ту країну, де б ще так, на державному рівні, збиткувалися над найзаповітнішим бодай якогось невеличкого народу? У світовій практиці навряд чи знайдеться щось подібне: велика держава, багатомільйонний народ розмовляє і вчиться не своєю, а чужою мовою...» [4].

На всіх можливих рівнях Данило Андрійович у своїх виступах та публікаціях піднімав проблеми рідної мови в Криму. Невгамовний та енергійний, він не випадково став на кримській землі організатором і першим головою Товариства української мови ім. Тараса Шевченка.

Однією з найвідоміших поезій Д. А. Кононенка є літературне звернення-заповіт до земляків, кримських українців, яке поет написав 2 квітня 1992 р. У Криму його неможливо було надрукувати, і автор читав цей вірш друзям зі свого «Данилового зошита». На той момент на півострові не було україномовних телепрограм, а про українську газету тільки йшла розмова. І Данило Андрійович надіслав поезію до Києва, й «Літературна Україна» на першій сторінці опублікувала «Слово до кримських українців». Саме тоді не тільки кримчани, а й уся Україна через поетичне слово дізналась про проблеми кримських українців. Після виходу газети друзі Кононенка передавали номер із рук в руки, переписували вірш, аби прочитати друзям, знайомим, дітям. Можливо, для київської влади це теж був знак, що без української газети, без україномовних ЗМІ українство в Криму «зачахне». І от через сім місяців після написання поезії, 31 грудня 1992 р., таки вийшов перший номер «Кримської світлиці», де на першій сторінці теж було видрукувано «Слово до кримських українців» Данила Кононенка. А поет разом із друзями став не лише засновником, а й редактором газети, очолював у ній відділ літератури й мистецтва [4].

Данило Андрійович не розраховував на те, що його «Слово до кримських українців» буде так довго актуальним, – думав, ну рік, два, а далі все зміниться на краще і не доведеться тут, у Криму, себе почувати «на рідній не своїй землі». Він вірив, що держава рано чи пізно повернеться до кримських українців обличчям і останні, відчувши підтримку неньки-України, не будуть тут такими «переляканими»: *«...навіть не віриться, що є ще люди з петровсько-катерининсько-валуєвським світоглядом, виховані сусловсько-брежнєвською ідеологією. Так і хочеться крикнути: «Схаменіться! Будьте люди! В які ж бо часи живемо?!» [4].*

Перебуваючи під постійним тиском російськомовних масмедіа, навіть після появи в Криму єдиної україномовної газети «Кримська світлиця», яка стала рупором кримських українців, Данило Андрійович розумів, що проблема виживання українців у Криму не знімалася, адже більшість інформації про «шалену українізацію» та про «Крим без росіян» надходило саме від російськомовної преси, і це ніби «примушувало» київську владу дивитись на українсько-кримські проблеми «крізь пальці».

Данило Кононенко в редакції газети
«Кримська світлиця»

У статті «Мово моя, доле моя» в 1993 році Данило Кононенко писав: *«Без мови немає народу. Народ, який не має своєї мови, свого слова, – німий. І тим прикріше, що в Криму, де проживає близько мільйона українців, так жорстко і так цинічно зневажають їхні права. Бо ж хіба це не зневага, коли на території автономії, яка входить до складу великої держави, немає жодної української школи, жодного національного дошкільного закладу, не кажучи вже про українську місцеву програму телебачення, українське книговидання тощо» [4].* (До речі, українська телепрограма з'явилась на ДТРК «Крим» лише в 1994 р.).

Зокрема, у промові на Кримському регіональному конгресі української інтелігенції письменник переконливо засвідчував, яка саме культура, російська чи українська, є на півострові в занепаді. Адже офіційно, за переписом населення, на півострові зареєстровано серед жителів 720 тисяч українців, однак за його, та й не лише його, спостереженнями і міркуваннями, *«тут проживає нас близько мільйона осіб! Ми ж пам'ятаємо, знаємо, як часто-густо «переконували» переписувачі: «Какой ти українець? Ти ж говориш на руском, значіт ти – рускій!».*

Письменникові боліло, що на таку численну українську громаду видавалася лише одна державна українська газета, не було жодної

національної бібліотеки. Натомість виходило понад 200 російськомовних газет і журналів. *«Російськомовні книжки – навалом на кожному перехресті, в кожній книгарні. Всі школи, дитсадки, музеї, бібліотеки, картинні галереї, театри – все на «общепонятном и доступном» [5].*

Не раз в інтерв'ю Данило Кононенко зауважував, як тяжко жити, коли щомиті тебе можуть образити тільки за те, що ти – українець, розмовляєш рідною мовою. *«Місцеві й не лише місцеві політики так нацькували росіян проти українців, що коли йдуть вулицею й розмовляють своєю мовою представники якоїсь національної меншини – ніхто й голови не поверне в їхній бік, однак варто заговорити українською – відразу ж матимеш ярлик: «хохол», «бандера», «націоналіст», «руховець». Хіба щось можеш довести озлобленим фанатикам?..»*

Звертав увагу Данило Кононенко й на проблему дислокації флоту іншої держави на кримському півострові. Вважав, що українській стороні слід призначити день виводу всіх військових формувань СНД, у тому числі й російського чорноморського флоту, з території України, тоді проблема сама собою розв'яжеться. А поки *«у Севастополі, де базується флот іншої держави, де багато військовослужбовців за довгі рублі служать цьому флоту, офіцер штабу чф може дозволити собі зневажливо зректи: «Хохли должны знать своё место». А ми у відповідь ліземо брататися й цілуватися замість поважати себе» [5].*

Своїх дітей Данило Кононенко виховував в українському національному дусі. Радів, що дочка Ірина після закінчення Сімферопольського університету читала лекції з української мови в одному з вишів Криму, а син Олесь – в студентські роки був іменним стипендіатом премії ім. М. Грушевського, спеціалізувався з історії України, працював над темою «Доба Української Центральної Ради».

Коли в 1997 р. у Сімферополі була відкрита українська школа-гімназія, єдиний україномовний навчальний заклад, Данило Кононенко став справжнім його другом. У гімназії навчалися його внуки, а письменника часто запрошували до школи на творчі зустрічі.

Данило Андрійович завжди підтримував дітей і молодь у прагненні зробити перші кроки в літературній творчості. Заохочував і друкував їхні твори у «Джерельці» – дитячій газеті, яка була додатком до «Кримської світлиці». Видавав її сам, на громадських засадах. А з першого ж року проведення конкурсу з української мови імені Петра Яцика став головою журі третього етапу названого заходу в Криму.

З 1998 по 2007 рр. Д. А. Кононенко – голова журі дитячого літературного конкурсу «Ми – діти твої, Україно!». З найкращих творів конкурсантів упорядкував і видав десять колективних збірників зі своїми передмовами. Конкурс успішно проводили впродовж десяти років до анексії Криму, а після смерті Данила Кононенка його колеги прийняли рішення відродити конкурс вже на всеукраїнському рівні і в знак пам'яті про Данила

Андрійовича присвоїли конкурсу його ім'я. Тож із 2016 р. по 2021 р. (до повномасштабного вторгнення) конкурс проходив у дистанційному форматі, а нагородження переможців відбувалося в Києві [6]. Неодноразово переможцями конкурсу ставали земляки поета з Кам'янки, які є вихованцями дитячої літстудії «Брость» ім. Данила Кононенка.

Заслужений діяч мистецтв автономної республіки Крим, заслужений журналіст України, Данило Кононенко був ще й чудовим перекладачем, особливо багато перекладав з білоруської та кримсько-татарської. Перед своїм передчасним відходом за межу вічності працював над перекладами.

До кінця життя поет зберіг свіжість світосприйняття, тонку спостережливість, гострий розум і невимушений, природний плин віршованого слова. Крім тонкого літературного смаку, він мав ще й лагідну, товариську вдачу. Свою шляхетність гідно проніс через терни не дуже порядної соціалістичної дійсності й такої ж дійсності в незалежній Україні. Його вроджена благородність, готовність зробити людині добро, вражала.

Біль поета за долю українського Криму ніколи не минав. Його серце не витримувало повсякденної тривоги і в останні роки життя він часто хворів. А коли відбулась анексія Криму, писав у листах до кам'янських земляків: *«Так, певно, судилося мені: «...в неволі виріс між чужими, в неволі, мабуть, і помру...» як писав наш великий земляк. Та що вдієш: як би там не було, який би паспорт мені не нав'язали, а я був і залишусь українцем. Без України, без своєї Батьківщини, великої і малої, мені життя нема...»* [7].

15 січня 2015 р. Данило Кононенко відійшов у вічність. Його поховали на сімферопольському кладовищі «Абдал» у вишиванці, з державним прапором і газетою «Кримська світлиця». В останню путь поета проводжала українська громада, звучав його заповіт кримським землякам:

Земляки мої кримські! Та ж випряміть плечі і спини!

З-поміж інших в Криму хай і ваші бринять голоси!

Ми ж бо з вами таки живемо на землі України!

Ми ж бо ще українці! Українці на вічні часи! [8, с. 159].

Палкий поборник української державності, Д. А. Кононенко зробив неоціненний внесок у відродження української культури в Криму. За свою патріотичну подвижницьку діяльність був нагороджений літературною премією ім. Степана Руданського, а за успіхи в національному вихованні дітей та молоді, прищеплення їм патріотичного ставлення до рідної мови отримав премію ім. Олекси Гірника.

Закінчення земного шляху поета-патріота багато хто з українців сприйняв як важку втрату, якої зазнала українська література, особливо в Криму. Хворе серце Данила Андрійовича не витримало несправедливості, якою стала анексія кримської землі, тож останніми словами письменника були: «Бідна моя Україна...».

Список використаних джерел

1. Кононенко Д. А. *Ми виростили в повоєнні роки* / Д. А. Кононенко. – Сімферополь : Таврія, 1995. 176 с.
2. Кононенко Д. А. *Квітучих соняхів оркестр* / Д. А. Кононенко. Сімферополь : Таврія, 1982. 96 с.
3. Данило Кононенко: «Доля моя – щаслива...» [електронний ресурс]. Режим доступу: <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=9792>
4. «Слову до кримських українців Данила Кононенка – 24 роки» [електронний ресурс]. Режим доступу: <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=16919>
5. Данило Кононенко «Коли скінчиться мешковський час» [електронний ресурс]. Режим доступу: <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=15088>
6. Мистецький місток до Криму [електронний ресурс]. Режим доступу: <https://i-ua.tv/culture/13397-mystetskyi-mistok-do-krynu>
7. Лист Данила Кононенка до Таміли Чупак / 15.04.2015 р. // Фонди КДІКЗ.
8. Кононенко Д. А. *Життя моє, вклоняюсь я тобі... Вибрані поезії*. Сімферополь : ООО «Форма», 2020. 332 с.

УДК 929(477.46)Нерода:902

**ВІДОМА ЧЕРКАСЬКА АРХЕОЛОГІНЯ ВІРА НЕРОДА
(до 70-річчя від дня народження)**

Тетяна НЕРАДЕНКО,

кандидат історичних наук,

методист Черкаського територіального відділення МАН України

Віра ГОЛОВКО,

*учениця 10 класу Черкаської спеціалізованої школи I-III ступенів №27
імені М. К. Путейка Черкаської міської ради Черкаської області,
учень-член Малої академії наук України*

Нерода Віра Володимирівна, громадянка України, народилася 29 вересня 1953 р. у м. Чита Російської Федерації, де її мати Нерода Федора Олександрівна працювала за направленням після закінчення Ленінградського педагогічного університету імені О. Герцена та захисту кандидатської дисертації з педагогіки. У 1954-1957 роках родина мешкала в м. Стерлітомак, а в 1958 р. Федора Олександрівна перевелася на роботу до Черкаського педагогічного інституту імені 300-річчя возз'єднання України з Росією. Отже вона повернулася на батьківщину, адже народилася в с. Ліпляве на Канівщині, а дитячі та юнацькі роки провела у Золотоноші.

В інституті викладала історію педагогіки, проводила наукові дослідження, що були пов'язані з початковою школою [6].

Таким чином, Віра Володимирівна з 1958 р. проживає у м. Черкаси. Навчалася у середній школі №1, яку закінчила в 1970 р. У шкільні роки мала різноманітні захоплення: займалася у фотогуртку в Палаці дитячої та юнацької творчості, відвідувала гурток садівництва в Зеленому господарстві, захоплювалася давньою історією. Отже, ще в шкільні роки у Віри Нероди виник інтерес до археології, яку вона вважала таємничою наукою, що дозволяє заглянути за межі навколишнього світу.

Не вступивши до університету одразу після школи, у 1970-1971 рр. працювала на Черкаському заводі телеграфної апаратури, де у новому цеху займалася маркуванням продукції.

У 1971–1976 рр. навчалася на історичному факультеті Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, по закінченню якого отримала диплом за спеціальністю історик-археолог, музеєзнавець, викладач історії та суспільствознавства з правом викладати англійську мову [1].

Під час навчання їй пощастило слухати лекції відомих українських археологів І. Г. Шовкопляса, Г. Г. Мезенцевої, Д. Я. Телегіна, Є. В. Максимова, М. М. Бондаря та ін. Археологічну практику проходила під орудою Г. Г. Мезенцевої на давньоруському городищі Білгород на Київщині, Є. В. Максимова на зарубинецькому поселенні Бабина Гора на Канівщині, І. Ф. Тоцької у Софії Київській. Там вона пройшла справжню школу не лише розкопок, а й камеральної обробки знайдених матеріалів [6].

В університеті відбулося остаточно визначення Віри Володимирівни Нероди як археолога, що має певну спеціалізацію – охорона пам'яток.

А ще там вона зустріла Ольгу Віталіївну Білецьку, яка стала їй вірною подругою на багато років.

Після завершення навчання в університеті, Віра Володимирівна повертається додому в Черкаси і у 1976–1978 рр. працює науковим співробітником у Черкаському краєзнавчому музеї у відділі охорони пам'яток [2]. Там вона спочатку працювала у відділі Дожовтневої історії (заввідділом В. І. Несторенко), потім – у відділі охорони пам'яток історії та культури (заввідділом Л. Д. Шемшур). Займаючись паспортизацією археологічних пам'яток області, Віра Нерода багато часу проводила у відрядженнях, де працювала разом з місцевими краєзнавцями, які були захоплені археологією. Саме тоді вона познайомилася з відомими уманськими археологами-любителями В. А. Стефановичем та О. П. Діденко [6]. З тих часів особливо запам'яталася одна подія – курси підвищення кваліфікації археологів, які проходили на трипільському поселенні Веселий Кут на чолі з археологинею О. В. Цвек. Серед викладачів курсів були й інші відомі українські археологи – Д. Я. Телегін, І. І. Мовчан та ін.

Деякий час працювала у музеях Києва: у 1979 р. – в Київському музеї Т. Г. Шевченка, де займала посаду секретарки директора музею

К. П. Дорошенко; у 1979–1981 рр. – в Київському державному історичному музеї (нині – Національний музей історії України), де працювала екскурсоводом у відділі науково-просвітницької роботи [7]. У цей час Віра Володимирівна познайомилася з такими відомими українськими музейниками-археологами, як Г. М. Шовкопляс, Л. М. Романюк, С. А. Корецька, Н. І. Шендрик та ін. Однією із цікавих подій тих років, що запам'яталася на все життя, був супровід виставки голограм найвідоміших археологічних експонатів музею по містах України, яка була влаштована у спеціальному вагоні потягу. Тоді археологиня побувала у багатьох інших містах півдня, сходу та заходу України.

У 1981 р. Віра Володимирівна отримує запрошення на роботу у сектор археології, який був створений при відділі охорони пам'яток історії та культури Черкаського краєзнавчого музею.

Отже, повернувшись до Черкас, у 1981–1987 рр. археологиня працює старшим науковим співробітником у зазначеному секторі археології. Тоді головним завданням співробітників музею було створення тематико-експозиційних планів нової експозиції та збір експонатів для неї. І Віра Нерода активно включається у цю роботу: вона була співавтором (разом з Володимиром Григор'євим) ТЕП першого залу з археології Черкащини, відповідаючи за такі розділи нової експозиції, як «Кам'яний вік», «Енеоліт», «Доба бронзи», «Сарматський час». Брала участь у розвідках та розкопках на Канівщині, Золотоніщині, в Черкасах та інших місцях, які принесли в нову експозицію унікальні археологічні знахідки [1].

У 1985 р. була відкрита нова експозиція Черкаського обласного краєзнавчого музею, і археологи музею нарешті змогли повністю зайнятися пам'яткоохоронною роботою.

У 1987–1991 рр. Віра Нерода працює вже керівником сектора археології, у 1991–1993 рр. – завідувачкою відділу охорони пам'яток археології Черкаського краєзнавчого музею. У цей час археологиня та співробітники сектору та відділу, який вона очолювала, зробили дуже багато для підготовки видання «Звод пам'яток історії та культури України» по Черкаській області, здійснивши суцільне обстеження пам'яток археології у кількох районах області [2].

У 1993–2012 рр. Віра Володимирівна працювала старшим науковим співробітником Археологічної інспекції Черкаської облдержадміністрації, утвореній на базі відділу охорони пам'яток археології Черкаського краєзнавчого музею та Черкаської Лісостепової археологічної експедиції.

У 2011–2012 рр. була тимчасово виконуючою обов'язки начальника Археологічної інспекції [7]. У цей час Віра Нерода повністю присвятила себе нелегкій пам'яткоохоронній праці.

З 01 січня 2013 р. археологиня вийшла на пенсію. Деякий час офіційно не працювала, але допомагала колегам відділу археології ЧОКМ в обробці фондівських колекцій, упорядковувала особисті матеріали та

архів Ольги Білецької, готувала виступи на конференції та друковані публікації за результатами розвідок і розкопок минулих років.

З 1 грудня 2017 р. працює зберігачем фондів I категорії в Черкаському міському археологічному музеї Середньої Наддніпрянщини, а з 16 вересня 2019 р. – науковим співробітником там же [2].

Вона є автором близько 30 друкованих публікацій та 8 наукових звітів, що зберігаються у науковому архіві Інститут археології НАНУ [5].

Віра Нерода має ґрунтовну теоретичну підготовку, багаторічний польовий, науковий і керівний досвід. Має великий авторитет серед черкаських археологів, музейників, краєзнавців. Неодноразово нагороджувалася подяками і грамотами керівництва.

За цими сухими фактами біографії Віри Нероди стоїть багаторічна активна і плідна праця в черкаській археології.

У польовій археології Черкащини: 1975 – розкопки зарубинецького городища Бабина Гора під орудою Є. Макимова; 1978 – розкопки курганів поблизу с. Великі Канівці в зоні спорудження зрошувальної системи разом з О. Симоненком, С. Купрієм та С. Поліним; 1981 – розкопки городища Монастирок на чолі з В. Петрашенко та Є. Максимовим; 1981–1982 – обстеження пам'яток Черкас у складі експедиції «Черкаси» на чолі з М. Пономаренком з метою визначення віку міста; 1982 – розкопки кургану №2 біля с. Гладківщина на чолі з В. Григор'євим; 1988 – розкопки кургану Кочержина Гора біля м. Городище з похованням скіфської воїтельниці разом з О. Білецькою та С. Смоляр; 1989 – розкопки кургану-кенотафу Смалена Могила в м. Городище; 1990 – розкопки на Суботівському замчищі на чолі з Ю. Павленком; 1991 – розкопки кочівницького кургану біля смт Драбів на чолі з О. Білецькою; 1993–1994 – камеральна обробка колекції знахідок із розкопок П. Горішнього на території Верхнього та Нижнього міста Чигирини [3; 4; 5; 11; 12; 14; 15; ін.].

У друкованій археології Черкащини: результати багаторічних розвідок і розкопок, пам'яткоохоронної та музейної діяльності археолог особисто та співавторстві висвітлила на сторінках газет і журналів, у збірниках конференцій та фахових виданнях у близько 30 публікаціях. Важливим є 8 наукових звітів про результати польових досліджень у співавторстві з іншими археологами, які зберігаються в науковому архіві Інституту археології НАН України. До цього необхідно додати численні архівні матеріали Віри Нероди в Черкаському обласному краєзнавчому музеї та Археологічній інспекції управління культури ЧОДА, вивчення та оцінку яких ще належить зробити [8; 9; 10; 11; 12; ін.].

У музейній археології Черкащини: внесок у створення сучасної експозиції першої зали з археології Черкащини в Черкаському обласному краєзнавчому музеї, розробка тематичної структури та тематико-експозиційного плану, створення монтажних листів, збір експонатів, монтаж нової експозиції, яка була відкрита у 1985 році; внесок у пошук та

збір експонатів для музею археології Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», який був відкритий у 2006 році; сучасна робота у фондах Черкаського міського археологічного музею Середньої Наддніпрянщини, де археологиня разом з іншими співробітниками створює електронні версії колекційних описів зданих колекцій, наносить інвентарну нумерацію на прийняті експонати, записує нові експонати до Книги вступу та Інвентарних книг, уніфікованих паспортів та інвентарних та каталожних карток [2; 6; 7].

У пам'яткоохоронній археології Черкащини: у 1977–1978 – паспортизація археологічних пам'яток Черкащини та виготовлення охоронної документації на них, підготовча робота з встановлення охоронних знаків встановленого зразка на чолі з Л. Шемшур; друга половина 1980-х – перша половина 1990-х – суцільне обстеження археологічних пам'яток до «Зводу пам'яток історії та культури України» по Черкаській області: 1986 – Черкаського, Христинівського та Монастирищенського районів, 1987 – Кам'янського, Катеринопільського та Звенигородського районів, 1994 – Жашківського району, 1995 – Золотоніського району; 1989–1990 – робота по відводі земель під новобудові, фермерські господарства та ін.; 1993–2012 – діяльність з рятування великої кількості археологічних пам'яток у ході роздержавлення земель, підготовка рішень про вимізування пам'яток із земельних паїв, нанесення пам'яток на картографічні матеріали, обстеження археологічних пам'яток у зонах будівництва та проведення господарських робіт та ін. До цього варто додати діяльність археологині у 1980–1990-х рр. як голови секції археології Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, коли вдалося мобілізувати для обстеження пам'яток археології в районах області активних краєзнавців на місцях, заснувати Обласну археологічну премію УТОПІК імені В. А. Стефановича, залучити до виявлення та дослідження пам'яток археологів з Інституту археології та інших центральних установ та фінансувати проведення цих досліджень [6].

Сьогодні, у свої 70 років, Віра Володимирівна Нерода займає почесне місце серед черкаських археологів. Не полишаючи плідної праці у напрямку музейної археології Черкащини, вона передає колегам свій багатий досвід і глибокі знання.

Список використаних джерел

1. Нерода..., 2011. Автобіографія Нероди Віри Володимирівни. Архів Черкаського міського археологічного музею Середньої Наддніпрянщини. 2 с.
2. Сиволап М., 2023. Характеристика. Нерода Віра Володимирівна. Архів Черкаського міського археологічного музею Середньої Наддніпрянщини. 2 с.
3. Нераденко Тетяна, 2012. Нерода Віра Володимирівна. В: *Археологія Чигиринщини. Черкаси: ПП Чабаненко Ю. А., С.257–258.*
4. Нераденко Т., 2015. Нерода Віра Володимирівна. В: *Серія «Черкащина археологічна». Вип. 2 «Відомі дослідники». Черкаси: ФОП Чабаненко Ю.А., С.28–29.*

5. Нераденко Т., 2016. *Нерода Віра Володимирівна*. В: *Словник-довідник з археології Черкащини*. Черкаси: ПП Чабаненко Ю. А., С. 305.
6. Нераденко Т., Головка В., 2023. *Опитування Віри Володимирівни Нероди*. *Особистий архів Т. М. Нераденко*, 3 с.
7. Черкаський археологічний музей Середньої Наддніпрянщини – ЧАМ. URL: https://www.facebook.com/archmuzeumck/?locale=it_IT
8. Білецька, О. В., Нерода, В. В. *Звіт за обстеження археологічних пам'яток Кам'янського району Черкаської області в 1987 р.* НА ІА НАНУ: 1987/195.
9. Білецька О. В., Нерода В. В. *Звіт про обстеження пам'яток археології Звенигородського району Черкаської області в 1987 р.* НА ІА НАНУ: 1987/202.
10. Білецька О. В., Нерода В. В. *Звіт про обстеження пам'яток археології Катеринопільського району Черкаської області в 1987 р.* НА ІА НАНУ: 1987/203.
11. Смоляр С. І., Нерода В. В., Білецька О. В. *Звіт про роботу експедиції сектора археології Черкаського обласного краєзнавчого музею у 1988 р.* НА ІА НАНУ: 1988/180.
12. Смоляр С. І., Білецька О. В., Нерода В. В. *Звіт про роботу експедиції сектора археології Черкаського обласного краєзнавчого музею в 1989 р.* НА ІА НАНУ: 1989/45.
13. Білецька О. В. та ін. *Звіт про роботу комісії по відведенню земельних ділянок в Черкаській області в 1989–1990 рр.* НА ІА НАНУ: 1990/255.
14. Горішний П. А., Нерода В. В. *Звіт про роботу Чигиринської археологічної експедиції у 1993 р.* НА ІА НАНУ: 1993/9.
15. Горішний П. А., Нерода В. В. *Звіт про роботу Чигиринської археологічної експедиції у 1994 р* НА ІА НАНУ: 1994/5.

УДК 75(477.46)(092) Деревко

ОЛЕКСАНДР ВАСИЛЬОВИЧ ДЕРЕВКО: МИСТЕЦЬКІ ДОСЯГНЕННЯ

Тетяна ДЖУЛАЙ,

науковий співробітник фондів

Кам'янського державного історико-культурного заповідника

Місто Кам'янка хоч і не велике, але завжди знаходилося в ареолі значних історичних подій, пов'язаних з іменами видатних особистостей. Б. Хмельницький, І. Гонта та М. Залізняк, Давидові та Раєвські, О. Пушкін, П. Чайковський та багато інших, навіки закарбували свої імена в історичну книгу пам'яті нашого краю. Та життя продовжується, а з ним і літопис.

Нинішньому поколінню випало бути свідками переломних подій, що затронули всі сфери життя – політику, економіку, мистецтво. В наші дні, як ніколи, надзвичайно актуальним стало питання національного в житті та культурі. І природно, що це розуміння та сприйняття розпочинається з того, що є найближчим, найдорожчим. Батьківщина – це не тільки Україна, але це і наше місто, наша вулиця, люди, поряд з якими проходить наше життя.

Тривалий час, працюючи в картинній галереї Кам'янського державного історико-культурного заповідника, мені доводилося спілкуватися з великою кількістю талановитих особистостей. Це митці, твори яких були представлені у виставковому залі, але картинна галерея має ще зал постійної композиції, де представлені роботи місцевих художників. 14 авторів різного фаху та жанрової направленості визначають мистецьку спадщину нашого краю. В різні роки до фондів заповідника увійшли декоративні розписи М. Мухи, офорти П. Куценка, аматорські роботи А. Хідченко, О. Доленко, В. Волкова, Л. Охріменка, М. Яхненка, С. Кияна, Г. Мальованої. Серед великого розмаїття робіт, в експозиції помітно вирізняється серія пейзажів, виконаних пастеллю, автором яких є Деревко Олександр Васильович (1950–2016 рр.). Представлені роботи є умовним підсумком творчого надбання художника, вони були подаровані Кам'янському державному історико-культурному заповіднику в останній рік трудової діяльності автора, напередодні виходу на заслужений відпочинок.

За роки незалежності це найбільша кількість робіт одного автора, яка увійшла до фондів нашого заповідника. Слід відзначити, що з заповідником тісно пов'язаний і життєвий та творчий шлях О. В. Деревка.

В 1967 р., одразу після закінчення школи він почав працювати в районній художній майстерні, де займався художньо-оформлювальною роботою. В той час в майстерні працювали М. Майборода, Ю. Бондаренко, М. Курінний, В. Лисенко, який з 1970 року займав посаду завідуючого майстернею. Не маючи вищої освіти, отримавши лише твору кваліфікацію після закінчення Черкаського художньо-виробничого комбінату, О. Деревко проявив себе як талановитий майстер, виконуючи замовлення не тільки в Кам'янці, а й в межах Кам'янського району. Він виготовляв стенди, панно, виконував настінні розписи в школах (Ребедайлівка, Лузанівка). В 70–80-х рр. агітаційне оформлення було невід'ємною часткою в суспільстві. Тому замовлень було багато і використовувались вони після попереднього затвердження. Спочатку створювали ескіз, який з точністю в кольорі та композиції відтворював те чи інше замовлення. Це могли бути станкові та монументальні стенди, розписи, панно. Після затвердження виготовляли продукцію в натуральну величину (герби, панно в садочках, школі №1).

Вивчаючи ескізи можна з впевненістю стверджувати, що О. Деревко як художник-графік чудово проявив себе в малому і в великому замовленні. При подачі матеріалу прослідковується пошук оригінальних ідей, композицій, а при виконанні – точність ліній, професійність при роботі з фарбами, підборі кольорів, співмірність графічних та живописних елементів композиції. Це чітко проявляється в замовленнях, які виконував для Кам'янської ЗОШ №1, ЗОШ №2, дитячий садок №1, ескіз стінгазети для Радиванівської 8-річної школи, ескіз вітражів для ленінської кімнати Кам'янської пожежної частини.

Наприкінці 90-х рр. художня майстерня ввійшла до складу заповідника на умовах самозабезпечення. З часом основний склад працівників майстерні, зокрема В. О. Лисенко та О. В. Деревко, були зараховані в основний штат заповідника. Великий об'єм робіт ним був здійснений в період оформлення експозиції історичного музею та картинної галереї: рами, стенди, оформлення вітрин, виготовлення експозиційного приладдя (мисник, полички для ікон, жердка для одягу), у всьому відчувалися досвідчений підхід та майстерність виконання.

Однією з форм роботи заповідника були виїзні виставкові експозиції. Вони призначалися для участі у всеукраїнських інноваційних ярмарках та масових заходах республіканського і обласного рівня. Вперше така експозиція була представлена в березні 2001 р. в палаці «Україна» (м. Київ). До виставки ввійшли 7 стендів, в яких були представлені основні тематичні блоки, що висвітлювали історію нашого краю.

У 2005 р. виїзна експозиція була оновлена. Безпосередню участь у цьому приймав О. Деревко, який був художником і конструктором нового варіанту. Особливістю виставки була передача збереження музейного характеру експозиції, та прагнення донести це до глядача. Особливої камерності надавали драпіровки тла, куліси золотистого кольору, що внесли елемент театральності, фотографії в рамках «під старовину». Кожен стенд охоплював певний історичний період, тому і оформлення було відповідним, з імітацією «під старовину».

Останній варіант пересувної виставки, який використовується і сьогодні, складений за ТЕПланом Лариси Олександрівни Бондаренко (заступника директора з наукової роботи), та виконавцем проекту є знову ж О. В. Деревко. Експозиція включає 4 стенди: історія Кам'янки, П. І. Чайковський і Кам'янка, О.С. Пушкін і декабристи, творчість М. Мухи та артіль вишивальниць з с. Вербівки, під керівництвом Н. Давидової та революційні події в Холодному Яру на поч. ХХ ст. «Незважаючи на компактність, виставка дуже інформаційна, а її естетичне оформлення не уступає сучасним банерам, хоча і виконувалася робота «наживо», з високим професійним відчуттям стилю і смаку», – так оцінює останній, третій варіант, пересувної виставки директор заповідника Г. М. Таран.

За період роботи в заповіднику О. В. Деревко виконував роботи, що ввійшли до експозиції музею О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського та історичного музею. Це є підтвердженням високого професійного рівня художника, адже оформлення експозиції є надзвичайно відповідальною працею.

Цікавим періодом біографії О. Деревка є його участь у процесі створення герба нашого міста. З метою увіковічнення історичного значення Кам'янки в контексті розвитку вітчизняної культури, декабристського, руху та відображення активної участі населення міста в розвитку району, виконком міської Ради народних депутатів і правління

Кам'янської районної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури 18 травня 1988 р. своєю постановою № 122 оголосив конкурс на кращий проект герба м. Кам'янка. Конкурс проходив з 1 червня по 1 вересня 1988 р. Для визначення кращих робіт було обрано комісію у кількості 7 осіб. Очолював її голова виконкому міської Ради народних депутатів В.Д. Марчук, для переможців конкурсу було встановлено заохочувальні премії: I премія – 150 крб., II премія – 100 крб., III премія – 50 крб.

На огляд комісії було представлено 28 робіт. Щоб ознайомити жителів району з ескізами робіт в районному будинку культури впродовж кількох днів діяла виставка, запропонованих зображень гербів. Більше 500 чоловік залишили свої бюлетені з пропозиціями щодо кращих робіт. Комісія виділила три кращі роботи, авторами яких були: Володимир Соломашенко, Володимир Лисенко та Олександр Деревко. Але жодна з робіт повністю не відповідала поставленим вимогам, тому конкурс було продовжено до 15 жовтня 1988 р.

Наприкінці жовтня конкурс було завершено. Переможцем у ньому став О. В. Деревко: саме його робота найбільш змістовно розкривала історію міста, економіку, соціальний розвиток. В основні елементи герба вкладено найвизначніші аспекти життя Кам'янки. Так, колос пшениці символізував плодючість українських земель та с/г сектор економіки міста; колба – харчову промисловість (цукровий, спиртовий заводи). Шестерня – машинобудівний завод. Перо – перебування в нашому місті О.С. Пушкіна, ліра – П.І. Чайковського. всі елементи герба зображено на червоному щиті. В геральдиці цей колір символізує хоробрість, мужність, кров пролиту в боях. Герб був надзвичайно лаконічним і виразним.

Вже в часи незалежності України, а саме в 2003 р., постало питання про зміну герба на новий, який би відповідав новим реаліям життя нашого міста.

2012 р. для О. Деревка був ювілейним – виповнилося 50 років його творчої діяльності. В квітні цього ж року художник подарував заповіднику 10 своїх картин, які відображають різні періоди його життя. Це зображення тих місцин, де волею долі перебував Олександр Васильович: «Дахи. Німеччина» (1970) – служба в рядах радянської армії, «Вечір на Колимі» (1973), «Онезька затока. Карелія» (1975) – подорож у складі екіпажу морського судна, решта – пейзажі околиць нашого міста. Всі картини виконанні в техніці пастелі, однак кожна має свою колористику, оригінальну побудову. Використовуючи різнопланову композицію, художник тяжіє до панорамного характеру зображень, дуже майстерно використовує технічні особливості пастельної техніки, яка дає можливість поєднувати кольори, утворювати нові відтінки, досягати тонких градацій кольору. Професійне виконання та довершене оформлення всіх робіт дозволяють зробити висновок, що О. Деревко мав високий рівень творчого таланту, кожен створений ним живописний твір – це частина власного

життя, переживань. Подарована серія є цінним та важливим внеском О. В. Деревка в мистецьку спадщину історії нашого міста, завдяки цим роботам розкрилася ще одна грань Божого дару художника.

На жаль, представлені роботи не повністю розкривають перед нами весь об'єм творчої обдарованості Олександра Васильовича Деревка. Адже він як художник брав участь у всіх мистецьких заходах заповідника: як художник-оформлювач, мудрий колега, талановитий майстер композиції. Йому також належить чільне місце у становленні та діяльності районної художньої майстерні.

Список використаних джерел

1. *Матеріали польових досліджень автора (далі МПДА). Спогади Джулай Тетяни Володимирівни, 1965 р.н., мешканки м. Кам'янка.*
2. *Таран Г. М. Художники Кам'янки //Шамрай О.Г. та ін. Місто на скелястих берегах Тясмину / Шамрай О. Г., Таран Г. М., Чупак Т. П., Пугач Н. О., Висоцька Л. Г. Черкаси : Вертикаль, видавець ФОП Кандич С.Г., 2019. С. 192–197.*

УДК 821.161.2 (477.46)+069 Юрик

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ГУМОРИСТА ПОЛЯНА-ПИЛИПА ЮРИКА ЧЕРЕЗ МУЗЕЙНУ КОЛЕКЦІЮ ФОНДІВ КАМ'ЯНСЬКОГО ЗАПОВІДНИКА

Світлана КИСЛЕНКО,

головний зберігач фондів

Кам'янського державного історико-культурного заповідника

В основі сучасних музеїв (заповідників) лежать різноманітні колекції, які не тільки самі по собі є важливими культурними й освітніми джерелами, а й виступають потужним чинником у формуванні та розвитку історичного дослідження. Виконуючи роль історичних джерел конкретної нації, музейні колекції становлять неабиякий інтерес для дослідника, а також забезпечують постійне «підживлення» інтересу до культурної спадщини.

У фондах Кам'янського державного історико-культурного заповідника зберігається колекція всіх виданих творів поета, гумориста Пилипа Сергійовича Юрика.

Народився Пилип Сергійович в с. Баландине Кам'янського району Черкаської області 1 грудня 1956 р. в родині колгоспника. Крім нього в сім'ї було ще двоє братів і сестра, Пилип Сергійович найменший. Навчався майбутній поет у Баландинській середній школі. Після дев'яти класів

вступив до Звенигородського сільськогосподарського технікуму. В 1975 р. здобув професію агронома та освоїв програму середньої школи, навчаючись у Звенигородській вечірній школі, яку закінчив у 1974 р. По закінченні технікуму працював обліковцем в рілльничій бригаді, а після армії – агрономом. Та на цьому не зупинився. Щоб підвищити свій професійний рівень, вступив до Дніпропетровського сільськогосподарського інституту.

Спробував писати гуморески ще в школі, де у п'ятому класі. В основному це були пародії на пісні того часу, а серйозно почав писати, навчаючись на першому курсі технікуму в 1971 р. Першим критиком і редактором був старший брат Віктор. Поет не тільки писав твори, але і сам їх читав. Після закінчення технікуму, навчаючись в інституті, почав робити спроби на журналістській стезі. Все ж опанувати журналістську професію зумів після навчання в Київській ВПШ, після закінчення якої повністю перейшов на журналістську діяльність. Перші його друковані твори з'явилися ще в 1978 р. в районній газеті «Радянське життя» смт. Томаківка, що на Дніпропетровщині, а згодом і в обласних всеукраїнських виданнях, таких як «Сільські вісті», «Голос України», «Літературна Україна», колективних збірках, журналах «Перець», «Вітчизна», «Дніпро», в альманахах «Веселий курінь», «Весела Січ» та в канадському «Всесміху». За свої сатирико-гумористичні твори Пилип Юрик був удостоєний багатьох відзнак. Так він став лауреатом премії журналу «Перець» та міністерства України «Автора! Автора!», конкурсів «Весела Січ» (1997, 1998, 2000, 2001, 2005 рр.), всеукраїнських літературних премій ім. Степана Руданського (1999), Степана Олійника (2007), Василя Юхимовича (2012). Нагороджений золотою медаллю української журналістики (2012) та кубком. Він є членом Національних спілок письменників і журналістів України. Про нього добре відгукувалися багато відомих письменників, поетів та журналістів. Серед них наші земляки: Д. А. Кононенко, М. Задоя.

В 1993 р. Пилип Сергійович видав свою першу збірку «Пісня волі». На сьогодні їх вже чотирнадцять. Перші книжки поета містять лірику, віршовану публіцистику, чимало поезій присвячено хліборобам. У 1998, 2001, 2006, 2014 рр. вийшли гумористично-сатиричні збірки «Даремний переляк», «П'ятнадцята премія», «Де ти вештаєшся», «Осляче тріо», до яких увійшли гуморески, байки та сатиричні вірші автора, бувальщини, деякі з них автобіографічного характеру. Особливістю творчості поета є написання байок, які часто завершуються влучною мораллю.

У 2003 р. автор видав збірку під назвою «Тільки Сталін на стіні», яку присвятив світлій пам'яті своєї мами Марфи Павлівни, яка пережила голодомор і в 1933 р. поховала двох молодших братів, свою маму і вітчима. Зібраний і впорядкований Пилипом Сергійовичем матеріал має значну історично-пізнавальну тематику. Він багато працює над вивченням історії рідного краю, з цією метою цікавиться праслов'янською історією. Про це говорить переклад поетом із російської книги «Сказання про

стародавні минувшини руські», які тісно пов'язані з відомою Велесовою книгою, і є зібранням усних народних переказів, які оповідають про ті часи, а часом і про більш давні події. Хочеться звернути увагу на ще одну збірку Пилипа Юрика – «Калина Хортицька», присвячену старшому брату Віктору, який загинув в автокатастрофі у квітні 2012 р. Саме йому Пилип Сергійович завдячує тим, що він наблизив його до мистецтва поезії. «... тому в моїх творчих здобутках, як літератора, є і частка його праці, його серця» – говорить поет.

Останнім часом Пилип Сергійович працював редактором відділу обласної газети «Запорізька правда». Свого часу, працюючи кореспондентом, він зумів запровадити цікаві сторінки під такими назвами: «Січковий майдан», «Кресало», «Світлиця», «Слово» – де як публіцист активно відстоював право українців на рідну мову. Гнівню засуджував і піддавав критиці тих, хто не давав розвиватися українській мові.

У 2022 р. виходить нова збірка поета «Чхаю на пупу» – книжка містить актуальні вірші, гуморески, байки, памфлети, тематично пов'язані з російською агресією проти України, починаючи з 2014 р. Автор, разом з волонтерами неодноразово бував на передовій та у військовому шпиталі. Його літературні виступи вдячно сприймали бійці, а живе спілкування з ними надихало на створення нових ліричних, гумористичних та сатиричних творів. Присвячується книжка мужнім захисникам України – воїнам ЗСУ, Нацгвардії й тероборони. Дане видання доповнює фонову колекцію поета.

Моя радосте, соколе,
Борони мене!
Хай тебе ласкава доля
Та й не обмине.
Найяснішу Батьківщину,
Сину, захисти!
У боях за Україну
Переможеш ти!

Щиро вдячні Пилипу Сергійовичу за цікаві надходження до фондів заповідника. Сили, творчої наснаги та мирного неба над головою Вам, дорогий земляче.

Список використаних джерел

1. Матеріали фондів Кам'янського державного історико-культурного заповідника.
2. Джирма Д. Музейні колекції як історичне джерело. Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження». Черкаси: ЧДТУ, 2022. С. 224–226.
3. Туренко Л. «Щедрий колос хай добром вироста». 2016. Матеріали XIII науково-практичної краєзнавчої конференції «Історія рідного краю в контексті історії України». С. 70–73.

УДК 669.18:623.444(091)](477)

ЛЕГЕНДАРНИЙ БУЛАТ, ВІДНАЙДЕНИЙ НАЗАРЕНКОМ ВАСИЛЕМ РОМАНОВИЧЕМ

Валентина МУХОВА,

головний зберігач фондів

Комунального закладу «Черкаський обласний краєзнавчий музей»

Черкаської обласної ради

Що ми знаємо про булат? Таємниця виготовлення булатної сталі не давала спокою багатьом поколінням. Складові булату завжди лежали на поверхні, і ця уявна простота вводила в оману. Назва «булат» походить від перського слова «пулад» – сталь. Це високовуглецева сталь, що вміщує до 1–2 % вуглецю (для порівняння: у чавуні 2 % і більше), яка завдяки особливому способу виготовлення відрізняється від інших сталей значною твердістю, міцністю і утворює на поверхні виробу різноманітні візерунки.

Стародавні майстри шляхом тривалих дослідів дійшли до розуміння, що при високому вмісті вуглецю, який надає металу твердості, процес термообробки і ковки слід проводити у певному інтервалі температур нагріву, бо перегрів веде до змін властивостей. Тому, щоб зберегти твердість, високу в'язкість і пружкість булату, ковку гарячого металу вели дуже обережно. Методом проб і помилок навчилися визначати температуру металу і ковку булату здійснювали легкими ударами молота з багаторазовими нагрівками. Вихід за межі температури червоного накали вів до втрат властивих тільки булату якостей та до втрат візерунка.

Досвідчені майстри з Азії вважали, що крупніший візерунок з'являється на металі вищої якості. Відблиск поверхні булата міг бути від червонуватого до золотистого кольору, чим ближче до золотистого, тим вищою вважалася якість булата. Якість булатних клинків визначалася чистотою і протяжністю дзвону, гостротою, стійкістю і пружкістю лека: ним можна розсікти шовкову хустку на льоту в повітрі, при рубанні залізного прута на лезі не утворюються зазубрини, при згинанні не деформується і не ламається.

Булатні вироби коштували дуже дорого. Наприклад, меч, у якого на поверхні клинка поряд з візерунком були нанесені зображення рослин і тварин, коштував, як один слон. Вартість клинка із зображенням людини була ще вищою.

Виробництво холодної зброї з булату було секретом майстрів, і способи виробництва у різних країнах мали свої особливості. У результаті цього з'явилися різні типи булату, виготовлення яких залежало не тільки від способів обробки металу, досвіду майстрів, але й від вихідної сировини.

Сталь за назвою «шам» (турецька назва Сирії) вироблялася у Дамаску. Назва «дамаск» стала узагальнюючим поняттям булатної сталі,

яку виробляли у різних країнах. Перші згадки про булат зустрічаються в описах легендарних походів Олександра Македонського до Індії у 300-х роках до нової ери. У Західній Європі спосіб ковки дамаських мечів поширився з III ст. н. е., але за якістю вони поступалися давньосхідним аналогам. Відомо, що булат виготовляли у давньому Єгипті, Персії, Індії, Сирії, Туреччині, Грузії, а також у Київській Русі. Проте секрет давніх майстрів був утрачений. Починаючи з XVIII ст., у промислово-розвинених країнах Європи та в Російській Імперії займаються вивченням булату і намагаються відновити втрачену технологію його виготовлення, розгадати таємницю булатного візерунка. Цією проблемою займалися різні вчені, такі як шведський металург Свен Ринман (1772 р.), англійський фізик і хімік Майкл Фарадей (1791–1807 рр.). У Росії теж працювали над цією проблемою, і Павло Аносов зумів налагодити виготовлення булатної сталі у лабораторних умовах, але за описаною ним технологією не вдалося налагодити масове виробництво. Чому? На той час ще не було приладів, якими можна було б точно виміряти і зафіксувати температуру виплавки сталі, визначити склад матеріалів, режим ковки і термообробки.

За радянських часів грузинські вчені на чолі з академіком Ф. Тавадзе знову спробували розсекретити булат. Вони дослідили зразки холодної зброї з фондів музеїв Грузії та Азербайджану і за їх мікроструктурою та складом зуміли в лабораторних умовах одержати легендарну булатну сталь. До розкриття таємниці залишалося кілька кроків, та робота була перервана смертю Ф. Тавадзе.

Василь Назаренко, селянський хлопчина з с. Бойківщина на Драбівщині, і гадки не мав, що увійде в історію як автор розкриття секрету булатної сталі. Він народився 4 вересня 1929 р. у працюючій дружній селянській родині. Дитиною пережив голод 1933 р., потім війну, повоєнні голодні роки, але великою була тяга до навчання, а наполегливість у досягненні своєї мети дісталась йому від батьківського роду. Після закінчення Харківського політехнічного інституту у 1953 році за спеціальністю інженера-механіка ливарного виробництва був направлений на роботу на Смілянський машинобудівний завод. Душа його прагнула нових методів роботи з металом, нових шляхів, удосконалення вже освоєного, але на Смілянському малопотужному напівкустарному заводі таких перспектив не було. Василь Романович добивається перевodu в Харків, де на турбінному заводі він, пройшовши шлях від старшого інженера до заступника головного металурга, працює як інженер-дослідник. Розробляє технологію виробництва виплавки

жаростійкої сталі І5 ХІМІФА, яка використовувалась у виробництві котлотурбін. Захистив кандидатську дисертацію у 1965 р. та вперше провів виплавку булатної сталі. У цьому ж 1965 році Василь Назаренко представляв СРСР на 32 Міжнародному конгресі ливарників у Польській Народній Республіці. Пам'ятні сувеніри з Конгресу він передав до Черкаського обласного краєзнавчого музею. Роботу над розсекреченням булату В. Р. Назаренко продовжив у Інституті проблем матеріалознавства НАН України в Києві, де було все необхідне для виробництва сталі: шихта, металургійне обладнання (плавильні та термічні печі, ковальський молот, прокатний стан) і хороша база для дослідження металу. Паралельно в Інституті йшла робота в цьому напрямі, але саме Назаренко В. Р. одержує у 1984 році Авторське свідоцтво «Спосіб одержання булатної сталі». Працюючи в Інституті до 1987р., він надавав науково-технічну допомогу київським заводам у вирішенні проблем одержання якісних відливок – НВО «Більшовик», НВО ім. Артема, авіаційному заводу та ін. Отримав декілька авторських свідоцтв з цих розробок та звання «Винахідник СРСР», опублікував 46 наукових статей з цієї проблематики.

1987 р. Василь Назаренко переходить працювати в Інститут металофізики НАНУ у відділ професора Ларікова Л. Н., знавця з булатної сталі. Тут він провів 15 плавок булатної сталі. Заготовки-поковки були відправлені заводам-замовникам, де з них були виготовлені інструменти, оснастка, конструкційні деталі машин і випробувані на зносостійкість безпосередньо в промислових умовах. Зносостійкість булату виявилася у 1–1,5 разів більшою від легованих сталей і не поступалася вольфрамовим.

У 1997 р. отримано патент України №12349-А «Булат Назаренка і спосіб його одержання». Булат, про який мріяло людство, який вважався міфом, відтворено, і його можна впроваджувати у виробництво. Промислове впровадження булатної сталі відбулося на заводі «Дніпроспецсталь» (Запоріжжя). Масове виробництво булатної сталі було налагоджене у Києві та Запоріжжі, ним зацікавилися іноземні фірми, робили замовлення на продукцію.

У музеї зберігаються документи про друге народження булатної сталі в Україні та безпосередньо виріб з булату НВР – ніж мисливський, який виготовив майстер Юрій Кульбіда з м. Ірпінь Київської області у 2003 році.

У вільний час Василь Романович писав новели, п'єси. Так, його п'єса «Чарівниця й жартівник» була відзначена на літературному конкурсі гумору і сатири, організованому Союзом Українок Америки у Філадельфії. У цьому конкурсі брали участь 105 творів різних жанрів 68-ми авторів з Канади, США, України,

Австралії, Словаччини. А в 1999 р. у видавництві «Дніпро» побачила світ його автобіографічна повість «Мій шлях до булату».

Василь Романович Назаренко прожив яскраве творче життя, земний шлях відомої людини завершився, але залишилася добра пам'ять.

Список використаних джерел

1. Гогаев К. О., Ульшин В. И. Порошковая металлургия инструментальных сталей. Донецьк : Ноулідж, 2012. 368 с. /ЧКМ-92074 КБ-2155/
2. Назаренко В. Р. «Булат – мрія і дійсність мого життя». Черкаси : Інлес, 2009. 397 с. /ЧКМ-88960 КБ-584/
3. Назаренко В. Р. Деформування булату. Ковальська майстерня. №1, 2006. С. 105 /ЧКМ-72466 ПП-24158/
4. Назаренко В. Р. «Булат давніх майстрів і сучасних дослідників». – Журнал «Клинок» №2, 2006. 67 с. /ЧКМ-72467 ПП-24159/
5. Ніж мисливський з булатної сталі Назаренка В. Р. Автор Юрій Кульбіда. Київська область, м. Ірпінь. 2003 р. /ЗС-786/
6. Документ. Патент №12349 на винахід «Спосіб виготовлення булату Василя Назаренка». Київ, 16.10.2000 /ЧКМ-63210 ПП-21564/
7. Фотопортрет Назаренка В. Р. 1955 р. /ФН-8552/

УДК 621(477.46)

ВНЕСОК МИКОЛИ ОЛЕКСАНДРОВИЧА БОНДАРЕНКА В РОЗВИТОК КАМ'ЯНСЬКОГО МАШИНОБУДІВНОГО ЗАВОДУ

Тамара ГОРДІЄНКО,
науковий співробітник

Кам'янського державного історико-культурного заповідника

Вищою оцінкою життя є пам'ять людей, які навечно закарбували у своїх спогадах самовіддачу, жертовність в ім'я загальної справи,

порядність, глибокий внутрішній, а відтак – непоказний патріотизм. Серед образів жителів міста Кам'янки є ті, що навіть з роками не тьмяніють у пам'яті. До цієї когорти відноситься вимогливий і принциповий керівник – директор Кам'янського машинобудівного заводу в 1946–1963 рр., професіонал, талановитий організатор Микола Олександрович Бондаренко.

Народився Микола Олександрович 17 березня 1915 р. в селі Семикосівці Компаніївського району Кіровоградської області, у селянській сім'ї. Свій трудовий шлях розпочав рано. Спочатку працював учнем,

а потім – слюсарем при конторі «Укрбудоб'єднання» в м. Кіровограді. Без відриву від виробництва з 1931 по 1935 рр. навчався в технікумі сільськогосподарського машинобудування, по закінченню якого отримав диплом техника-механіка, за спеціальністю «холодна обробка металів різання». Ще в студентські роки проявляв уже неабиякі організаторські здібності і був обраний головою профспілкового комітету технікуму [3, с. 2]. Після закінчення навчального закладу був направлений на завод «Ростсільмаш» (м. Ростов). До 1937 р. працював на підприємстві майстром, технологом, старшим техніком і без відриву від виробництва навчався в Ростовському індустріальному інституті. До 1939 р. він служив у складі 1-ї окремої Червонопрапорної армії (СРСР), на посаді замполітрука роти в\ч 26Л, брав участь у боях за озеро Хасан, де отримав поранення і згодом демобілізувався. За мужність і відвагу відзначений знаком «Учасник Хасанських боїв» [9, с. 4].

Трудову діяльність продовжив начальником технічного відділу цеху № 4 заводу «Червона зірка» (м. Кіровоград). Разом із заводом у серпні 1941 р. евакуювався спочатку до м. Ростова-на-Дону, а потім – до м. Ташкента. Із жовтня 1941 р. по жовтень 1945 р. працював на заводі № 708 на посадах заступника головного технолога заводу, заступника начальника цехів № 6–7, начальника технічного відділу. У жовтні 1945 р. Миколу Олександровича було призначено головним інженером Кам'янського машинобудівного заводу Міністерства Машприлад [4, арк. 1].

Згідно з наказом 108/к міністра машинобудування і приладобудування СРСР П. Паршина по Головтекстильгемашу від 15 червня 1946 р., Микола Олександрович Бондаренко був призначений директором Кам'янського машинобудівного заводу [5, арк. 1].

Закінчилася Друга світова війна. Почалося нове життя в мирній державі. Воно розвивалося бурхливо, нестримно. У трудовій біографії Миколи Олександровича є період надзвичайно великого напруження і високої відповідальності, коли в післявоєнні роки потрібно було відбудувати підприємство, відновити і примножити виробництво, потурбуватися про добробут працівників. І все робити одночасно, якісно й швидко.

У службовій характеристиці М.О.Бондаренка від 07.10.1946 р., написаній секретарем парторганізації заводу Амбарцумовим, відмічалось: *«Працює на заводі з жовтня місяця 1945 р. Показав себе як досвідчений інженер-господарник, керівник. За цей час під його керівництвом на заводі проведена велика робота: відновлений і пущений в експлуатацію тимчасовий ливарний цех, який у вересні дав 50 тонн лиття. Закінчується будівництво заводської електростанції. Має величезний авторитет у всього колективу заводу. Технічно грамотний. Уміло керує всім колективом заводу, цехів, відділів і ділянок. Є зразком трудової дисципліни. Вимогливий до себе і до підлеглих. Володіє вольовими якостями на виконання поставлених завдань заводу урядом»* [11, арк. 1].

6 серпня 1947 р. М. О. Бондаренко нагороджений медаллю «За доблесну працю в Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» [9, с. 4].

Титанічна праця керівника та машбудівців мала свої результати. Підприємство зростало, розвивалося, збільшувалася. На початку 1947 р. відновлено деякі виробничі приміщення і заводську електростанцію, введено в експлуатацію ливарний цех. Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. завод опанував випуск нової продукції: п'ятипоршневі насоси для віскози НП-5-І, ткацькі та прядильні лічильники, машини для текстильної промисловості УАС-260, УПС-260, круглоластиків машини для в'язання ластиків до трикотажних виробів. 1952 р. введено в експлуатацію механоскладальний цех № 1, 1957 р. – інструментальний цех, 1963 р. – блок цехів загальною площею 7500 м². У 1960-х рр. було прийнято Постанову Уряду про реконструкцію заводу та спеціалізацію його на випуск ткацько-підготовчих машин для текстильної промисловості 7–9 типів, а також 11 типів дозуючих прядильних насосів [1, с. 1].

Усе гостріше з кожним роком поставало питання індивідуального житла для заводчан. Закладався фундамент містобудування, виростали нові будинки, з'являлися нові вулиці. За ці роки побудовано й обладнано заводський гуртожиток, житлові будинки для працівників, дитячий садочок № 1, піонерський табір у красивій, мальовничій місцевості – урочищі Маляреве Грушківського лісу, стадіон «Торпедо».

На підприємстві працювала школа майстрів, школа робітничої молоді, у 1961 р. відкрито заочне відділення Одеського верстатобудівельного технікуму, пізніше – Харківського машинобудівного технікуму. Значна увага приділялася розвитку спорту, проводилися щорічні заводські спартакіади, здача норм ГТО, виробнича гімнастика, створювалися колективи художньої самодіяльності, видавалася заводська багатотиражка «Машинобудівник», працювало заводське радіо. «На заводі в тризмінному режимі діяв медпункт зі своїм лікарем та середнім медичним персоналом. Пізніше було збудовано водогін в с. Юрчисі та очисні споруди, що сприяло розвитку міста» [1, с. 2].

У середині 1960-х рр. продукція заводу постачалася до 190 міст СРСР і до 17 країн світу, на підприємстві працювали близько 3 тис. осіб. Вироби заводу неодноразово демонструвалися на державних, республіканських і міжнародних виставках і ярмарках. 1961 р. завод був занесений до «Золотої Книги Пошани» Черкаської області.

Постановою Ради виставки досягнень народного господарства СРСР (1963 р.) М. О. Бондаренко був нагороджений бронзовою медаллю за успіхи в Народному господарстві СРСР [3, с. 2].

Сімнадцять років Микола Олександрович мудро й зважено спрямовував зусилля працівників Кам'янського машинобудівного заводу на досягнення нових висот у машинобудівній промисловості, у культурному будівництві, створенні кращих життєвих умов для кожної сім'ї. Ерудований у багатьох сферах знань, вимогливий, принциповий, уважний, чуйний, він ніколи не кидав слова на вітер, якщо пообіцяв, то обов'язково виконає. На першому місці в нього завжди була робота, яку виконував якісно і відповідально.

Гордістю заводу були люди, виховані в цьому дружньому колективі, кадри, які так уміло підбирав Микола Олександрович. *«Очі директора ясніли, коли говорив про спеціалістів, робітників заводу, – згадує кам'янчанин М. В. Бабенко, який тоді працював інструктором фізкультури на підприємстві, – він не проголошував гучних слів, взагалі Микола Олександрович багато не говорив і не поважав багатослівних, а просто знав, що люди – це те, ради чого живе, ради чого будується нове суспільство. Директор знав їх усіх, як батько знає членів своєї сім'ї. Він – і розумний керівник, і добрий батько, і вимогливий учитель. Завжди дбав про людей. Був відвертим, справедливим, чесним. Миколу Олександровича поважали і любили на заводі, тобто відповідали йому взаємністю. Віддаючи роботі всю свою любов, снагу, усі сили й енергію, Микола Олександрович часто засиджувався в кабінеті дотемна, а то й приходив на завод ні світ ні зоря.*

Талановитий організатор виробництва, Бондаренко зумів підібрати і розставити кадри так, що всі його ланки працювали, як один механізм. Це він розгледів організаторські здібності Олексія Григоровича Ворони, який прийняв від нього естафету і зумів розширити завод, підняти його на вищий технічний і соціальний рівень і виконати все намічене попередником» [7].

Колишній головний інженер заводу І. Єднерал, на той час директор Смілянського машинобудівного заводу, пізніше – заступник міністра союзного міністерства в Москві, писав про свого наставника: *«Мене вражало, як він протягом трьох-чотирьоххвилинної розмови міг дуже точно уявити, з ким має справу. Його висновки я перевіряв неодноразово і переконувався: людину зрозуміто і оцінено правильно. Його зауваження завжди підтверджувалися. Він задавав подібно слідчому, нібито незначні, другорядні запитання. Але підбір їх та послідовність їх були розраховані точно» [6, с. 2].*

Із службової характеристики Бондаренка М. О., написаної заступником секретаря партбюро М. Татариним 19 квітня 1963 р.: *«Т. Бондаренко М. О. за період роботи показав себе хорошим організатором та керівником підприємства. Вимогливий до себе і підлеглих, вміло виховує і націлює колектив заводу на виконання поставлених цілей.*

Бондаренко М. О. багато сил, енергії та ініціативи приклав для відновлення і розвитку заводу, в вихованні кадрів робітничих і інженерно – технічних працівників.

Очолюване ним підприємство з поставленими завданнями справляється.

Бондаренко приймає активну участь в громадському житті заводу і району» [10, арк. 1].

Минали роки, а з ними міцніло підприємство, очолюване Бондаренком М. О., поліпшувалося життя людей. Багато добрих справ здійснив умілий керівник для працівників заводу і для жителів Кам'янки в цілому. За період його керівництва завод виріс із невеликого напівкустарного

виробництва до підприємства, оснащеного новітньою технікою, та й сама Кам'янка поступово перетворювалася в промислове місто. Це були роки великого містобудування, причому в досить складних і важких умовах. Беззаперечно, велика заслуга в цьому Кам'янського машинобудівного заводу та його досвідченого керівника М. О. Бондаренка, якого можна з усією відповідальністю віднести до когорти великих будівничих нашого міста.

Сьогодні мало хто усвідомлює всю грандіозність і масштабність зробленого в ті роки. Саме тоді, у роки повоєнної відбудови, було закладено надійну основу і фундамент подальшого розвитку Кам'янки. У січні 1954 р. Кам'янка стає районним центром Черкаської області, 1956 р. отримує статус міста районного підпорядкування.

У Миколи Олександровича було багато задумів, реалізувати які передбачалося на рідному підприємстві та в самому місті, але доля розпорядилася по-іншому. Ще зовсім у молодому віці смерть вирвала його з буремного світу життя... Скільки ідей, скільки мрій і планів на майбутнє залишилися не досягнутими... Значну частину починань Миколи Олександровича продовжили й завершили його наступники.

Роки ідуть. І добре тому, хто, оглянувшись на пройдений шлях, може сказати: «Я прожив життя не даремно. Кожен з моїх років і моїх днів був відданий улюбленій справі, людям, їхньому щастю». Ці слова міг упевнено сказати і Микола Олександрович Бондаренко, але він не скаже... 13 вересня 1963 р. він пішов за межу вічності, залишивши по собі добрий слід як здібний організатор, умілий і уважний керівник, прекрасна і чуйна людина.

Список використаних джерел

1. Бабенко М.В. *Історія Кам'янського машинобудівного заводу*. Вісник рідного краю. 2021. 2 липня (№ 26). С. 1–2.
 2. Ветров О. *Добру пам'ять не стирає час*. Вісник рідного краю. 2020. 6 березня. (№ 10). С. 2.
 3. Ветров О. *Добру пам'ять не стирає час*. Вісник рідного краю. 2020. 13 березня. (№ 11). С. 2.
 4. Виписка з наказу по Главтекстильгемашу Міністерства Машиналад № 134. 1946. 15 липня. Приватний архів краєзнавця О.Ветрова. Арк. 1
 5. Виписка з наказу Міністра машинобудування і приладобудування СРСР № 108/к. 1946. 31 травня. Приватний архів краєзнавця О.Ветрова. Арк. 1
 6. Єднерал І. *Директор очима директора*. Літературна газета. 1978. 1 лютого (№ 5). С. 2.
 7. Матеріали польових досліджень автора. Спогади Бабенка Марка Володимировича, жителя м. Кам'янки, Черкаської області, 2019.
 8. Микола Олександрович Бондаренко. *Машинобудівник*. 1963. 14 вересня (№ 26). С. 1.
 9. Особовий листок по обліку кадрів Бондаренка Миколи Олександровича. Приватний архів краєзнавця О. Ветрова. Арк. 2. С. 4.
 10. Службово-партійна характеристика на директора Кам'янського машинобудівного заводу т. Бондаренко М. О. від 19 квітня 1963. Приватний архів краєзнавця О. Ветрова. Арк. 1.
- Службова характеристика на директора Кам'янського машинобудівного заводу т. Бондаренко М. О. 07.10.1946. Приватний архів краєзнавця О. Ветрова. Арк. 1.

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА: СТАН, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

УДК 903.8(477.41-21)"14/17"

НОВОВІЯВЛЕНИЙ РЕЧОВИЙ СКАРБ ДОБИ КОЗАЦТВА З БІЛОЇ ЦЕРКВИ НА КИЇВЩИНІ

Олександр ПОТИЛЬЧАК,

доктор історичних наук, професор,

*завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова*

На підставі результатів охоронно-рятувальних польових досліджень Архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України, що проводились у вересні-жовтні 2023 р. у Білій Церкві на Київщині, зроблено попереднє повідомлення про виявлений археологами на території посаду Білоцерківського замку ранньомодерного часу речовий скарб, що складався з 12-ти предметів із золота загальною вагою 28 грамів та перламутрового бісеру прихованих у невеликій сіроглиняній гончарній мисочці.

Автором висловлено гіпотезу щодо походження та видової приналежності цих речей, як залишків традиційного українського жіночого головного убору – «чільця», гаптованого бісером та оздобленого золотом. Предмет, що ймовірно був єдиною коштовною річчю якоїсь небагатої білоцерківської міщанки, господиня могла заховати під час якоїсь раптової небезпеки. Пізніше з невідомих причин прихована річ так і залишилася лежати в землі.

Широкомасштабне вторгнення армії РФ в Україну, що триває від 24 лютого 2022 р., негативно вплинуло на програми планових польових досліджень Інституту археології НАН України. Значна частина експедицій взяла паузу в роботі, інші значно скоротили масштаби польових робіт. В цих умовах важливим напрямком досліджень продовжують залишатися рятувальні та охоронні археологічні розкопки, що здійснюються архітектурно-археологічними експедиціями Інституту археології НАН України.

Цього разу під завершення польового сезону 2023 р. одна з таких експедицій, очолювана кандидатом історичних наук, старшим науковим співробітником Всеволодом Івакіним та науковим співробітником В'ячеславом Барановим, працювала на місці майбутнього будівництва в західній частині посаду Білоцерківського замку XVII–XVIII ст.

На місці сучасного будівництва ще два десятиліття тому стояла занедбана будівля колишнього дворянського зібрання. Ця дерев'яна, двоповерхова, тинькована та оштукатурена будівля з колонами тосканського ордеру була збудована на кошти власниці міста

графині Олександри Браницької у 1830-х рр. Спочатку на його першому поверсі знаходились танцювальна та ігрова зали, більярдна, а на другому поверсі ресторан – місця зустрічі, спілкування та розваг білоцерківського дворянства. Наприкінці ХІХ ст. в приміщенні колишнього дворянського зібрання розмістились адміністративні служби «бюро Браницьких» (рис. 1). У 1920–1930-х рр. будівлю займали районні партійні та радянські організації, зокрема кооперативна школа [5, с. 315–316].

Рис. 1. Біла Церква. Зимовий палац Браницьких, костел та дворянське зібрання. Малюнок Наполеона Орди, бл. 1870–1871 рр.

У 1941–1943 рр. тут розміщувався німецький військовий шпиталь, а після визволення міста у 1944 тут організували спеціальний шпиталь для німецьких військовополонених № 2686, що проіснував до 1949 рр. [2, с. 76]. Протягом 1950–1960 рр. в колишній будівлі дворянського зібрання знаходився райком комсомолу. У 1957 р. будівля була взята під охорону як пам'ятка архітектури державного значення. До середини 1990-х рр. у колишньому будинку дворянського зібрання знаходився відділ культури Білоцерківського райвиконкому, районний будинок культури, районна бібліотека [5, с. 316].

Наприкінці 1990-х рр. історична будівля стала повністю непридатною для використання та потребувала капітального ремонту на який у міської влади коштів не виявилось і архітектурна пам'ятка була передана в управління Білоцерківської єпархії УПЦ МП. Покинута будівля стала місцем ночівлі безхатків, а в 2003 р. – згоріла в пожежі. Незважаючи на статус пам'ятки архітектури, комунальні служби Білої Церкви за кілька років потому знесли залишки напівзруйнованої будівлі. Розчищений під «реконструкцію» майданчик близько півтора десятиліття простояв в очікуванні тієї самої «реконструкції», аж поки влітку 2023 р. не був переданий під будівництво багатофункціонального комплексу

відпочинку з центром дозвілля для молоді. Згідно процедури отримання дозволу на будівництво та проведення робіт забудовник звернувся до Архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України з запитом на проведення охоронно-рятувальних польових досліджень ділянки, відведеної під будівництво. Саме в ході досліджень, що тривали у вересні-жовтні 2023 р., археологи й виявили унікальний речовий скарб [1, 4].

Місце знахідки локалізовано в північно-західній частині колишнього посаду Білоцерківського замку XVII–XVIII ст., поблизу Замкової гори (див.: рис. 2–3). За повідомленням археологів, під час досліджень було знайдено чимало артефактів давньоруського періоду – різноманітні фрагменти кераміки, скляні браслети, пряслиця, бронзові фібули скандинавського типу, зафіксоване поховання того часу. З речей доби козацтва: кістяні накладки з зображенням лицаря, монети Речі Посполитої і Московської держави, керамічні козацькі люльки, бронзові прикраси [4].

**Рис 2. План міста Білої Церкви 1769 р.
з позначенням імовірного місця
приховування скарбу**

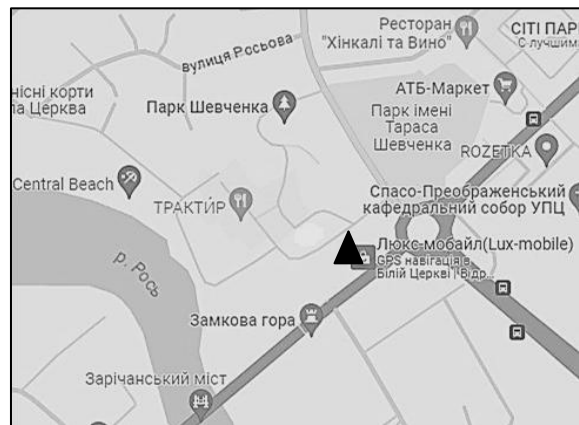

**Рис 3. Сучасна Google-мапа
історичного центру Білої Церкви
з місцем виявлення скарбу**

За словами заступника керівника архітектурно-археологічної експедиції В. Баранова, «[...] скарб виявили у мисочці на території посаду білоцерківського замку [...] Це досить унікальна річ, оскільки визвольні змагання відзначилися великою активністю військових дій на території України і тому більшість таких скарбів була переплавлена ще тоді. Тому таких знахідок небагато. Ймовірно, скарб сховали перед якоюсь небезпекою» [4]. Всі знайдені предмети були передані на зберігання до фондів Археологічного музею Інституту археології НАН України, де їх планують згодом експонувати.

Речовий скарб було виявлено в культурних нашаруваннях XVII–XVIII ст. У невеличкій, діаметром близько 10-12 см, сіроглиняній мисочці з ручкою знаходилось 12 предметів із золота загальною вагою 28 грамів та дрібний різнокольоровий перламутровий бісер [1]. Серед них маємо 2 деформовані пластини-накладки, прикрашені карбованим

геометричним орнаментом у вигляді «прямокутників» і «ромбів» з чотирма «зернинами» у кожному та 9 подібних маленьким мушлям, пустотілих намистин (див.: рис. 4–5).

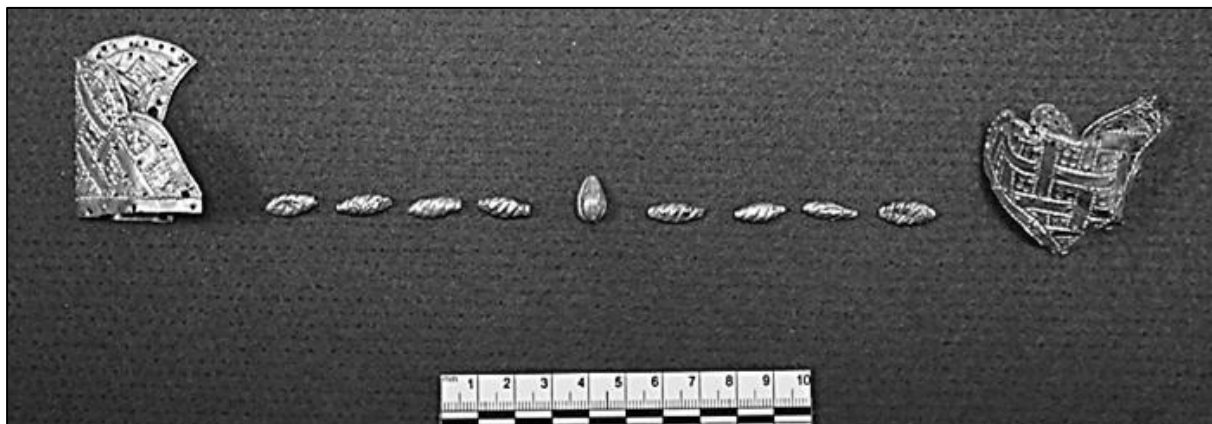

Рис. 4. Комплекс золотих виробів речового скарбу з Білої Церкви (листопад 2023 р.) [1]

Рис. 5–6. Одна з двох золотих накладок-пластин і золота пустотіла бусина речового скарбу з Білої Церкви (листопад 2023 р.) [1].

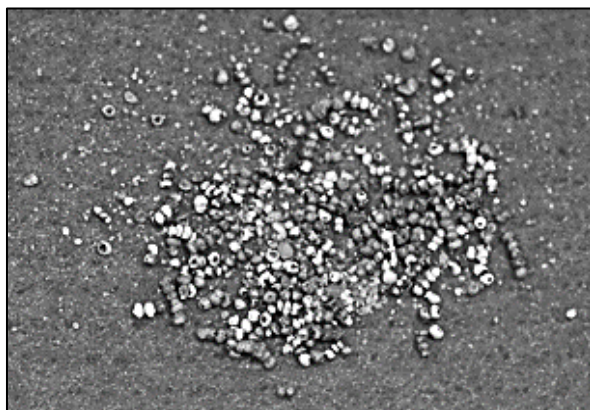

Рис. 7–8. Золота пустотіла бусина та перламутровий бісер речового скарбу з Білої Церкви (листопад 2023 р.) [1]

Рис. 9. Сіроглиняна гончарна мисочка – посудина в якій приховувався скарб [1]

Попередні висновки. Насамкінець дозволимо собі висловити гіпотезу щодо походження та видової приналежності знайдених речей. На нашу думку, маємо справу з залишками однієї єдиної речі – гаптованого бісером й оздобленого золотими накладками та намистинами традиційного українського жіночого головного убору – «чільця». Про те, що золоті накладки пришивалися до грубої тканини, свідчать отвори, зроблені «під голку» по всій площі пластин. Природньо, що тканина основа чільця не дійшла до нашого часу. А ось деформація золотих пластин-накладок може свідчити про те, що господиня, аби помістити належну їй коштовну річ у маленьку мисочку, мусила скрутити «чільце», зігнувши його золоті деталі.

Виявлений предмет, імовірно, був єдиною коштовною річчю небагатої білоцерківської міщанки. Господиня могла заховати свій єдиний скарб під час якоїсь раптової небезпеки, що їх у XVII–XVIII ст. замок і місто переживали доволі часто, а пізніше з невідомих причин так і не повернулася до нього.

Список використаних джерел

1. Інститут археології НАН України. Офіційний сайт. Новини. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://iananu.org.ua/novini/ekspeditsiji/1312-u-bilij-tserkvi-viyavleno-skarb-17-18-st> (28.11.2023)
2. Потильчак О. В. Радянські режимні установи для військовополонених у Білій Церкві (1945-1949): забута історія. Київщина: історія рідного краю: матеріали Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції «IV краєзнавчі читання імені Лаврентія Похилевича»; упор.: В. С. Перерва, О. Д. Рокицька. Біла Церква: КНЗ КОР «КОІПОПК», 2023. С. 75–86.
3. Федотов В. Біла Церква: нотатки архітектора міста. Архітектурно-краєзнавчий нарис. Біла Церква: Альманах «Біла Церква», Центр народної культури «Юр'їв», 1998. 136 с.
4. Шиян О. Археологи виявили у Білій Церкві золотий скарб часів Гетьманщини. ZAXID.NET. Електронний ресурс. Режим доступу: https://zaxid.net/u_bilij_tserkvi_na_kiyivshhini_arheologi_viyavili_zolotiy_skarb_chasiv_getmanshhini_n1573677 (28.11.2023)
5. Юхименко П. І., Гай А. І., Репрінцев В. В. Біла Церква. Шлях крізь віки. Біла Церква: Буква, 1994. 384 с.

УДК 737:902]:336.7(477.46)"13/14"

**ЗНАХІДКИ ПРАЗЬКИХ ГРОШІВ НА ЧЕРКАЩИНІ:
ДО ПРОБЛЕМИ УЧАСТІ МОНЕТИ
В ГРОШОВОМУ ОБІГУ РЕГІОНУ В XIV–XV СТ.**

Владислав ГЕРАСИМЕНКО,

*здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти
кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін
історичного факультету*

Українського університету імені Михайла Драгоманова

Науковий керівник:

*Потильчак О. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри
джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін*

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

У XIV–XV ст. українські землі, що перебували тоді у складі Королівства Польського та Великого Князівства Литовського, увійшли до зони обігу празького гроша. Карбована в Кутній Горі (Чехія), доволі важка та високопробна срібна монета, швидко стала популярною на ринках Центрально-Східної Європи і зокрема в Україні. Протягом XIV ст. регіонами інтенсивного обігу празького гроша стали Галичина, Волинь, Поділля. Меншою мірою чеська монета поширилась на Київщині, Переяславщині та Чернігівщині. Класик української нумізматики Микола Котляр свого часу наголошував, що «майже кожний другий з українських скарбів XIV–XV ст. містив празькі гроші» [3, с. 65]. Субрегіон Південної Київщини в межах сучасної Черкащини також увійшов до зони поширення празького гроша. Свідченням цьому є зафіксовані в топографіях скарбів і нумізматичній літературі знахідки цих монет.

Найбільш рання зафіксована в літературі монетна знахідка з празькими грошами була зроблена 1881 р. у селі Хмільна поблизу Канева (див.: рис. 1, 1). Тут знайшли скарб із 672-х монет, 20 з яких було атрибутовано як празькі гроші Вацлава IV (1378-1419) [1, с. 100; 4, с. 21; 3, с. 85; 5, с. 37]. У 1887 р. біля Канева в урочищі Ісковщина, що в двох верстах нижче по Дніпру, канівська міщанка, копаючи під город прилеглу до садиби пустку, знайшла скарб срібних монет вагою близько фунта (бл. 400 грамів – Авт.) (див.: рис. 1, 2). Випадковий подорожуючий придбав одну з монет і показав її професору Володимирі Антоновичу. Останній визначив знахідку як «широкий срібний празький гріш XIV ст.» [2, с. 83].

За повідомленням Миколи Біляшівського, 36 празьких грошів Вацлава IV в маленькому ліпному полив'яному горщику знайшли на північ

від Канева в селі Бучак (див.: рис. 1, 3), [2, с. 84]. У 1887 р. в селі Ключники, Канівського повіту знайшли скарб – 100 празьких грошів та ординських дріхемів, багато з яких мали литовські контрамарки (див.: рис. 1, 4), [1, с. 94; 4, с. 19; 3, с. 90; 6, с. 37]. У 1889 р. в селі Полствин Канівського повіту, що розташовується на правому березі річки Росава поблизу місця її впадіння в Рось, було знайдено скарб (див.: рис. 1, 5), з якого атрибутовано 6 монет – 3 джучидські дріхеми Тохтамиша карбування Криму та 3 празькі гроші Вацлава IV [4, с. 19; 1, с. 93; 3, с. 88; 6, с. 37]. Із сучасних знахідок на території Канівського району відомий празький грош Карла (1346–1378), виявлений у 1995 р. на горі Московці в Каневі (див.: рис. 1, 6), [6, с. 52].

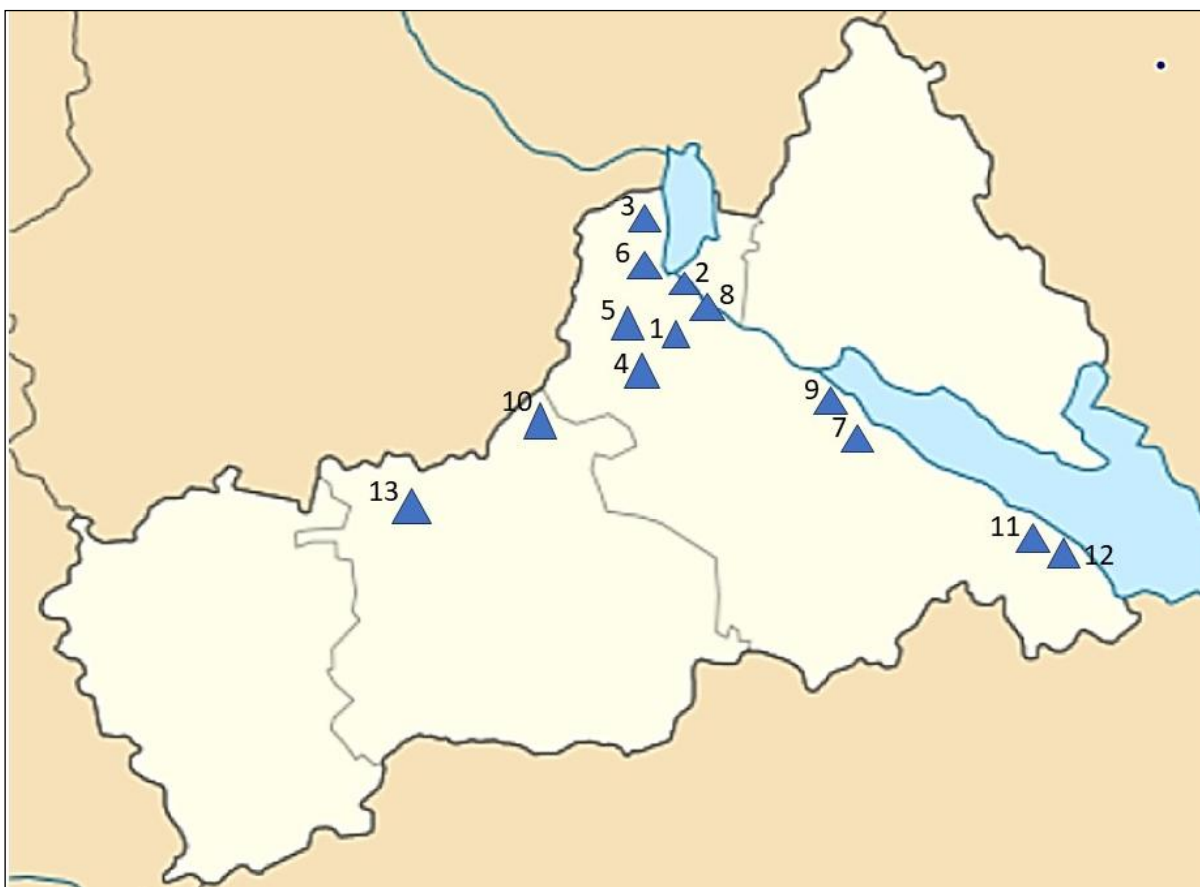

**Рис. 1. Карта знахідок скарбів з празькими грошами
та поодиноких монет
на території Черкаської області**

У селі Пекарі, Черкаського повіту в 1880 р. було знайдено скарб 670 монет вагою два фунти (бл. 800 гр. – *Авт.*) (див.: рис. 1, 8). 7 монет з цього скарбу, що виявились празькими грошами Вацлава IV, були передані до Церковно-Археологічного музею при Київській духовній академії [2, с. 117]. У 1999 р. у селі Чорнявка, Черкаського району (див.: рис. 1, 7) також знайшли празький грош Вацлава IV [4, с. 52]. У 2002–

2003 рр. на городах поблизу Черкас знайдено празький грош [6, с. 52], (див.: рис. 1, 9).

У 1957 р. у селі Миколаївка, Корсунь-Шевченківського району під час оранки поля влітку знайдено скарб монет XVII ст. в кількості 30 штук. Серед них один празький гріш Вацлава IV [6, с. 59]. На нашу думку цю знахідку слід розглядати як релікт грошового обігу попереднього періоду (див.: рис. 1, 10).

За даними Анатолія Шостопаля, протягом 2002–2005 рр. поблизу села Погорільці, Чигиринського району, на лузі неподалік Тясмину на значній площі колишнього хутора чи села було зібрано 265 монет XIV–XV ст. (див.: рис. 1, 11). Серед них 44 празьких гроша Вацлава IV, один з яких був обрізаний до розміру напівгроша [6, с. 51].

У червні 1996 р. у селі Красносілля, Чигиринського району було знайдено розораний скарб, в якому ідентифікували 17 празьких грошів Вацлава IV та 21 монету Орди кінця XIV – початку XV ст. [6, с. 52], (див.: рис. 1, 12).

Восени 2021 р. в лісовому масиві між селами Квітки, Журавка та Селище Корсунь-Шевченківського району (правобережжя басейну річки Рось) було знайдено великий скарб, що складався з 14 цілих литовських гривень, 3-х їх фрагментів, близько 30-ти празьких грошів Яна I Люксембурзького, Вацлава IV та 2-х квартників львівського карбування (див.: рис. 1, 13).

Висновки. Цей наш огляд знахідок празьких грошів з території Черкащини, зроблених за період від другої половини XIX-го до початку XXI ст., показує що поодинокі знахідки і скарби з цими монетами локалізуються майже виключно уздовж двох головних водних артерій регіону – Дніпра та Росі. Більшість скарбів містять монети Вацлава IV (1378–1419) та синхронні їм ординські дірхеми, монети львівського карбування та гривни литовського типу та можуть бути датовані кінцем XIV – першою половиною XV ст. Хронологія та локалізація скарбів монетних знахідок з празькими грошами показує пріоритетність водних шляхів Дніпром і Россю в транзитній та регіональній торгівлі на Середньому Подніпров'ї у XV ст.

Список використаних джерел

1. Антонович В. Б. *Археологическая карта Киевской губернии*. Москва, 1895.
2. Беляшевский Н. *Монетные клады Киевской губернии*. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. 148 с.
3. Котляр М. Ф. *Грошовий обіг на території України доби феодалізму: Монографія*. Київ: Наукова думка, 1971. 175 с.
4. Сиверс А. А. *Топография кладов с пражскими грошами*. Петроград, 1922.
5. Шостопал А. В. *Скарби Черкащини*. Черкаси: Видавець Андрущук П. С., 2007. 120 с.

УДК 902(477.46):930.25

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГНАТА СТЕЛЛЕЦЬКОГО НА ЧИГИРИНЩИНІ ТА ЇХ НАСЛІДКИ У НОВОВІЯВЛЕНИХ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТАХ

Надія КУКСА,

*завідувачка відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»,
почесний краєзнавець України*

Минувшина Потясминня здавна викликала зацікавлення у непересічних особистостей. Сміливо можна сказати, що легше перелічити, хто із відомих людей не побував тут, ніж тих, хто досліджував старожитності краю. Однак слід визнати, що форми, методи, засоби досліджень, а відповідно і їх результати були різними: від подорожніх записок і вражень до ґрунтовних історико-археологічних, культурологічних чи мистецьких розвідок та експедицій.

На початку осені 1921 р. на Чигиринщину прибув учений-археолог Гнат Якович Стеллецький, озброєний мандатом Кременчуцької губнаросвіти та Чигиринського воєнревкому*. Це була перша наукова сила, котра в часи революції ставила за мету познайомитися з археологічно-історичними пам'ятками Чигиринщини [4, с. 110–127].

Науковці досить приблизно визначають термін перебування Гната Яковича в краї – вересень – грудень 1921 р. Не дивлячись на такий малий проміжок часу, вченому вдалося провести доволі розгалужені археологічні розвідки, охопивши ними значну територію Чигиринського повіту. Дослідження можна розділити на три етапи**.

За словами Гната Стеллецького, головною метою чигиринської студії було: «остаточне з'ясування історичної тайни Богдана – справжнього місця поховання гетьмана» [5, с. 156–159].

**Гнат Стеллецький. 30-ті рр. ХХ ст.
Фонди Лубенського краєзнавчого музею**

*Детальніше відомості про «наукові дослідження» з поховання Богдана Хмельницького висвітлені у книзі Н. Куksi, Я. Діденко «Наддніпрянська минувшина XVIII-XX століття». Черкаси: Вертикаль, 2018. 300 с.; «Церква святого пророка Іллі в Суботіві: минуле і сьогодення усипальниці Богдана Хмельницького». Черкаси: Вертикаль, 2020. 380 с.

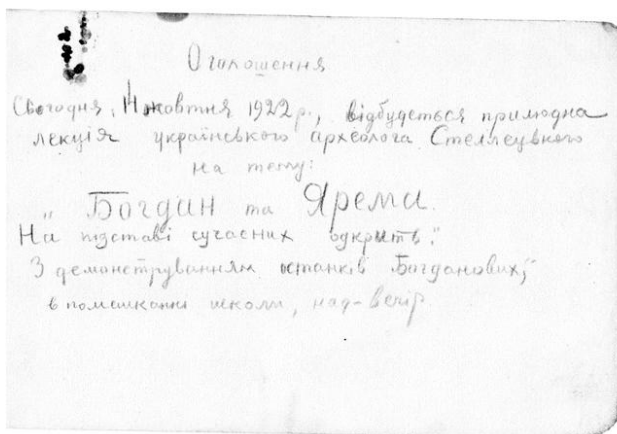
**Більш детальну інформацію з цього питання можна знайти у книзі Я. Діденко, Н. Куksi. «Хранителі спадщини Потясминня: мандрівка крізь часи». Черкаси: Вертикаль, 2021. 167 с.

Учений визначив два об'єкти для проведення розкопок: частину південної стіни церкви Святого Іллі, де на той час знаходилися табличка з написом: «Здесь погребено тело Богдана Хмельницкого» та під одним із хрестів, що на вівтарній частині історичного некрополя храму.

Варто зазначити, що професор за історичне підґрунтя своїх досліджень обрав народні джерела. При цьому зовсім знехтував інформацію інших дослідників та вчених. Стеллецький стверджував, що під одним із кам'яних хрестів церкви в круглій ямі йому вдалося відшукати напіобгорілі кістки гетьмана Хмельницького [8]. У матеріалах із фодів Лубенського краєзнавчого музею зберігається креслення розкопаної могили, виконане рукою вченого. За словами професора: *«Нарешті, було розв'язано заплутану історичну проблему про долю останків Богдана Хмельницького»* [8].

Оголошення про лекцію Г. Стеллецького на тему «Богдан та Ярема».

Жовтень 1922 р.

Археолог зірвав мідну дошку зі стіни храму з написом про поховання гетьмана та забрав її з собою. Крім того, він прихопив знайдені кістки, які використовував як демонстраційний матеріал на лекціях, котрі читав не лише на Чигиринщині, а й на Лубенщині. Подальша доля цих артефактів достеменно невідома. Очевидно, згодом вони могли бути вивезеними до його

московського помешкання, де, за словами очевидців, у кабінеті вченого *«...гвоздями к стене были прибиты настоящие черепа и кости, найденные при разных раскопках... Хозяин охотно объяснял, где и когда они были извлечены»* [9, с 103–109].

Такий підхід до проведення пошуків призвів до помилкових висновків, адже до сьогодні таємниця поховання Богдана Хмельницького так і залишається не розкритою. Захопившись цікавою легендою, в міру своєї вдачі, археолог, можливо, і сам не помітив, як почав підтасовувати історичні події під легенду. Це підірвало його авторитет як науковця. Багато хто почав сприймати Гната Яковича як шукача слави та авантюриста [7, с. 134–136].

Викликає подив, чому археолог не розпочав свої студії у храмі Архангела Михаїла, який вважав за місце поховання гетьмана (зауважимо лише, що на час експедиції храм було збудовано на іншому місці, ніж первісний), а намагався знайти докази, що поховання у церкві Святого Іллі немає. Збирався продовжити свої «наукові дослідни»

наступного року, однак це йому не вдалося. Більше до цієї теми не повертався. Чому так сталося, нам достеменно поки що з'ясувати не вдалося, однак нещодавно виявлений документ дозволяє зробити припущення, що основною причиною стало позбавлення археолога мандата.

Розкопки проводилися із численними порушеннями як професійних так і етичних норм. Дії професора були засуджені як місцевими краєзнавцями та жителями Суботова, так і функціонерами пам'яткоохоронної сфери, яка перебувала у стадії генези. Зокрема, наполегливу боротьбу з непрофесійними методами проведення археологічних досліджень та висвітлення їх результатів проводив уповноважений ВУАКу на Черкащині О. М. Олександров [6, с. 30–31], який, як свідчить низка архівних документів, особисто переймався належною оцінкою «археологічних дослідів» Г. Стеллецького, поверненням до храму вилученої ним таблички, до пошуків якої за його клопотанням долучилися і фахівці Археологічної комісії Академії наук УРСР.

Напевно, на основі звернення, поданого О. Олександровим, Д. Щербаківський і порушив це питання на засіданні Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини від 23 жовтня 1922 р., у протоколі якого зазначено: *«Слушали – «Сообщение Д. М. Щербаковского о деятельности арх. Стеллецкого в Чигиринском уезде, каковая деятельность может вредно отразиться на целость и сохранность археологических богатств этого уезда»*.

Постановлено – обратиться через Н. П. Василенко в Академию Наук с просьбой отобрать у арх. Стеллецкого выданный ему Академией мандат, который дает ему возможность выступать с лекциями об археологических богатствах и раскопках в Чигиринском и друг.[их] уездах, что может повлечь при неумении организации и ведения этих раскопок уничтожение и хищение археологических материалов» [3].

Деталі подій, що розвивалися далі навколо псевдонаукової діяльності вченого-археолога, нам поки що невідомі. Однак, схильні вважати, що він таки позбувся мандата і тому не зміг продовжити свої дослідження у Суботові, розпочаті восени 1921 р.

Сентенції Гната Стеллецького, які він подає як висновки власних «археологічних дослідів», абсолютно не підтверджені жодними джерелами, окрім мимохіть кинутого припущення «столітнього діда Йвана», вичитаного археологом у т. зв. «Літописі церкви Архистратига Михаїла», який безслідно зникає після згорання його експедиції, не були взяті до уваги жодним із визнаних науковою спільнотою авторитетних археологів, які займалися дослідженнями усипальниці Богдана Хмельницького у 50–90-х рр. XX ст.

Проте напередодні повномасштабного вторгнення росії в Україну у нетрях московитської історичної науки було прийнято рішення реанімувати

версію Гната Стеллецького із посиланнями як на відправне джерело на ту єдину фразу, висловлену 100-літнім дідом Йваном Пушкарем уже у збірці Марка Грушевського «Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова», видане 1909 р. у Львові під протекцією Михайла Грушевського. Зауважимо, що поважний професор дуже обережно відносився до відомостей із народних джерел, постійно вказував на їх компілятивність через вікові нашарування, більше того, ґрунтовно проаналізувавши усі відомі йому версії місця та обставин поховання Богдана Хмельницького, подані у різних джерелах, інформацію, подану у «Гетьманському гнізді...», навіть не згадує, оскільки не вважає її вартою уваги [2].

Т. зв. «експертний висновок» про недоцільність подальших пошуків поховання Богдана Хмельницького у храмі Святого Пророка Іллі, який традиційно вважається місцем його усипальниці, навесні 2020 р. було опубліковано у бюлетені Центру з вивчення історії України Інституту історії Санкт-Петербурзького державного університету. Зауважимо, що більш розгорнутий варіант т. зв. «експертних висновків» згодом був оприлюднений у Українському історичному журналі [10, с. 21–26] та став предметом історичних дискусій.

Поставити крапку у цьому питанні зможуть подальші дослідження, які повинні проводитися у спектрі Державної програми з подальшим виявленням та веденням до наукового обігу нових археографічних джерел.

Список використаних джерел

1. *Гетьманське гніздо: урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897-9. Подав Марко Грушевський. Записки НТШ, 1909. Т. 91. Кн. 5*
2. *Грушевський М. Історія України-Руси. IX-2. Роки 1654–1657. К., 1997.*
3. *КОДА. Ф. р-742. Оп. 1. №175.*
4. *Кукса Н. В. Гнат Якович Стеллецький: штрихи до портрета. Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції 17-18 червня 2006 р. Черкаси, 2006. С. 110–127.*
5. *Кукса Н. В. «Наукові» досліді Г. Я. Стеллецького по «з'ясуванню історичної тайни Богдана» в Суботіві (20-ті рр. ХХ ст.). Археологічний літопис Лівобережної України. 2002. № 1. С. 156–159.*
6. *Кукса Н. Становлення музейництва на Чигиринщині в 20-х рр. ХХ століття. Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. № 10. Одеса, 2011. С. 30-31.*
7. *Кукса Н. В. Церква Святого Пророка Іллі в Суботіві: до питання дослідження і реставрації. Археологічний літопис Лівобережної України. 2001. № 2. С. 134–136.*
8. *Матеріали із фондів Лубенського краєзнавчого музею. Інв. № 676.*
9. *Самков О. Г. Я. Стеллецький та його пошуки поховання Богдана Хмельницького в Ільїнській церкві с. Суботова. Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції 17-18 червня 2006 р. Черкаси, 2006. С. 103–109.*
10. *Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків. Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 21–26*

УДК [929:27]:726.5.025.4](477.46Суботів

ПОДВИЖНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ РОМАНА ОРЛОВСЬКОГО В РЕСТАВРАЦІЇ ТА ОСВЯЧЕННІ ІЛЛІНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В СУБОТОВІ

Олександр ВЕТРОВ,
почесний краєзнавець України

Денис СИЧ,
*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
зі спеціальності «Філософія» (освітня програма «політична філософія»)
Черкаського державного технологічного університету*

Свято-Іллінська церква у Суботові – унікальна архітектурна пам'ятка пізнього середньовіччя України. Авторами виявлено матеріали, що проливають світло на невідомі раніше сторінки минулого цього храму. Вони дозволяють уникнути деяких невідповідностей, що породжували суперечки навколо окремих важливих віх історії споруди. Тож в даній статті, зокрема, вводимо до наукового обігу деякі факти, зокрема про освячення храму в 1869 р. та встановлення бронзової таблички, й інші, що раніше не використовувалися.

У другій половині XIX ст. ще існували: «...фундаменти будинку Хмельницького і засохлий ставок, з рештками земляної, греблі, що належала до того будинку. Між цим ставком і садибою Хмельницького, на височині, збереглася кам'яна церква, збудована ним у 1651 р. в ім'я св. пророка Іллі, невелика, з глухими склепіннями і цегляні стіни її, з переменною величезних брил дикого каменю, товщиною в сажень. Вона була не парафіяльною, а дворовою Богдана; можна назвати її й замково-кріпосною, тому що садибу Хмельницького оточував подвійний ряд валів» [1, с. 829].

Остаточне запустіння відбулося з кінця XIX ст. Будівля знаходилася у незадовільному технічному стані, спричиненому нестачею коштів на утримання храму: церква залишилася без покрівлі, балки згнили, дах протікав. Склепіння вівтарної частини було частково зруйноване, воно та стіни дали великі тріщини [1, с. 830; 2, с. 27–28].

Нарешті управління київської палати державного майна, в кінці першої половини XIX ст., вирішило було розібрати вщент цю давню будівлю. На щастя, припущення це зустріло протидію з боку місцевого священика отця Романа Орловського та єпархіального начальства [1, с. 830].

Настоятель Іллінської церкви с.Суботова священик Р. Орловський у той період був благочинним у Суботові, тож мав можливість для різних ходатаювань та письмових офіційних звернень для відбудови церкви. Саме його подвижницька діяльність сприяла врятуванню її від повного зруйнування.

Упродовж десяти років (1852–1862) о. Роман домагався від посадових осіб чисельних державних інстанцій позитивного вирішення проблеми. Кілька разів до Суботова приїжджали комісії, приймаючи часто суперечливі рішення. Важко навіть уявити, скільки годин, енергії, власних коштів довелося витратити Р. Орловському, перш ніж було відмінено рішення про ліквідацію будівлі. Проте, зроблено було лише частину справи.

Нарешті у 1858 р. Міністерством державного майна були асигновані кошти на ремонтні роботи [3, с. 32], проте не були освоєні. Стан храму можна було розцінювати як катастрофічний. Яскравим свідченням цьому, що не потребує додаткових коментарів, є малюнок К. Пржичиховського 1861 р. На жаль, бюрократична тяганина навколо необхідності негайної реставрації храму тягнулася довгих 10 років. Тим часом Іллінська церква продовжувала руйнуватися.

Малюнок К. Пржичиховського,
гравюра «ЕС», 1861 р.

У жовтні 1862 р. детально перевірів приміщення церкви архітектор будівельного відділу губернського управління. Але його інформація в Палату Державного майна чомусь не дійшла. З цього приводу було відправлено звернення до цивільного губернатора. З черговим проханням 23 лютого 1863 р. єпископ Чигиринський, вікарій Київської митрополії Серафим відправив звернення до Київського генерал-губернатора, генерал-ад'ютанта М. М. Анненкова. У ньому зазначалося, що на відношення Високопреосвященного митрополита Київського Арсенія від 5 вересня 1862 р. щодо ремонту кам'яної Іллінської церкви 11 вересня було отримано відповідь, що для початку робіт необхідна згода управителя Київської Палати Державного майна. Проте про подальший хід цієї справи повідомлень не надходило.

Далі в досить категоричній формі єпископ Серафим зазначав: *«...Имея в виду, что на исправление сей церкви в 1858 г. ассигновано Министерством Государственного имущества 34411 руб. 28 к., я долгом считаю покорнейше просить Вас, Милейший Государь, неблагоприятно ли будет сделать распоряжение о немедленном исправлении означенной церкви как принадлежащей к древнейшим церквям в епархии и о последующем почтить меня уведомить».*

Наприкінці березня 1863 р. згідно пропозиції генерал-губернатора приміщення храму було оглянуте техніком будівельного відділення Палати

Державного майна, про що було зроблено висновок членів технічного відділу, про який 30 березня повідомлено управляючому комісії.

28 березня 1863 р. військовому губернатору від будівельного відділу київського губернатора надійшла доповідна записка, де зазначалося, що в результаті розгляду висновків техніка, який обстежував Іллінську церкву, з пояснень характеру ушкоджень і можливості їх виправлення, було визначено основні напрями роботи. Вказувалося, що дзвіниця повинна бути збудована окремо від церкви. Лише у випадку відсутності коштів на відновлення ушкоджень кам'яних склепінь церкви, доведеться їх розібрати і спорудити дерев'яний купол.

Інженер-будівельник департаменту сільського господарства Марков, який у складі комісії оглядав церковні будівлі, відзначав, що споруда придатна для реставрації, причому застерігалось, щоб в процесі проведення реставраційних робіт ні в якому разі не повинні були запроваджені ніякі сторонні висновки з приводу зовнішніх і внутрішніх робіт. Вирішено окремо від церкви збудувати кам'яну дзвіницю, а також викласти навколо церкви кам'яну огорожу. Зазначені висновки разом із попереднім проектом були надані на розгляд до I-го Департаменту Державного майна 28 березня 1863 р. за № 3484 [3, с. 32].

Перші креслення реставрації Іллінської церкви датуються 1864 р. «Проект на исправление каменной церкви и постройку при ней каменной колокольни в селе Суботове Киевской губернии Чигиринского уезда» виконано у Санкт-Петербурзі у комісії будівельних і технічних справ та погоджено 2 листопада того ж року. Проектом передбачено реставрувати церкву у згоданому первісному вигляді. Втрачені частини східного фронту виконувалися за зразком збережених і за аналогією із західним. Дах над навою передбачався двосхилий без залому. Над вівтарною частиною влаштовувалася главка з бароковими деталями, форма якої, очевидно, також взята за аналогією із храмами XVII ст. – насамперед римо-католицькими. Взагалі, об'ємно-просторова композиція церкви близька за типом до невеликих костьолів, деякі особливості архітектури фасадів свідчать про намагання відродити певні риси давньоруського зодчества, про що вже писалося раніше [2, с. 29].

Поруч влаштовувалася невелика дзвіниця аркового типу, котра завершувалася фронтом барокового абрису. Такі дзвіниці також характерні для костельного будівництва і зустрічаються у XVIII ст. Запропоновані рішення різко контрастують із тогочасними «реставраціями» 1860-х–1870-х рр., при яких старовинна будівля одягалася у шати, набрані із елементів російської архітектури XVII ст.

Викликає подив той факт, що авторам вдалося затвердити проект, адже після реставрації церква не мала нічого спільного з російським зодчеством, що йшло у розріз із пануючою на той час ідеологією, яка зводилася до відомої формули «православие, самодержавие, народность» і впроваджувала

у храмобудуванні псевдоросійські форми. Поясненням проектних рішень, а також аргументом на користь саме такого підходу зодчих, стало меморіальне значення пам'ятки, і, треба думати, саме тому в якості аналогів використані елементи католицьких костелів. Отже, тут зроблено спробу зберегти автентичність форм споруди та її об'ємнопросторової композиції. Беручи до уваги відносно ранню дату, реставраційні роботи на Іллінській церкві у Суботові можна вважати одним із перших на території України випадків реставраційної діяльності в сучасному розумінні цього слова. Реставрація храму повинна посісти важливе місце у історії формування української реставраційної школи [4, с. 34].

Кошторис на будівельні роботи «в сумме 1628-ми руб. 19 коп. для отпуска в местное церковно-строительное присутствие на окончание постройки Суботовской церкви» [5, арк. 1] було затверджено тільки у 1866 р., тому відновлення робіт з реставрації можна датувати саме цим роком [4, с. 35]. Керуючого державним майном Київської губернії було зобов'язано закінчити відновлення Суботівської церкви в 1867 р. Та в реальності все було не так... 29 травня 1868 р. Київський, Подільський та Волинський генерал-губернатор у листі до Київського губернатора писав: *«Священник казенного села Субботова, Чигиринского уезда, Роман Орловский, поданною мне докладною запискою жалуется на медленность в окончании работ по возобновлению каменной Субботовской церкви»* [5, арк. 3].

15 серпня 1868 р. церковно-будівельне присутствіє прийняло рішення передати кошти суботівському тимчасовому комітету з будівництва, *«наблюдение же за правильностью выполнения работ Субботовской церкви поручить архитектору строительного отделения Киевского губернского правления Рыкачеву»* [5, арк. 9]. 21 серпня 1868 р. губернське присутствіє, враховуючи те, що з виділених коштів за кошторисами 1866 та 1867 р. на будівництво церков, у т.ч. й Суботівської, з 32 093 руб. освоєно лише 1118 руб., а решта *«обращены в ресурс казначейства»*, просило відновити попередні суми [5, арк. 7].

Внаслідок клопотання єпархіального начальства, при посиленому старанні о. Романа, нарешті після тривалого листування та порядної кількості кошторисів, відпущена була від скарбниці сума [1, с. 830].

Реставраційні роботи, що тривали протягом 1862–1869 рр., здійснювалися під керівництвом відомого дослідника і знавця старожитностей, професора Київської духовної академії Теофана Лебединцева за його та о. Р. Орловського ініціативи, з відома археографічного товариства, яке попередньо провело дослідження у приміщенні храму, на прилеглий до нього території та на місці [6, арк. 6–81].

З боку Р. Орловського спостерігаємо по суті науковий підхід до майбутньої реставрації храму. *«Під час реставрації дерев'яний купол перенесли на вівтарну частину»*. *Одну з найдорогоцінніших історичних пам'яток збережено ще на багато років*», – сповіщає автор коментарів

до малюнка Суботівської церкви, зроблено-го Тарасом Шевченком у 40-х роках XIX ст. М. Біляшівський [7, с. 508]. Проте з невідомих нам причин криша церкви таки зазнала окремих змін: замість маківки, що проглядається на акварелі Т. Шевченка, «над абсидою збудовано невелику фальшиву баньку та зроблено залізну кришу». [8, с. 45].

Богданова церква. Малюнок Т. Шевченка

А от із спорудженням власне дзвіниці виникли проблеми. 5 грудня 1868 р. Департамент загальних справ Міністерства державного майна повернув до Києва проект і акт, складений Суботівським комітетом, зробивши наступну приписку: *«Вместе с тем департамент общих дел не лишним считает сообщить киевскому церковно-строительному присутствию копию с заключения состоящего при Министерстве для дел технических и строительных действительного статского советника Свйазева, в рассмотрении которого находились означенные проект и смета вновь предполагаемой постройки Субботовской колокольни»*. Проект і кошторис на будівництво нової споруди Суботівської дзвіниці розглядав відомий російський архітектор, дійсний статський радник при Міністерстві справ технічних і будівельних І. І. Свіязев [5, арк. 24].

У своєму висновку він зазначив: *«что «затруднения по постройке колокольни к Субботовской церкви Киевской губернии произошли от того, что к проекту не приложено плана церкви, из которого можно бы было усмотреть, что колокольня предполагается не из отдельной, свободно стоящей стены, но из стены или связанной со стенами церкви, или на старой лицевой стене, возвышенной только щитом или парапетом. Во всяком случае нижняя арка, назначенная на фасаде, может состоять из впадины в 1/2 кирпича, в которой поместится входная в церковь дверь. Для облегчения же над ней перемычки можно устроить под средним столбом двух арок для колоколов обратная арка, а для большей устойчивости щита и особенно крайних столбов, бесполезно усилить их контрфорсами под крышею церкви, если для основания их есть внутренние стены»* [5, арк. 26]. Свої пропозиції Свіязев наніс олівцем на креслення від руки». Тож, 5 грудня 1868 р. Департамент загальних справ Міністерства державного майна, повернув до Києва проект і акт, складений Суботівським комітетом, з копією висновку І. І. Свіязева [5, арк. 24]. На це Суботівський церковно-будівельний комітет повідомляв присутствіє, що *«при передаче незакінчених церков із Міністерства державних майн до Київської церковно-будівельного присутствія призначено виправлення існуючої стародавньої кам'яної церкви та*

прибудову кам'яної дзвіниці на суму обчислену за кошторисом 5859 руб. 56 коп. З цієї суми відпущено тимчасовому комітету 4231 руб. 37 коп. на закінчення цієї церкви відпущено позичково з церковно-будівельних сум у відання тимчасового комітету 1682 руб.» 25 травня 1868 р. благочинний 2 округу Чигиринського повіту в донесенні №154 повідомляв: *«Церковь в Субботове совершенно окончена и готова к освящению»*. Висновок архітектора І. Свіязєва залишили без наслідків як складений на помилковому припущенні, що дзвіниця влаштовується на фронтовій стіні церкви. Натомість складено проект архітектором М. Юргенсом [5, арк. 28–31] на окрему споруду дзвіниці, щоб не змінювати вигляд стародавньої церкви (*«Проект на пристройку каменной колокольни к существующей каменной церкви в с. Субботове Киевской губернии Чигиринского уезда»* датований 15 квітня 1869 р. та підписаний М. Юргенсом [7, с. 507–508]).

Дзвіницю передбачалося звести біля південно-західного кута. Споруда чотирьох'ярусна, квадратна у плані, причому в якості північної її стіни передбачалося використати стіну церкви. Таке рішення не можна визнати задовільним з точки зору інженерії, адже нова дзвіниця обов'язково дасть усадку, тому краще було б її не прив'язувати до старовинних стін, які вже усілися. В архітектурному рішенні прослідковується намагання гармонізувати новий об'єм із об'ємом існуючої церкви. Для цього процитовано деякі елементи фасадів храму – пілястри, уступчасті ніші, карнизи тощо. Завершення виконано у вигляді барокової бані. Цікавою особливістю проекту є влаштування бані над навою. Така пропозиція видається дивною, адже в цей час будівельні роботи по церкві вже були завершені. З повідомлення про суботівську церкву, вміщеного М. Біляшівським у *«Киевской старине»* [7, с. 507–508], відомо, що благочинний Роман Орловський звертався до М. Максимовича з проханням надіслати малюнок церкви у первісному вигляді – мався на увазі малюнок Т. Шевченка. Це було необхідно для відновлення автентичної форми завершення. Той відповів 15 серпня 1859 р.: *«Рисунок Суботівської церкви находится в Истории Малороссии... «Бантши-Каменського II-го издания», при відновленні слід триматися точнісінько того малюнку і, коли старий фундамент і стіни ще досить міцні, то ні в якому разі не розбирати їх, а тільки підновити. Це святиня українського народу»*. Зображення бані на кресленні М. Юргенса майже співпадає із зображенням на малюнку, на підставі цього можна припускати, що таку форму бані внесено в креслення за наполяганням саме Романа Орловського, головного промотора реставрації. Можливо, йому хотілося підкоригувати петербурзький проект, який складався без врахування малюнка Т. Шевченка, але ця пропозиція за зрозумілими причинами залишилася нереалізованою [4, с. 38].

Для огляду закінченої церкви повірці зі кошторисом правильності робіт і передачі до духовного відомства був відряджений архітектор Рикачов. *«Что же постройки колокольни, фундамент выбучен и материалы частно заготовлены, но коль проектируемая колокольня*

оказалась неподходящею к церкви, потому до внесения нового проекта и дополнительной сметы на новую колокольню работы приостановлены» [5, арк. 28–31].

27 травня 1869 р. о. Р. Орловський звернувся до київського губернського церковно-будівельного присутствія із листом, який закінчувався так: *«...работы ныне окончены и церковь готова к освящению, – почему и необходимо для сего назначение техника для передачи ее в духовное ведомство, которое и распоряжаться оною станет как приходскою церковью, несмотря на то, что колокольня не построена такова предположена к постройке отдельно от церкви» [5, арк. 41].*

14 серпня 1869 р. складений наступний акт: *«Мы, ниже подписавшиеся, осматривали работы по исправлению каменной Илиинской церкви в селе Субботове Чигиринского уезда и нашли, что означенные работы произведены согласно смете и проекту прочно и из материалов должного качества, а потому свидетельствующие положили, заключив настоящий акт своими подписями оставить у одного из них именно у архитектора Рыкачёва для представления в губернское церковно-строительное присутствие, а церковь сдать в ведение местного благочинного священника» [5, арк. 49].* Під актом підписалися архітектор Рикачов і члени Суботівського тимчасового будівельного комітету: мировий посередник Роман Шушерін, священник Роман Орловський та казенні селяни – Леонтій Коцуренко, Іван Кривохатько, Семен Чепала, за яких ставив підпис волосний писар Бондаренко [5, арк. 55].

Днем освячення оновленого храму було обрано 20 жовтня 1869 р., день святого мученика Зіновія, іменем якого називався знаменитий вождь український. Першосвятитель Києва митрополит київський та галицький Арсеній мав бажання і сам особисто здійснити освячення. Та цей намір виявився незручним із багатьох причин [1, с. 830].

Бажання його справді було. Але збіг різних обставин і єпархіально-навчальних справ іншого роду виконанню його перешкодив, і він звелів: *«...нехай ігумен Мельхиседек з благочинним Орловським та іншим духовенством, на запрошення благочинного, освятять цю церкву в призначений день 30 цього жовтня, і благословить Господь це діло».* Отримавши це благословення архіпастиря, благочинний, напередодні дня освячення, в хресному ході переніс свій антиминос із Михайлівської до відновленої церкви, де й почалася всеношна. По її закінченні була здійснена панахида про упокій храмотворця Зіновія. В нагадування відвідувачам храму про місце поховання Хмельницького, у стіні укріплено мідну дощечку.

На другий день, ще до початку благовіста, почав стікатися у надзвичайній кількості народ із навколишніх сіл, із Чигирини і навіть із суміжної Херсонської губернії. У звичайний час було розпочато водосвячення, по закінченні якого було, за чином церкви, освячення святого престолу та іншого, здійснене 12 священнослужителями з ігуменом Мельхиседеком на чолі. Незважаючи на значний збіг народу,

освячення відбувалося в глибокій тиші. Серед тих, хто молився, було помічено кілька розкольників із дружинами, із секти безпопівців. Як годиться була проголошена присвячена торжеству промова. Після обідні слідував молебень із звичайними виголошеннями багатоліття та вічного спокою. Під час освячення, на обідні та молебні співав стрункий хор, складений із учнів суботівського училища [1, с. 831].

На цвинтарі були приготовлені столи для частування народу. Одним із посадових осіб проголошено було тост за здоров'я Государя Імператора, на який відгуком було захоплене «ура» всього народу, що зібрався. При цьому співаці заспівали народний гімн. Ясна осіння погода цілком відповідала народному бенкету, влаштованому суспільством парафіян. У настоятеля церкви було запропоновано сніданок посадовцям і міським чиновникам, які зібралися. Так скінчилося скромне торжество оновлення та освячення храму, створеного славетним гетьманом [1, с. 832].

«Кіевские епархиальные ведомости» повідомляли, що: *«30 ноября 1869 г. объявляется признательность его Преосвященства и благословение настоятелю Медведовского Николаевского монастыря игумену Мелхиседеку и благочинному священнику Роману Орловскому за беспристрастное содействие к благоустройству Ильинской субботовской церкви, а последнему за ревностное в продолжении многих лет препятствий стараний по благоустройству той же церкви»* [9, с. 5].

У статтях деяких дослідників, можна зустріти тезу, що начебто суботівський священник Р. Орловський проявив заповзятливість по відбудові Іллінської церкви, у зв'язку з ідеєю відзначення 200-річчя «приєднання України до Росії» і в результаті цього отримав гроші на капітальний ремонт споруди, а ще, що начебто в рамках цього відзначення, «російським урядом було встановлено табличку на честь Богдана Хмельницького».

На нашу думку, це твердження помилкове, так як стаття «Освящение церкви вѣ с Субботивѣ, построенной знаменитымъ гетманомъ Богданомъ-Зиновіємъ Хмѣльницкимъ», опублікована 16 грудня 1869 р. в «Кіевскія епархіальныя ведомости № 24» [1, с. 829–832] жодного натяку на «відзначення 200-річчя приєднання України до Росії» не містить. Немає також жодної згадки, що табличка встановлена російським урядом. Та й самі дати викликають великі сумніви щодо цього. Адже «200-річчя...» повинне було б відзначатися у 1854 р., а Р. Орловський домагався відбудови церкви упродовж цілих десяти років (1852–1862). Та й сама реставрація тривала з 1862 р. аж по освячення церкви та встановлення мідної таблички в 1869 р.

Тож без жодних сумнівів, суботівському священнику Р. Орловському, особисто, належить перша спроба увічнення пам'яті великого гетьмана Б.Хмельницького, коли за його ініціативи всередині храму на південній стіні біля входу було поміщено мідну табличку з написом: «Тут було поховано тіло Богдана Хмельницького» [10, с. 38-47].

Цієї думки притримується і С. Ю. Юрченко в статті «Реставрація Іллінської церкви у Суботові у середині XIX ст. мовою документів»: *«Саме з ініціативи священика розпочався капітальний ремонт Іллінської церкви на гроші Синоду»... «Головним ідейним натхненником реставрації та її діяльним учасником був священик Роман Орловський, якому мусимо завдячувати збереженню поруйнованої пам'ятки у середині XIX ст.»* [4, с. 33–49].

Ініціативність і старання на службі непосидючого священика Іллінської церкви о. Романа Орловського були винагороджені єпархіальним начальством. Так, 3 лютого 1870 р.: *«...свщ. Чигиринскаго уѣзда, с. Субботова о. Роман Орловский Всемилостивѣйше сопричислен к ордену св. Анны 3 ст.»* [11, с. 97].

Реставраційні роботи на церкві розпочато до 1858 р., проте невдовзі припинено за невідомих причин. У 1864 р. у Санкт-Петербурзі розроблено проект реставрації, кошторис до якого складено в 1866 р. Роботи по церкві велися у 1866–1868 рр. під керівництвом архітектора Ромуальда Тустановського, а на завершальній стадії – Стефана Рикачова. Проект будівництва дзвіниці складено в 1869 р. архітектором Миколою Юргенсом, кошторис склав той-таки С. Рикачов; під його керівництвом дзвіниця будувалася у 1871–1872 рр. [4, с. 47].

21 квітня 1870 р. архітектор Рикачов рапортом надав кошторис на нову постройку дзвіниці [5, 1864, арк. 65 зв.]. 11 травня 1870 р. присутствіє доручило архітектору Весману перевірити кошторис, а вже 15 травня він повернув його перевіреним. 27 липня 1870 р. відбулося засідання присутствія, на якому затвердили проект і кошторис на дзвіницю. 30 липня присутствіє доручило архітектору Рикачову нагляд за ходом будівництва [5, арк. 67–76]. 5 серпня 1870 р. мировий посередник Роман Шушерін, очевидно, за намовою священика Орловського, звернувся до Київського цивільного губернатора з проханням прискорити присилку із церковно-будівельного присутствія креслень і кошторису [5, арк. 79]. Через різні причини за увесь будівельний сезон 1870 р. змогли тільки приготувати будівельний матеріал.

На слідуючий рік 15 травня 1871 р., у звіті йшлося: *«на заготовленные материалы на деньги, высланные присутствием, колокольня постройкою начата и работы идут успешно, так что если в деньгах не последует остановка, работы окончатся к осени сего года»* [5, арк. 91]. Та все пішло не так як гадалося. Владні структури вирішили, що *«...что расход на постройку легко может быть исполнен самими прихожанами, которых состоит в приходе до 2500 душ»* [5, арк. 93]. До того ж, на о. Орловському, ще й повис кредит на будівництво...

Не бажаючи миритися з чиновницьким свавіллям, священик Роман Орловський 1 вересня 1871 р. звернувся із листом до Київського, Подільського та Волинського губернатора генерал-ад'ютанта князя Дундукова-Корсакова з доповідною запискою. У ній він, зокрема, просив: *«уделить из сумм церковно-строительных 1641 р. 88 коп. для расчёта с кредиторами на постройке каменной колокольни при Субботовской церкви,*

иначе я должен остаться неоплатимым должником при численном семействе, требующем содержания и воспитания. ... Неужели устройство колокольни при церкви, построенной Хмельницким, этого памятника священной древности, должно пасть на меня одного потому только, что я всеми силами старался скорее осуществить уже разрешенное предположение правительства; покорнейше прошу обратить Ваше просвещённое внимание на это обстоятельство и не оставьте меня обиженным» [5, арк. 100–101]. Одночасно із подібним листом Р. Орловський звернувся і до київського митрополита. Описавши ситуацію, священник наприкінці листа закликав митрополита допомогти у вирішенні проблеми: *«...прошу – окажите влиянием Вашим ваше содействие к удовлетворению моей просьбы. Получение обещанной, по смете утверждённой церковно-строительным присутствием суммы для расплатки с кредиторами, которые теперь меня терзают, будет для меня лучшею наградой за возобновление церкви, построенной Хмельницким и постройку соответствующей оной новой каменной колокольни»* [5, арк. 104–105].

Посаду київського цивільного губернатора від 12 березня 1871 р. обіймав Микола Павлович Гессе [5, арк. 118–119]. Слід віддати належне принциповості та благородству губернатора, який незважаючи на цілком протилежну думку вищого начальства не побоявся відстоювати справедливість по відношенню до Романа Орловського [5, арк. 123]. Саме завдяки його сприянню справу з виплатою коштів вдалося зрушити із мертвої точки.

Будівельні роботи неможливі були б без участі багатьох безпосередніх їх виконавців і тих, хто забезпечував будівництво матеріалами. Зокрема, селянин Іван Ледіхов закінчував кам'яні, теслярські (116 поденних днів) та столярні роботи (25 днів) з розбудови церкви та забутовував фундамент під дзвіницю. Покрівельник Іван Гетьман виконував покрівельну роботу (20 днів) з переробки церкви. Матвій Фостенко постачав робітників для штукатурної роботи та постачав майстрових для малярних робіт. Шкляр Мордка виконав роботи по встановленню 44 стекол та їх замазці. Юдка Медведовський доставив – 9½ пудів олії конопляної, 7 фунтів сурика, 7 фунтів зільберглету для малярської роботи, коробчатий замок на двері, 5 пар дверних петель, 3 прилади до кватирок, видвижку до дверей та 3 гачки з приладами, 45 пуд. листового заліза. Степан Іносов зробив два хрести для церкви з кулями та позолотою. Селянин Василь Соловійов доставив 5½ куб. сажнів каменю. Матвій Фостенко поставив мулярів та штукатурів (404 поденні дні). Черкаський купець Мендель Цейтман доставив 4,71 куб. саж. вапна негашеного. Севастопольський купець Віктор Волошин доставив 300 соснових дощок напівчистих завдовжки кожна 3 саж., товщиною 2½ дюйми, 100 соснових напівчистих дощок довжиною кожна 3 сажні, товщиною 1 дюйм, 28 дощок соснових чистих довжиною кожна 3 саж., завтовшки 2½ дюйма та 24 дошки чистих кожна 3 сажні завтовшки. Черкаський купець Мендель Цейтлін 1 куб. саж. вапна гашеного.

Не залишилися осторонь і монастирі. Так, Медведівський монастир надав 56 пуд білого вапна, крейди, 3 пуди алебастру і виправив та встановив старий іконостас. Миколаївський монастир надав 44 тисячі штук цегли. На все це були виділені кошти асигновані Міністерством внутрішніх справ чигиринському повітовому казначейству. Зокрема, і «1641руб. 88 коп. по принадлежности священнику с. Субботова Роману Орловскому, издержавшему свои собственные деньги на совершенное окончание постройки колокольни» [5, арк. 159–160]. Влітку 2006 р., під час реставраційно-пошукових робіт в Іллінській церкві експедиції Михайла Новика, було виявлено чимало монастирської цегли у кладці хорів та сходів, що ведуть на церковне горище. Визначення монастирської цегли полегшено присутністю на кожній цеглині відповідного клейма з монограмою, що складається із розташованих в ряд літер – «Н» та «М» («Николаевский монастырь») [12, с. 46].

За справу відбудови і реставрації Іллінської церкви, що тривали протягом 1862–1869 рр., крім о. Орловського, було відзначено й інших. Так, зокрема, 11 червня 1871 р. срібної медалі для носіння на грудях на Станіславській стрічці був удостоєний – «Чигиринскаго уѣзда с, Субботова, церковный староста, крестьянин Исаак Гармидер» [13, с. 189].

А 17 серпня 1872 р. єпархіальним начальством: *«Объявлена признательность Его Высокопреосвященства и благословение Божіе Мировому Посреднику 1-го участка – Чигиринскаго у. Коллежскому Совѣтнику Роману Шушерину и Лѣсничему, Коллежскому Ассесору Павлу Краковскому, за ихъ благочестивое содѣйствіе въ дѣлѣ окончанія постройки Субботовокой Ильинской церкви и постройку ВНОВЬ; колокольни и ограды»*. [14, с. 239].

17 серпня 1872 р. присутствіє доручило архітектору Рикачову *«освидетельствовать работы по исправлению Субботовской церкви и постройке колокольни и по окончании таковых составил надлежащий акт представить в присутствии»* [5, арк. 123]. Акт складений 2 вересня того ж року, його підписали члени тимчасового комітету й архітектор Рикачов [5, арк. 136].

А 20 березня 1875 р.: *«опредѣленіємъ святѣйшаго синода удостоен къ награжденію «за заслуги по епархіальному ведомству» наперснымъ крестомъ отъ святѣйшаго синода выдаваемымъ – Чигиринскаго уѣзда, с. Субботова священникъ Роман Орловский»* [15, с. 118].

30 вересня 1876 р. благочиний священник с. Субботова Р. Орловський пішов на підвищення по духовній службі: *«согласно прошенію, перемѣщенъ къ Кіево-Лыбедской Владимірской церкви – на вакансію помощника настоятелю»* [16, с. 253]. На його місце в Іллінську церкву с. Субботова, розпорядженням єпархіального начальства, призначений був 11 жовтня 1876 р.: *«Безмѣстный священникъ Висаріонъ Дурдуковский, согласно прошенію»* [17, с. 261].

У 1898 р. в журналі «Київська старовина» з'явився допис В. Ястребова «Розорена могила», в якому він писав: *«...А вот могила: на*

южной стене прибита бронзовая дощечка, вроде тех, которые привинчивают к дверям квартиры, с краткой надписью:

*«Здесь покоится прах
Богдана Хмельницкого»*

И ни звание покойного, ни года почившего не обозначено» [18, с. 80–82].

В середовищі істориків і дослідників триває дискусія, де ж таки шукати місце справжнього поховання Богдана Хмельницького. Детективною виглядає й історія мідної таблички з написом «Тут було поховано тіло Богдана Хмельницького», встановленої о. Р. Орловським всередині Іллінського храму, на південній стіні біля входу.

Цікаво, що археолог Гнат Стеллецький, який проводив дослідження та археологічні розкопки у Суботові 1921 р., демонтував цю табличку, вважаючи її «спекуляцією»: *«У середині оббито стіну, на якій прибито мідяну табличку, що там, мовляв, поховано тіло Хмельницького. Виявилася звичайнісінька спекуляція великим ім'ям; саму табличку взято до музею»* [19, с. 128].

Чи о. Орловський, щось знав (догадувався), чи це просто була символічно визначена точка, обрана ним, щоб привабити паломників – можуть пролити світло лише подальші наукові спеціальні дослідження на території с. Суботова. До речі, місцезнаходження самої тієї таблички досі не виявлено.

Зокрема, священик, археолог та дослідник старожитностей Олексій Єримович виступив на захист імені о. Р. Орловського, якого професор звинуватив в акті «історичної спекуляції», що той нібито помістив табличку про місце поховання Богдана Хмельницького на стіні Іллінської церкви лише з метою будь-якого способу підвищити інтерес до церкви.

Перед райвиконкомом навіть піднімалося питання про повернення, згідно з клопотанням селян Суботова забраної Г. Я. Стелецьким з Іллінської церкви дошки з написом про поховання Богдана Хмельницького, а також про з'ясування справи про проведення ним у 1921 р. розкопок поблизу і в самій церкві та про його знахідку нібито кісток самого Б. Хмельницького, які він вивіз із Суботова [20, с. 41].

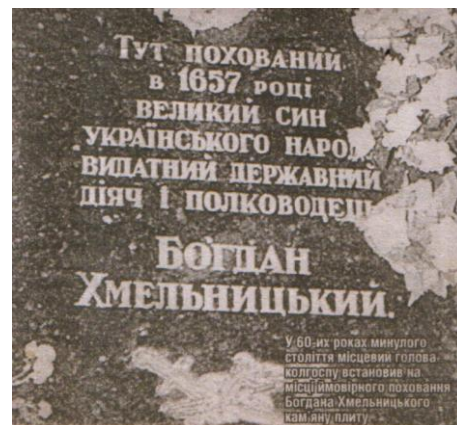
Пізніше, під час колективізації церкву було перетворено в зерносховище, був зруйнований вівтар і вся церковна утвар. У своєму вандалізмі комуністи дійшли до того, що один із них, голова райвиконкому в 1934 р. перед зборищем голів сільрад нахвалявся «не залишити від Богданової церкви каменя на камені»... Інтерес же справжніх українців, до цієї церкви проявлявся завжди, зокрема і в роки німецької окупації. В одному із тогочасних свідчень в українських газетах «Волинь» і «Український вісник» (1942 р.), йшлося: *«...Взагалі треба відмітити, що стіни церкви складені з каменю, являють собою неприступну твердиню. Тут також амбразури. Внизу, праворуч є місце, де раніш був похований Богдан. ...Ці кості були зібрані селянами і поховані за однією версією, біля церкви на цвинтарі, за другою – біля нової церкви, після якої після*

большевиків нічого не лишилось. В стіні праворуч, під шаром тиньківки, коли його зняли, помітно було зовсім інше муровання. Видно тут була ніша. Можливо, що це закладений пізніше вхід в тунель, що йде під гору до школи. З боку Тясмина й досі збереглися ознаки колишнього великого ставу під крутою горою, на котрій стоїть церква. Понад ставом і горою є залишки вузької дороги, в'їзду до гетьманського двірця». [21, с. 6; 22].

Цікавий спогад залишив колись у Кам'янці лікар Г.А.Колінько (уродженець – с. Вереміївки), який дуже цікавився історією. Він наймав півбудиночка біля Миколаївської церкви (десь у 1962 р.). *«А рядом, біля церкви, жив піп – архієпископ Черкаський (репресований). Жінка-матушка була сестрою-милосердя в Петербурзькій гімназії. І він там вінчався до революції. Старенький був. Часто з ним ми балакали. Перед цим я прочитав Н.Рибак «Переяславську раду». Колись ще студентом зустрічався з Корнійчуком і Рибак. Питаю у Рибак чому кінець – де похований нема в архівах. На свій домисел. У батюшки питаю: «Де похований Б. Хмельницький. Батюшка каже: «Поховали в Суботіві але не в церкві. Заховали і зрівняли землю. А де захоронили не знаю». Піп цей прожив ще років 3-4 в Кам'янці, потім був реабілітований і поїхав у Черкаси» [23].*

У 1954 р. під час реставраційних робіт при вході до храму біля його південної стіни було встановлено символічний надгробок з чорного лабрадориту, виконаний за проектом І. Шмольсона. Оскільки згідно із затвердженими урядом заходами роботи проводилися коштом місцевого колгоспу ім. Б. Хмельницького, місцерозташування надгробку було вказано тодішнім головою колгоспу Григорієм Красотою без дотримання історичної правди. [3, с. 34]. На надгробку було вибито напис: «Тут похований в 1657 р. великий син українського народу видатний народний діяч і полководець Богдан Хмельницький».

Як писав видатний український поет, громадський діяч, літературний критик, перекладач Дмитро Павличко: *«Сучасна наука у змозі знайти прах гетьмана. Ми повинні поховати його там, де він хотів лежати – у родовому храмі».*

Плита на ймовірному місці поховання Б. Хмельницького

Список використаних джерел

1. Кієвскія епархіальныя ведомости № 24, 16 декабря 1869 года. Отдел второй.
2. Юрченко С. Б. Іллінська церква у Суботіві та спроба відродження в українській архітектурі третьої чверті 17 ст. Архітектурна географія бароко в Україні: регіональні особливості та спільні риси. Ніжин: видавництво НДУ імені Миколи Гоголя, 2011.
3. Кукса Н. В. Свято-Іллінська церква в Суботіві: основні етапи реставрації пам'ятки архітектури середини 17 ст. Сіверщина в історії України. Вип. 4. К. ; Глухів : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2011.

«КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ:
ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ТРАДИЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ»

4. Юрченко С. Ю. Реставрація Іллінської церкви у Суботіві в середині XIX століття мовою документів // Праці Центру пам'яткознавства, вип. 27, К., 2015.
5. Державний архів Київської області, ф. 17, оп. 1, спр. 375.
6. Фонди Черкаського обласного краєзнавчого музею. П. П. № 11.
7. Беляшевский М. Субботовская церковь. Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. Т. 30. № 9. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новинского, 1890.
8. Логвин Г. Чигирин. Суботів: архітектурно-історичний нарис. К., 1954. 72 с.
9. Київські єпархіальні ведомости, 1870.
10. Іллінська церква у Суботіві у студіях XIX – початку XX ст. // Пам'ятки України. № 5–6. 2011.
11. Київські єпархіальні ведомости № 16, 16 августа 1870 года. Отдел первый.
12. Самков О.М. Загадкові літери на цеглі. Черкаси: видавець Андрощук П. С. 2022. С. 72, іл. 181.
13. Київські єпархіальні ведомости № 18, 16 сентября 1871 года. Отдел первый.
14. Київські єпархіальні ведомости № 18, 16 сентября 1872 года. Отдел первый.
15. Київські єпархіальні ведомости № 11, 1 июля 1875 года. Отдел первый.
16. Київські єпархіальні ведомости № 20, 16 октября 1876 года. Отдел первый.
17. Київські єпархіальні ведомости № 21, 1 ноября 1876 года. Отдел первый.
18. В[ладимир]. Я[стребов]. Разоренная могила. Киевская старина. Т. 62. 1898. № 9, июль-август.
19. Колібенко О. В. Українська спадщина Гната Стеллецького // Історія археології: Дослідники та наукові центри [серія "Археологія і давня історія України", вип. 9]. К., 2012.
20. Клименко Тетяна. З історії охорони пам'яток історії та культури Чигиринщини у 20-х р.р. XX ст. За документами ДАЧО. Матеріали третьої краєзнавчої конференції «Залізничкові читання». с. Медведівка, 21 жовтня 2011 р. Черкаси, видавець Чабаненко Ю., 2011. 248 с.
21. І. Артеменко. Богданова церква в Суботіві. Волинь № 53 від 12.07.1942.
22. І. Артеменко. Український вісник № 7 від 09.08.1942.
23. Польові дослідження Ветрова О. В. м. Кам'янка. 1996 р.

УДК 008(477.8) (100+57) 2023/2023

**ВТРАТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ
ВНАСЛІДОК РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ:
СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВІДНОВЛЕННЯ**

Ірина КОЖЕМ'ЯКІНА,

*магістр державної служби та муніципального управління,
Класичний приватний університет, Запоріжжя
HR-менеджер агенції праці тимчасової "WorkDei" Poznan, Poland*

Російська Федерація почала вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р., що стало новим етапом російсько-української війни, розпочатої в 2014 р., і, за деякими оцінками, наймасштабнішою війною в Європі за часів Другої світової війни. Під час бойових дій багато об'єктів культурної

спадщини України були знищені, пошкоджені або потрапили під загрозу руйнування [1].

Деякі музеї країни з початком війни або ще раніше перемістили експонати в місця, розташування яких не розголошується. Так, три музеї Одеси ще в січні 2022 р. почали готуватися до евакуації експонатів на захід України під виглядом відправки на виставки. Були підготовлені спеціальні «червоні списки» експонатів українських музеїв для евакуації в разі нападу. Директор Національного музею історії України в Києві Федір Андросук на початку березня повідомив, що чотири музеї у Вінниці, Житомирі, Сумах та Чернігові зняли з експозиції та захистили основні експонати, а музей у Вінниці частково використовується як житло для переміщених осіб. Деталі кампанії з захисту української культурної спадщини не розкриваються, але вона охоплює музеї, архіви, галереї, бібліотеки та інші організації по всій країні і, за оцінкою Bloomberg, є однією з наймасштабніших у нинішньому столітті, нагадуючи подібну кампанію в Європі під час Другої світової війни. Багато з об'єктів культурної спадщини, які в Україні захищають від російського вторгнення, – це об'єкти російської культури [1].

У захисті об'єктів культури беруть участь і недержавні об'єднання. Незабаром після вторгнення ЮНЕСКО оголосила, що працює над тим, щоб позначити ключові історичні об'єкти країни емблемою Гаазької конвенції 1954 р., міжнародно визнаним символом охорони культурної спадщини під час збройного конфлікту. Організація також працює з директорами українських музеїв для координації зусиль із збереження колекцій. Планується також моніторинг пошкоджень культурних об'єктів за допомогою супутникової зйомки. Волонтери створили міжнародний проект «Врятувати українську культурну спадщину онлайн» (*SUCHO*), що має на меті архівацію онлайн-культурних цінностей – контенту різноманітних сайтів, присвяченого культурі. Вже архівовано 25 терабайтів даних. Проект був підтриманий технологічними компаніями та інтернет-провайдерами. У ньому беруть участь понад 1000 бібліотекарів, архівістів та дослідників; до його реалізації долучились Український науковий інститут Гарвардського університету та Альбертський університет [1].

Кількість зруйнованих та пошкоджених пам'яток культури вражає. Список великий і, на жаль, він поповнюється мало не щодня. На даний момент це лише приблизні цифри, що не включають більше 110 об'єктів культури, які зруйновано повністю:

- 310 релігійних споруд;
- 690 історичних будівель та культурних закладів;
- 67 пам'ятників;
- 70 музеїв;
- 41 бібліотека;
- декілька архівів.

Список найбільш відомих місць, котрі постраждали чи були безповоротно зруйновані:

- згорів дотла Іванківський історико-краєзнавчий музей в Київській області;
- пошкоджений музей Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр»;
- частково зруйнований краєзнавчий музей у Бородянці;
- пошкоджено музей-заповідник М. М. Коцюбинського в Чернігові;
- пошкодження отримав обласний художній музей імені Григорія Галагана;
- пошкоджено історико-архітектурний музей-заповідник «Садиба Попова», там російські військовослужбовці розграбували його, вкравши навіть антикварний унітаз (який свого часу крали ще більшовики);
- пошкоджено Харківський художній музей;
- пошкоджено обстрілами Тростянецький районний краєзнавчий музей, будівля якого є пам'яткою архітектури XVIII–XIX ст. Крім того, музей був пограбований;
- частково зруйновано Охтирський міський краєзнавчий музей, розташований у маєтку початку XX століття;
- був пошкоджений фасад та частина експозиції Військово-історичного музею в Чернігові;
- був обстріляний Національний музей-заповідник «Битва за Київ у 1943 році» в Київській області;
- пошкоджено фасади та вікна будівлі головного корпусу санаторію-профілакторію одного з підприємств. Будівля була збудована у 1930-50 рр., розташована на острові Хортиця;
- прямим попаданням авіабомби знищено художній музей імені Куїнджі в Маріуполі;
- був зруйнований Музей ретрокомп'ютерів у Маріуполі, що містив понад 500 зразків комп'ютерної техніки від 1950-х до початку 2000-х років;
- знищено Маріупольський краєзнавчий музей;
- пограбовано музей «Зірка Полин» у Чорнобилі;
- згорів Національний літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди;
- зруйнована школа з єдиним в Україні музеєм російського поета Сергія Єсеніна;
- згоріла Центральна публічна бібліотека Вугледарської міської громади;
- пошкоджена Макарівська публічна бібліотека, розташована в будівлі початку XX ст.;
- постраждала Центральна наукова бібліотека університету імені Каразіна, заснована 1804 р.;

- частково зруйнована центральна міська бібліотека імені Коцюбинського;
- пошкоджена меморіальна стела учасникам АТО в Енергодарі;
- постраждало єврейське кладовище у Глухові;
- постраждав харківський Меморіал жертв тоталітаризму;
- пошкоджений меморіал жертв нацизму «Дробицький Яр» поблизу Харкова;
- численних руйнувань зазнала Святогірська лавра УПЦ МП;
- згоріли дві будівлі кінця XIX ст. в Лисичанську, що належать до бельгійської спадщини міста;
- пошкоджений Воронцовський палац;
- згорів будинок управителя маєтками Леопольда Кеніга (пам'ятка архітектури національного значення, 1911), де розташовувалась Краснотростянецька лісова науково-дослідна станція;
- напівзруйновано прибутковий будинок Масловського – архітектурну пам'ятку 1911 р.;
- у Запоріжжі зруйновано фасад, вікна та покрівлю історичної будівлі старого залізничного вокзалу «Запоріжжя-2» [1].

Окреме занепокоєння викликають постраждалі та знищені культурні пам'ятки на тимчасово окупованих територіях та у сірих зонах, які важко оцінити через їх недоступність. Проте деяка інформація все ж таки відома.

Міністерство культури та інформаційної політики продовжує фіксувати військові злочини росіян проти культурної спадщини. Як повідомили у Міністерстві культури та інформаційної політики, на території Запорізької області злочини проти культурної спадщини зафіксовано у Василівці, Енергодарі, Запоріжжі, Мелітополі, Гуляйполі, Оріхові та селі Мала Токмачка (Пологівський район):

- у Василівці це руйнування будівлі манежу-стайні, а також інших історичних будівель, що входять до ансамблю споруд Василівського історико-архітектурного музею-заповідника «Садіба Попова».
- в Енергодарі окупанти пошкодили пам'ятник учасникам АТО, розташований поряд зі школою № 2;
- у Мелітополі окупанти увірвалися до краєзнавчого музею та вкрали золоті скіфські вироби;
- у Гуляйполі внаслідок обстрілу було частково зруйновано церкву Святого Тихона Задонського, старовинну будівлю колишньої синагоги, побудованої ще 1909 році; частково зруйновано фасади та покрівлю старовинного житлового будинку у колишній садибі міщан Мелешкових, зведену у 1910-х рр. Також через ворожі обстріли в Гуляйполі пошкоджено фасад та вікна старовинного прибуткового будинку, збудованого купцем Борисом Камановим у 1900 році;

- пошкоджено будівлю Малотокмачанського будинку культури (село Мала Токмачка, Пологівський район);
- в Оріхові через обстріл було пошкоджено фасади та дах старовинної будівлі – колишньої будівлі Генріха Янцена, зведеної наприкінці XIX ст., в якій зараз знаходиться виконком Оріхівської міськради [4].

Також жертвами вандалізму окупантів стали стародавні кургани. На тимчасово окупованій частині Запорізької області під час будівництва оборонного рову зруйнували майже 200 стародавніх курганів. Під час будівництва величезного протитанкового рову російські військові викопали 70-кілометрову оборонну траншею від Мелітополя до Приморська. Її добре видно навіть на супутникових знімках. Найстарішому із зруйнованих курганів – понад 6 тис. років. Директор обласного департаменту культури Владислав Мороко побоюється, що артефакти, які там були, втрачені назавжди [3].

Наразі там, де це можливо, оцінюють втрати, консервують пошкоджене задля захисту від подальшого руйнування та збирають кошти для відновлення. Реальна картина руйнувань стане зрозумілою після перемоги та повної деокупації всіх територій України. У перспективі ж повоєнна країна перетвориться на гігантський будівельний майданчик і потребуватиме багато фахівців. Процес відновлення об'єктів культурної спадщини – спільна праця істориків, мистецтвознавців, геодезистів, інженерів, конструкторів, ландшафтних архітекторів, а також будівельників, малярів, тинькарів та представників інших робочих спеціальностей, яких готують у профтехзах [2].

Реставрація – процес тривалий. Найперший етап – науково-проектні дослідження, експертна оцінка для визначення повного обсягу робіт із відновлення об'єкта: це потребує значних ресурсів. У пригоді українським відбудовникам стане досвід повоєнного відновлення інших держав [2].

«Для майбутньої відбудови України можна використати світовий досвід Польщі після Другої світової війни чи Хорватії після Війни за незалежність. На прикладі Варшави бачимо, як відновити повністю зруйновані будівлі до їх початкового історичного вигляду. Поляки робили це за фотографіями, картинами, кресленнями. Зовнішній вигляд будівель відновленого історичного центру Варшави максимально схожий на довоєнний, але внутрішнє планування – сучасне. Під час воєнних дій у 1991–1992 рр. у Хорватії архітектурні пам'ятки в історичному центрі міста Дубровник зазнали часткових пошкоджень. Їхній досвід реставрації буде актуальний і для України – там, де будівлі можна відновити, а не будувати з нуля», – зазначає архітектор-реставратор Микола Віхарев. Варто зауважити, що Варшаву почали відбудовувати 1944 р., ще до здобуття остаточної перемоги у Другій світовій війні, а завершили аж у 80-х рр. Бойові дії в Дубровнику тривали до 1992 р., а відновлення міста – до 2005. Досвід тривалої повоєнної відбудови є і в Україні. Реконструкція

підірваного радянськими військами Хрещатика тривала з 1944 по 1955 рр., а перлину українського бароко – Успенський собор у Києві – вдалося відновити лише 2000 р., в добу незалежності [2].

Як підрахували у департаменті культури, збитки лише від знищення курганів становлять не менше ніж 200 млн грн. Яких збитків завдано музеям, достеменно невідомо: провести інвентаризацію на тимчасово окупованих територіях поки що неможливо. Проте співробітники музеїв мають дані про всі експонати – в електронному реєстрі. За даними Міністерства культури України, на повоєнне відновлення культурної інфраструктури знадобиться 7 мільярдів доларів [3].

Список використаних джерел

1. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія.* URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (Дата звернення: 30.10.2023)
2. *Новини, які надихають. Шотам.* URL: <https://shotam.info/povoienne-vidnovlennia-kulturnoi-spadshchyny-iakykh-fakhivtsiv-potrebuvatyme-kraina/> (Дата звернення: 01.11.2023)
3. *Freedom інформаційний портал.* URL: <https://uatv.ua/razrusheny-pochti-200-drevnih-kurganov-razgrableny-muzei-svidetelstva-varvarstva-okkupantov-v-zaporozhskoj-oblasti/> (Дата звернення: 28.10.2023)
4. *Vgorode. Запоріжжя.* URL: <https://zp.vgorode.ua/news/sobytyia/a1209169-v-zaporozhskoj-oblasti-zafiksirovano-12-prestuplenij-protiv-kulturnoho-nasledija> (Дата звернення: 28.10.2023)

УДК 341.1

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ ТА ПОВЕРНЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В ЗАКОНОДАВСТВІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Олександр ЛИСЕНКО,

кандидат політичних наук, доцент,

доцент кафедри історії та права

Черкаського державного технологічного університету

Актуальність правового регулювання охорони та повернення культурної спадщини в сучасних соціально-політичних світових умовах не викликає сумніву, особливо в світлі військової агресії росії. На жаль, на даний час з окупованих територій безпідставно та безконтрольно вивозяться культурні та історичні цінності нашої держави. Дуже часто, пам'ятки історії та культури нелегально, через треті країни, вивозяться до Європейського Союзу та реалізуються як на «чорних» аукціонах, так і на легальних торгівельних площах.

Європейське законодавство щодо правового регулювання охорони та повернення культурної спадщини умовно можна розділити на дві групи: перша група – це загальноєвропейські нормативні акти (ініціативи) прийняті на рівні Європарламенту (Ради Європи); друга група – це система національних законів (програм) країн-членів ЄС з даного питання.

У даному дослідженні ми зупинимось на короткому огляді саме першої групи загальноєвропейських нормативних актів та їх вплив на регулювання охорони та повернення культурної спадщини в умовах військової агресії.

Серед загальноєвропейських нормативних актів в першу чергу ми маємо відзначити Конвенцію Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями (англ. – Convention on Offences relating to Cultural Property) [1], яка була прийнята 3 травня 2017 р. Конвенція відкрита для підпису будь-якою країною світу та спрямована на сприяння міжнародній співпраці у боротьбі зі злочинами, які знищують світову культурну спадщину.

Конвенція криміналізує незаконну торгівлю культурними цінностями (культурною власністю), встановлює ряд кримінальних правопорушень, включаючи крадіжку, незаконний розкоп, імпорт та експорт, незаконне розміщення на ринку, фальсифікація документів, знищення або пошкодження культурних цінностей (культурної власності), якщо це вчинено умисно.

Також обов'язково слід звернути увагу на Регламент Ради (ЄС) № 116/2009 про вивезення культурних цінностей (англ. – Regulation (EC) № 116/2009 on the export of cultural goods) [2], який є документом прямої обов'язкової дії для країн ЄС, тобто регламент не потребує імплементації в національне законодавство та має виконуватись в імперативному характері. Регламент вимагає, щоб національні культурні цінності, які вивозяться за межі ЄС, мали експортний сертифікат. Існує три типи експортних ліцензій: стандартні, спеціальні відкриті та генеральні відкриті. Ліцензія на експорт необхідна, якщо об'єкт, який фізична особа хоче вивезти, підпадає під одну з п'ятнадцяти категорій.

Директива Європейського Парламенту та Ради 2014/60/ЄС, яка є новою редакцією Директиви 93/7/ЄЕС134 про повернення предметів культури, незаконно вивезених з території держави-члена [3], запровадила механізми, що дозволяють державам-членам забезпечити повернення на свою територію предметів культури, класифікованих як національні цінності. Окрім цього директивою запроваджено адміністративну співпрацю між державами-членами стосовно їхніх національних цінностей, з Інтерполом та іншими компетентними органами щодо викрадених творів мистецтва, що передбачає, зокрема, реєстрацію втрачених, викрадених чи протиправно вивезених предметів культури, які є частиною їхніх національних цінностей і державних колекцій.

Регламент (ЄС) 2019/880 Європейського Парламенту та Ради від 17 квітня 2019 р. про ввезення та імпорту культурних цінностей [4] має на меті запобігти незаконному вивезенню культурних цінностей з країн походження та подальшому їх продажу на території ЄС. Положення Регламенту визначають особливості проведення процесуальних заходів по боротьбі з відмиванням грошей, фінансуванню тероризму, легалізацією доходів, одержаних злочинним шляхом та ухиленню від сплати податків. Крім того, Регламент поширюється на такі культурні цінності: об'єкти, які мають історичну, археологічну, художню, наукову чи етнографічну цінність; об'єкти, які є частиною культурної спадщини держави-члена або третьої країни; об'єкти, які були вивезені з території держави-члена або третьої країни після 1 січня 2009 р.

Військова агресія росії завдала значних руйнувань об'єктам культурної та історичної спадщини України. Особливо постраждали окуповані території та Крим. На превеликий жаль, окупанти зруйнували та пошкодили десятки храмів, музеїв, історичних будівель та пам'ятників. Однак, наслідки російської агресії для культурної спадщини України не обмежуються лише руйнуваннями. Російські окупанти вчинили численні акти мародерства, вивозячи з України цінні культурні артефакти, що є об'єктами культурної та історичної спадщини.

Прикро, що деякі об'єкти культурної та історичної спадщини України почали «знаходитися» на території країн Європейського Союзу. Виявилося, що наявні нормативні акти на рівні країн ЄС не є достатньо ефективними, щоб унеможливити обіг викрадених артефактів на міжнародному ринку.

У грудні 2022 р. ЄС ухвалив План дій щодо боротьби з незаконним обігом культурних цінностей (EU Action Plan against Trafficking in Cultural Goods) [5] (далі – План дій), в якому відзначено, що незаконний обіг культурних цінностей може мати руйнівний та незворотний вплив на культурну спадщину в межах ЄС та за його межами, особливо в зонах військових конфліктів, в тому числі Україні.

Цей документ спрямований на підвищення рівня обізнаності щодо низки проблем, пов'язаних з торгівлею культурними цінностями, шляхом поліпшення обміну інформацією та співпраці, включаючи країни, що не є членами Європейського Союзу. Крім того, метою даного Плану дій є зміцнення потенціалу та експертизи в цьому сегменті. У рамках виконання цього плану дій ЮНЕСКО розглядається як один з ключових партнерів ЄС.

План дій фокусується на чотирьох стратегічних цілях для ефективної та всебічної реалізації: I. Покращення запобігання та виявлення злочинів учасниками ринку та установами культурної спадщини; II. Підвищення можливостей правоохоронних та судових органів; III. Зміцнення міжнародного співробітництва; IV. Залучення підтримки інших ключових зацікавлених сторін для захисту культурних цінностей від даного виду злочинів [5].

Згідно цього документу, ЄС зобов'язується боротися з цими складними транснаціональними злочинами за допомогою всебічного та індивідуального підходу. План дій забезпечує основу для максимальної реалізації існуючих зусиль, вирішення неврегульованих питань та подолання існуючих викликів пов'язаних із незаконною торгівлею культурними цінностями.

Підводячи стислі підсумки нашого дослідження маємо відзначити, що незаконний обіг культурних цінностей є серйозною проблемою, яка має значний вплив на культурну спадщину Європи та всього світу.

Згідно з даними Інтерполу, у 2020 р. по всьому світу було вилучено понад 850 000 артефактів і понад половина з них – у Європі [5]. Причому кількість даного виду правопорушень особливо зросла з лютого 2022 р., тобто після повномасштабного вторгнення росії на територію України. Всі ці масштабні злочини, в тому числі мародерство та вивезення культурних цінностей та пам'яток, руйнують частини нашої української колективної пам'яті та позбавляють все людство свідчень нашої історії та історії світу.

Маємо зазначити, що відповідно до основних положень визначених вище нормативних актів, країни ЄС зобов'язуються боротися з незаконним обігом культурних цінностей. Передбачено значне посилення санкцій за незаконний обіг культурних цінностей, зміцнення співробітництва між країнами ЄС та міжнародними організаціями, а також підвищення обізнаності громадськості про проблему.

Однак маємо констатувати, що ефективність визначених заходів буде залежати від того, наскільки вдало вони будуть зреалізовані. Для цього необхідно забезпечити ефективне співробітництво між країнами ЄС, міжнародними організаціями та країнами не членами Європейського Союзу, а особливо Україною.

Список використаних джерел

1. Council of Europe Convention on Offences relating to Cultural Property (CETS No. 221) URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=221> (дата звернення: 25.11.2023).
2. Council Regulation (EC) No 116/2009 of 18 December 2008 on the export of cultural goods (Codified version) URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A32009R0116> (дата: звернення 25.11.2023).
3. Директива 2014/60/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 15 травня 2014 року про повернення предметів культури, незаконно вивезених з території держави-члена, та про внесення змін до Регламенту (ЄС) № 1024/2012 (нова редакція) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_003-14 (дата звернення: 25.11.2023).
4. Regulation (EU) 2019/880 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on the introduction and the import of cultural goods URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32019R0880> (дата звернення: 25.11.2023).
5. EU Action Plan against Trafficking in Cultural Goods URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52022DC0800> (дата звернення: 25.11.2023).

**ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА У НАУКОВІЙ ОСВІТІ:
ДОСВІД УМАНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ**

Юлія ВАРИВОДА,

*здобувачка третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти
зі спеціальності 231 Соціальна робота
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*

Оксана КРАВЧЕНКО,

*доктор педагогічних наук, професор,
декан факультету соціальної та психологічної освіти,
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*

Факультет соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини активно популяризує істотко-культурну спадщину Черкаського регіону серед студентської та учнівської молоді, а також серед жителів Уманської громади.

До популяризації та розвитку культури долучаються студенти, аспіранти та науково-педагогічні працівники факультету. Засоби педагогічного краєзнавства, музейної педагогіки та інклюзивного туризму активно використовуються під час організації освітнього процесу.

На факультеті функціонує Науково-дослідний центр педагогічного краєзнавства подвійного підпорядкування НАПН України та МОН України. Керівник центру – Коляда Наталія Миколаївна, докторка педагогічних наук, професорка, професорка кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Мета діяльності центру полягає у «розвитку фундаментальних і прикладних досліджень із проблем педагогічного краєзнавства, координація дослідницької діяльності вчених у галузі педагогічного краєзнавства, створення можливостей для апробації та впровадження у навчальний процес результатів досліджень, залучення обдарованої молоді до активної науково-дослідної роботи»[6].

«До структури Центру сьогодні входять Науково-дослідна лабораторія «Педагогічне краєзнавство Черкащини», науково-дослідні підрозділи ЗВО України, наукові секції (історії регіональної освіти, персоніфікованої педагогіки, історико-педагогічного джерелознавства)» [6].

Науковцями кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи та факультету вивчається наукова тема «Актуальні проблеми історико-педагогічного знання» (Державний реєстраційний номер № 0111U009198) [6].

До освітньо-культурних та історико-культурних заходів також долучаються студенти з інвалідністю, оскільки факультет активно впроваджує та розвиває такий напрям, як інклюзивний туризм.

Відтак, з 2020 р. по 2022 р. представниками факультету була успішно зреалізована держбюджетна тема для молодих вчених «Соціально-психологічна реабілітація дітей та молоді з особливими освітніми потребами засобами інклюзивного туризму» (Державний реєстраційний номер: 0119U103978).

Під час реалізації держбюджетної теми було опубліковано низку наукових праць, серед яких варто виокремити:

- довідник «Культурно-рекреаційно-соціальна Черкащина»;
- довідник «Історико-культурні, природно-заповідні та лікувально-оздоровчі об'єкти Черкащини крізь призму інклюзивного туризму»;
- навчально-методичний довідник «Доступність об'єктів соціокультурної інфраструктури для дітей та молоді з особливими освітніми потребами»;
- навчально-методичний довідник «Інклюзивні історико-культурні туристичні маршрути».

Окрім наукової діяльності, представники факультету також реалізують проекти, у тому числі грантові, спрямовані на популяризацію історико-культурної спадщини та розробці інноваційних технологій.

Зокрема, у 2020 р. «в місті Умань під патронатом міського голови реалізовувався унікальний проєкт – Міжнародний художній симпозіум-плерер осіб з інвалідністю «Мистецтво без обмежень», як переможець грантової заявки Українського культурного фонду. Заявник – Уманське міське товариство дружби із зарубіжними країнами (голова Кучер Г. М. – заступник міського голови, начальник Управління праці та соціального захисту населення Уманської міської ради)». Серед партнерів проєкту був факультет соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини [5].

«Реалізація проєкту дала можливість майбутнім художникам познайомитися з творчістю видатних майстрів образотворчого мистецтва, народних і заслужених художників України та пізнати таїну інклюзивного мистецтва, а також студентам, майбутнім соціальним працівникам, спробувати себе у ролі волонтерів, працюючи з певною категорією людей, зокрема з людьми з інвалідністю» [5].

У 2021 р. представниками факультету було успішно зреалізовано грантовий проєкт «Вчимося разом чути та долати соціальну ізоляцію». «Метою проєкту є створення платформи для вивчення та спілкування українською жестовою мовою, зокрема в умовах пандемії COVID-19 та спричинених нею викликів. Налагодження комунікації аудиторії проєкту та залучених експертів у сферах психології, культурології, соціального забезпечення, творчості» [1].

Під час реалізації проєкту учасники мали можливість опанувати українську жестову мову та долучитися до створення онлайн-карти жестовою мовою [1].

Студентами факультету було створено такі відеотури:

- Національний дендрологічний парк «Софіївка» (м. Умань);

- Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура» (с. Легедзине);
- Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник (м. Корсунь-Шевченківський);
- Буцький каньйон (с. Буки);
- Національний історико-культурний заповідник «Чигирин» (м. Чигирин);
- Шевченківський національний заповідник (м. Канів) [1].

У 2021 р. представниками факультету був успішно зреалізований грантовий проєкт «Культурно-рекреаційно-туристична Черкащина: інклюзивно-соціальна 3D-карта» за підтримки Українського культурного фонду. Проєкт «спрямований на залучення молоді та людей з інвалідністю до активної участі в організації культурного дозвілля та пізнання об'єктів історико-культурної спадщини регіону» [3, 4].

Результатом проєкту стала розроблена та наповнена 3D-карта (<https://fspu.udpu.edu.ua/inklyuzyvno-sotsial%ca%b9na-3D-karta/#/>), яка сприяє «особистості задовольнити свої культурні потреби та продемонструвати культурне розмаїття регіону, що є приводом для відвідування цих місць уже офлайн, урахуваючи свої фізичні особливості. Для школярів сприятиме розширенню кругозору і поглибленню знань, вихованню справжнього громадянина, формуванню пізнавального інтересу до предметів, що вивчаються, виникненню мотивації до навчання, підвищенню обізнаності юних українців про історико-культурну спадщину Батьківщини» [2, с. 130].

Отже, заклади вищої освіти повинні сприяти розвитку історико-культурної спадщини України, а також її популяризації серед студентської молоді, як під час вивчення освітніх компонентів, так і під час поза аудиторної роботи.

Використання засобів педагогічного краєзнавства, музейної педагогіки та інклюзивного туризму сприятиме і особистісному розвитку здобувачів вищої освіти, і їхньому професійному становленню.

Список використаних джерел

1. «Вчимося разом чути та долати соціальну ізоляцію». Факультет соціальної та психологічної освіти. URL: <https://fspu.udpu.edu.ua/вчимося-разом-чути-та-долати-соціаль/> (дата звернення: 09.11.2023).
2. Кравченко О.О., Міщенко М.С., Скочко М.О. Культурно-рекреаційно-туристична Черкащина: інклюзивно-соціальна 3D-карта (з досвіду Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини). Соціальна робота та соціальна освіта. Вип. 2(7), 2021. С. 127–133 [https://doi.org/10.31499/2618-0715.2\(7\).2021.244109](https://doi.org/10.31499/2618-0715.2(7).2021.244109) (дата звернення 09.11.2023)
3. Культурно-рекреаційно-туристична Черкащина: інклюзивно-соціальна 3D-карта. Факультет соціальної та психологічної освіти. URL: <https://fspu.udpu.edu.ua/inklyuzyvno-sotsial'na-3D-karta/#/> (дата звернення: 09.11.2023).
4. Культурно-рекреаційно-туристична Черкащина: інклюзивно-соціальна 3D-карта. Facebook. URL: <https://www.facebook.com/inclusivesocial3Dmap/posts/pfbid035PGks5ZvbnFLcAWE2zWnGgud8TRDaL3qaYwQP1CRc1ef1y3p4WxucnPFOsH4xJmLl> (дата звернення: 09.11.2023).

5. Міжнародний художній симпозіум-пленер осіб з інвалідністю «Мистецтво без обмежень». Факультет соціальної та психологічної освіти. URL: <https://fspo.udpu.edu.ua/міжнародний-художній-симпозіум-плен/> (дата звернення: 09.11.2023).

6. Про Центр: історія і сучасність. Факультет соціальної та психологічної освіти. URL: <https://fspo.udpu.edu.ua/наука/науково-дослідний-центр-педагогічно/english-мета-та-завдання-центру/> (дата звернення: 09.11.2023).

УДК 351.853:004

ВПРОВАДЖЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ З МЕТОЮ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

Оксана ЯШАН,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії та права

Черкаського державного технологічного університету

Культурно-історична спадщина являє собою неоціненний набір знань, традицій та творчості, який передається від покоління до покоління, формуючи ідентичність суспільств та націй. Ця унікальна скарбниця включає в себе архітектурні шедеври, художні колекції, літературні твори та безліч інших елементів, що складають ідентичність різних культур. Знищення культурної спадщини країни є найшвидшим способом стерти її національну ідентичність. Питання про збереження пам'яток історії, постійно турбувало людство упродовж розвитку цивілізації. Культурно-історична спадщина піддається впливу часу та природних катаклізмів, руйнується в зв'язку з відсутністю фінансування на її відновлення, страждає від військових дій, зміни влади, релігії та світогляду.

Особливо гостро питання збереження культурно-історичної спадщини повстало перед Україною на сучасному етапі. Як зазначають автори аналітичної доповіді Національного інституту стратегічних досліджень: «В умовах російської агресії, яка є екзистенційною загрозою українському народу, державна політика у сфері культурної спадщини (далі – КС) стає важливим чинником забезпечення національної безпеки України. КС набуває ключового значення для створення матеріального і нематеріального культурного, ціннісного підґрунтя для єдності суспільства, посилення української громадянської ідентичності, дальшого розвитку України як цілісної та демократичної держави, згуртованості Українського народу.

Масові звірства росії в Україні мають тісний зв'язок зі знищенням КС Українського народу. Атаки російської сторони на КС України є, за оцінкою J. Paul Getty Trust, кроком до «культурної чистки», а отже «воєнний злочин у вигляді знищення культурної спадщини є ще однією причиною протистояти російській реколонізації».

Отже, збереження культурно-історичної спадщини є завданням великої вагомості, яке стоїть перед сучасним українським суспільством. Цифрова епоха відкрила безліч інструментів і технологій, які стають ключовими агентами у відтворенні, дослідженні та популяризації культурно-історичної спадщини. Важливо визнати, що цифровий прогрес може вдосконалити методи збереження інформації про минуле, зробивши їх доступнішими та ефективнішими. Широкий технологічний інструментарій допоможе задокументувати та дати нове життя українським здобуткам історії та культури за допомогою їх оцифровування та інших технологічних рішень.

Поняття «цифрова спадщина» було закріплене у 2003 р., під час Генеральної конвенції ЮНЕСКО, в «Хартії про збереження цифрової спадщини». Одним із головних завдань цифрового архіву культурної спадщини є його доступність для нинішніх і майбутніх поколінь. Оцифровані об'єкти можна використовувати по-різному, наприклад, створити 3D-модель та застосувати її для реставраційних і будівельних робіт; на основі готових даних можна розробляти туристичні путівники з елементами доповненої і віртуальної реальності (AR/VR технології), використовувати їх під час створення онлайн-гідів, 3D-мап та навіть сувенірної продукції тощо. Зупинимось на деяких.

Російська агресія призвела до руйнування історичної архітектурної спадщини України. Драмтеатр у Маріуполі був одним із перших, а після нього були десятки інших цінних культурних пам'яток, як-от 120-річний будинок на Жилинській у Києві, чи житловий комплекс у стилі раннього модернізму у Львові, побудований у 1930 р. Вберегти ці будівлі можливо за допомогою сучасного методу 3D моделювання, який дозволяє точно відтворювати фізичні об'єкти, будь-то античні статуетки чи складні архітектурні структури. Так, за допомогою технології цифровізації ще у 2015 р., перед найвідомішою за останнє століття пожежею, французи зберегли 3D-образ знаменитого собору Нотр-Дам. Тож під час відбудови архітектори мали змогу відновити складні деталі, що були зруйновані вогнем.

В Україні оцифруванням пам'яток архітектури і створенням їхніх 3D-моделей займаються: Pixelated Realities (м. Одеса), AERO 3D (м. Київ), My Future Heritage та Skeiron (м. Львів). Так, одним із відомих проєктів львівська команда Skeiron є рух #SaveMariupolHeritage та 3D-тур Маріупольським театром, який повністю знищили російські окупанти. Крім того, команда наразі в пошуку фотографій, які могла б слугувати для створення 3D моделей для інших культурних пам'яток Маріуполя.

Київський архітектор Сергій Ревенко разом із партнером вебдизайнером Микитою Солоповим створюють 3D-моделі українських історичних будівель, які були зруйновані внаслідок російської збройної агресії. Архітектор заснував проєкт ScanIA і через нього намагається показати українську спадщину та збитки війни.

Створення цифрових архівів та музейних колекцій дозволяє зберігати та розповсюджувати історичні артефакти та твори мистецтва в

електронній формі, а також дає можливість зберегти великий обсяг інформації про культурні об'єкти, традиції та історію. Це не тільки робить спадщину більш доступною для широкої громадськості, але й забезпечує додаткові засоби збереження та захисту від фізичного зносу. Це дозволяє науковцям, історикам та громадськості отримувати більше інформації та розширювати свої знання про культурне надбання. Такі архіви можуть включати мультимедійні матеріали, що робить їх більш доступними та зрозумілими для різних аудиторій.

Деякі українські музеї з початком повномасштабної війни також почали оцифровувати свої колекції. Прикладом може слугувати Житомирський обласний краєзнавчий музей, експонати якого зберігають у цифровому форматі із середини березня 2022 р., за підтримки ЄС. З жовтня 2023 р., у співпраці з корпорацією FamilySearch International (США), стартувало масштабне оцифрування документів у Державному архіві Черкаської області. Передбачається оцифрування основних документальних комплексів, що необхідні для дослідження родоводів.

Штучний інтелект (ШІ) стає ключовим інструментом у реалізації завдань з архівації, реставрації та збереження культурно-історичної спадщини. Алгоритми машинного навчання можуть аналізувати пошкодження артефактів та пропонувати оптимальні стратегії відновлення, тому він може бути використаний для віртуальної реконструкції та відновлення пошкоджених артефактів чи старовинних споруд. Алгоритми машинного навчання можуть аналізувати зібрані дані, фотографії, та навіть старі малюнки, для створення точних 3D-моделей, що дозволяють уявити, як об'єкт виглядав у минулому. Це не лише ефективно, але й прискорює процес, дозволяючи зберегти цінні об'єкти швидше та з меншими витратами. Важливим є використання алгоритмів штучного інтелекту для реставрації пошкоджених творів мистецтва. Машинне навчання дозволяє виявляти та відновлювати втрачені деталі, користуючись архівами фотографій чи інших джерел інформації. ШІ може автоматизувати процеси документації та каталогізації культурних об'єктів. Автоматичне розпізнавання та класифікація об'єктів допомагає створювати електронні архіви та бази даних, що спрощує подальший пошук та вивчення.

ШІ може аналізувати відвідувачів музеїв, їхні уподобання та інтереси для створення персоналізованих вражень. Відвідувачі можуть отримати індивідуалізовані експозиції, індивідуальні маршрути та додаткову інформацію, що робить відвідування більш цікавим та запам'ятовуваним.

Технологію на основі ШІ можна використовувати для створення інтерактивного досвіду для майбутніх поколінь. Наприклад, технологію на основі штучного інтелекту можна використовувати для створення віртуальних турів культурними місцями, дозволяючи відвідувачам досліджувати культуру та історію певного місця та дізнаватися про нього. Це може бути особливо корисним для молодих поколінь, оскільки дозволяє їм краще зрозуміти свою історико-культурну спадщину.

Важливим для збереження та популяризації культурно-історичної спадщини України є використання технологій розширеної реальності (AR) та віртуальної реальності (VR), які роблять її доступною та цікавою для глядачів та дослідників. Вони дозволяють створювати інтерактивні виставки та експозиції, де глядачі можуть взаємодіяти з елементами української спадщини. Це робить вивчення історії та культури більш захоплюючим і зрозумілим. AR дозволяє створювати віртуальні елементи, які розширюють реальність відвідувача. Яскравим прикладом використання таких технологій є створення інтерактивного простору в музеї Богдана Хмельницького в рамках проєкту «Богдан Хмельницький. (Не)розказана історія» (проєкт реалізується Благодійним фондом соціального розвитку НІКЗ «Чигирин» в партнерстві з Національним історико-культурним заповідником «Чигирин» в рамках програми «Культурна спадщина» за підтримки Українського культурного фонду). Через війну відвідувачі не мають можливості наочно бачити оригінальні предмети, тому реалізація проєкту дає можливість переглядати віртуальні об'єкти та предмети та отримати багато цікавої інформації, як про гетьмана Богдана Хмельницького, так і про особливості Української козацької держави, її вплив на хід європейської історії.

Також вже під час війни БФ «Фонд культурної спадщини» та американський технологічний стартап з українським корінням Aspíchi Inc. разом з ініціативою «Музейний кризовий центр» започаткували проєкт «Поранена Культура». Головна мета – задокументувати злочини проти української спадщини російськими загарбниками та розповісти світу про українську культуру за допомогою VR-технологій. Команда вже реалізувала проєкт в Охтирському музеї, який включає в себе: оглядову екскурсію, що передає масштаб музею, руйнації, обставини, за яких це відбулося; віртуальний тур із директоркою музею, яка розповідає про найцікавіші експонати з постійної експозиції музею.

Підсумовуючи, зазначимо, що культурно-історична спадщина України є неоціненним надбанням людства, складовою національної безпеки української держави, тому для її збереження у сучасному світі важливо використовувати сучасні цифрові технології, які дозволяють максимально зберегти автентичність та естетичну цінність нашої спадщини.

Список використаних джерел

1. Волинець В. Новий зміст і потенціал віртуального музею. Цифрова платформа: інформаційні технології в соціокультурній сфері, 3(2), 122–133. URL: <https://doi.org/10.31866/2617-796x.3.2.2020.220582> (дата звернення 28.10.23)
2. Губарева В. Цифрова відбудова: як сучасні технології допоможуть зберегти архітектурну спадщину? URL: <https://rubryka.com/article/3d-skanuvannya-arhitektury/> (дата звернення 29.10.23)
3. Державний архів Черкаської області. URL: <https://ck.archives.gov.ua/>
4. Культурна спадщина та національна безпека : аналіт. доп. / [В. Потапенко, Ю. Тищенко, Ю. Каплан та ін.] ; за ред. В. Потапенка. Київ : НІСД, 2023. 58 с. URL: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.08> (дата звернення 28.10.23)

5. Слепцова А. Диджитал-рішення для культурної спадщини: як інновації зберігають традиції. URL: <http://surl.li/nrtwx> (дата звернення 29.10.23)
6. Трач Ю. Український досвід VR-реконструкції об'єктів історико-культурної спадщини. Цифрова платформа: інформаційні технології в соціокультурній сфері. 3(2), 148–160. URL: <https://doi.org/10.31866/2617-796x.3.2.2020.220588> (дата звернення 28.10.23)
7. Троцинська О., Пискун О. Презентація проєкту «Богдан Хмельницький. (Не)розказана історія». URL: <http://surl.li/nrtws> (дата звернення 15.11.23).

УДК 712(477.46-21)

**АРХІТЕКТУРНИЙ ЛАНДШАФТ м. ЧИГИРИН
ЧИГИРИНСЬКОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ
ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ
(XVIII – ДРУГА ПОЛОВИНА XX ст.)**

Алла ПЕРЕПЕЛИЦЯ,

молодший науковий співробітник

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Світлана ПАВЛОВА,

заступник директора з наукової роботи

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Перша гетьманська столиця багата на історичну минувшину, пам'ятки культурної спадщини, але її середньовічний архітектурний ландшафт був стертий з лиця землі під час другого турецько-татарського походу 1678 р. А відроджений у XVIII ст. ландшафт старостинського м. Чигирин знищив, розробивши проєкт, інженер та архітектор шотландського походження – Вільєм Гесте.

Після Прутського миру 1711 р. землі Правобережної України ввійшли до Речі Посполитої, і завдяки цьому Чигирин став містом старостинським. Упродовж 1717–1757 рр. Чигиринський староста Ян Каятан Яблоновський побудував у «Нижньому місті» чигиринську фортецю, Спасо-Преображенську і Успенську церкви. Також він відродив на лівому березі р. Тясмин Хрестовождвиженський храм та Чигиринський Свято-Троїцький монастир [9, 51].

На початку XIX ст. на правому березі р. Тясмин були зведені «Присутствені місця» [4, с. 64]. Власне, «План і фасад каменным Присутственным местам и городничего покоя службами в указанном городе Чигирине» були розроблені російським зодчим Андріаном Захаровим [4, с. 64]. Повітова управа «Присутствені місця» [4, с. 64] мала двоповерховий головний корпус та три одноповерхові флігелі, які утворювали внутрішній двір. Ця архітектурна композиція була прекрасним

зразком класицизму. Головний корпус мав симетричну композицію фасаду, рустований перший поверх, вікна було обрамлено наличниками. Будівлю увінчував, великого виносу, карниз із трикутним фронтоном [4, с. 65].

У першій половині XVIII ст. в Російській імперії розпочинається перепланування міст *«по так называемым регулярным планам»*, які забезпечували *«определенную однотипность и строгий порядок строительства городов»* [6, с. 19]. У зв'язку з цим до Чигирин приїхав архітектор В. Гесте, який перепланував місто і, фактично, знищив існуючу до початку XIX ст. його *«планировочную структуру»* [6, с. 19]. У 1829 р. Чигирин був розбитий на однакові квартали сіткою прямокутних вулиць, які мали напрямок *«улечной сети»* XVIII ст. [6, с. 19]. Зокрема, три основні вулиці (Хмельницька, Міліонна, Дворянська) проходили паралельно північно-східному схилу Замкової гори та впирались у перпендикулярну їм вулицю Терещенську. На початку XIX ст. ця вулиця була паралельною руслу р. Тясмин. Саме ці чотири вулиці міста і *«задали направление и шаг прямоугольной сетки кварталов»* [6, с. 20]. Вільєм Гесте в Чигирині планував три площі: дві соборні (квартал Московської, Дворянської, Міліонної, Полтавської; квартал Дворянської, Міліонної, Пушкінської, Севастопольської) та торгово-адміністративну, яка знаходилася на кварталі Терещенської, Софіївської, Дворянської, Міліонної [6, с. 20]. Між собою всі три площі були з'єднані двома вулицями – Дворянською і Міліонною [6, с. 20].

План 1826 р. мав як позитивні, так і негативні чинники. Зокрема, позитивним було те, що регулювалась забудова міста, забезпечувався зв'язок між різними районами повітового центру, що сприяло його благоустрою. Але, при цьому всьому, проєкт знищив усю *«нерегулярную живописную структуру города»*, яка створювалася протягом XVII–VIII ст. [6, с. 20]. Територія Замкової гори, домінуюча в архітектурному ландшафті міста, також не була включена в його кордони [6, с. 20].

У першій половині XIX ст. в повітовому центрі, в більшості, зводилися дерев'яні будівлі на кам'яних фундаментах. Вони будувалися в домінуючому, в той час, стилі класицизму та формували його об'ємно-просторову композицію, до якої ввійшли збудовані на правому березі дерев'яні соборна Хрестовоздвиженська (1823 р.) та приходська Успенська церкви (1824 р.). Будинки майже завжди декорувалися двоколонними або чотириколонними портиками, їхні стіни позжавлиювалися пілястрами. Поверхня стін будинків білилася, а дерев'яна фризова дошка та карниз, одвірки і наличники вікон фарбувалися олійними фарбами [4, с. 65]. Фасади будинків мали симетричні композиції та *«крыши пологие и плавные очертание»* [6, с. 30]. В їхньому архітектурному вирішенні домінували великі вікна з віконницями, які завжди фарбували в яскраві кольори. До найбільших примітних тогочасних будівель відноситься будинок поліцмейстера з двоколонним портиком, який був на плані 1864 р. за №248 [4, с. 65].

На сьогодні (листопад 2023 р.) це пам'ятка архітектури поч. ХХ ст. (музей археології НІКЗ «Чигирин»).

У 1839 р. був затверджений проєкт цивільного інженера М. Іконнікова *«План и фасад деревянного дома на каменных фундаментах»* [6, с. 29]. У ньому планувалося розмістити Міську думу і працівників *«словесного суда»* [6, с. 29]. Проєкт приміщень був виконаний у формах, характерних для пізнього класицизму з *«сухо и жестко прорисованными деталями»* [6, с. 29].

У кінці XVIII – поч. XIX ст. міські і повітові установи знаходилися на лівому березі р. Тясмин. Зокрема, городниченське правління, суди і повітове казначейство. У 1837 р. Міська дума, Городський магістрат, суди (повітовий, земський) та повітове казначейство розміщувалися в двоповерховому приміщенні *«Присутственных місць»* [4, с. 65]. Імовірно, тільки в кінці 60-х рр. XIX ст. будівля Міської думи була зведена на одному з кварталів вулиці Софіївської, яка проходила перпендикулярно до вул. Дворянської.

Наступним проєктом архітектора М. Іконнікова були будівлі архітектурного *«Комплекса городской больницы»* (1842 р.) [6, с. 29]. Згідно даного плану центральний флігель, з *«двусторонней коридорной планировкой»*, розміщувався в центрі прямокутної ділянки [6, с. 30]. А інші чотири флігелі лікарні височіли в її кутах. Власне, архітектурні форми споруд міської лікарні були аналогічними будівлям Міської думи. Збудовані, імовірно, впродовж 1842–1844 рр. Позначені на плані м. Чигирин за 1864 р. [10, с. 48]. На сьогодні (листопад 2023 р.) діючих споруд залишилося чотири; у них розміщується адміністрація Чигиринської багатопрофільної лікарні.

План архітектора В. Гесте відобразив тільки праву «християнську» частину м. Чигирин, а «єврейське поселення», яке було розміщене на лівому березі р. Тясмин, залишилося поза проєктом. Тому в 1840 р. було вирішено розробити план, який би відображав терени правого і лівого берега м. Чигирин Київської губернії [10, 49].

25 червня 1844 р. російський імператор Микола I затвердив новий проєкт повітового центру Чигирин. І тільки через двадцять років була виготовлена одна з копій цього плану в особливій креслярській канцелярії «Головного керівника шляхосполучень й публічних будівель» [10, с. 48]. Зокрема, план м. Чигирин 1864 р. дає відомості, що «єврейське поселення», яке знаходилося на лівому березі, було поділено на 14 кварталів [10, с. 49]. Прямокутні квартали утворила сітка з 12 вулиць, і на них були *«места проэктируемые для обывательских строений за нумерации»* в кількості 135 будинків [8, 75]. Один із чотирьох міських майданів з двома «лавками» знаходився поряд з р. Тясмин. На одному з кварталів, який мав форму трикутника, розміщувався єврейський молитовний будинок. На західній частині м. Чигирин за *«чертой проэкта»* знаходилися єврейський цвинтар (кіркут) та синагога [8, с. 75].

Правий «християнський» берег налічував 19 вулиць, де розмістилось 676 будівель. У той час на вул. Дворянській вже знаходилося Духовне правління та планували побудувати *«Дом для городского магистрату»* і поштову станцію. Зокрема, *«мест проектируемых для обывательских строений за нумерации»* налічувалось 173 [8, с. 75].

Згідно плану 1864 р. центральна вулиця м. Чигирин – Міліонна – мала дві соборні площі, на яких планували побудувати сакральні споруди. А на її 28 кварталах, крім дерев'яної Успенської церкви та *«Присутственных місць»*, знаходились 174 будинки [8, с. 75].

На початку 60-х рр. ХХ ст. на вул. Хмельницькій вже височіла дерев'яна міська лікарня та *«Тюремное помѣщение»*, *«Казармы для военных помѣщений»*, *«Военный лазарет»* та *«Хлебный общественный магазинъ»* [8, с. 75]. Католицький і християнський цвинтарі були винесені за *«черту проекта»* і розміщувалися паралельно кварталам вулиці Хмельницької [8, 75]. У 1964 р. вулиця Одеська на 11 кварталах налічувала 127 *«мест проектируемых»* [8, с. 75].

У цей час на лівому березі р. Тясмин знаходився осередок чернечого життя Чигиринський Свято-Троїцький (ЧСТ) монастир. У ньому височіли дві дерев'яні церкви: Живоначальної Трійці (1759 р.), Спасо-Преображенська (1859 р.). На цей час у дворі монастиря знаходилися дім настоятельниці (1858 р.) і будинок для трапези (1858 р.). З 1869 по 1879 рр. ігуменею ЧСТ жіночого монастиря служила черниця Єлізавета [5, 104]. У роки її настоятельства в місцевій обителі будувалися дерев'яні приміщення: *«Богодельня – деревянный дом, покрыт тесом»* (1872 р.), однокласне духовне училище, що знаходилося *«...в избе ...деревяной дом на два отделение...»* (1874 р.), *«дом деревянный для монастырського диакона»* (1876 р.) [5, с. 105].

З кінця 70-х рр. ХІХ ст. ігуменя Калісфена (1779–1793 рр.) у ЧСТ монастирі благословила побудову нових споруд: *«Корпус деревянный для монашествующих сестер»* (1880 р.), корпус, *«в котором помещаются настоятельская кухня, просфорня и мастерская для работы ковров»* (1881 р.), *«дом деревянный, для рабочих служителей»* (1884 р.) та два дерев'яних сараї (1888 р.) [5, с. 106].

У 1885 р. на одній із площ м. Чигирин заклали наріжний камінь мурованої соборної церкви. Вже в 1888 р. вона була освячена в ім'я Казанської ікони Божої матері [9, с. 26]. У 1900 р. учні чотирьох церковнопарафіяльних шкіл, двох городських двокласних училищ та черниці ЧСТ жіночого монастиря на площі висадили саджанці дерев. На одній з листівок М. Сквірського (1910–1915 р.) було зображено собор Казанської ікони Божої матері, який став Головним храмом Чигиринського благочиння [11, с. 178].

Наприкінці ХІХ ст. на Правобережній Україні будують муровані будівлі з червоної вогнетривкої цегли. В основному це були торговельні та

фінансові установи, промислові підприємства, заклади освіти і житлові будівлі чигиринських моряків.

У 80-х рр. ХІХ ст. на правому березі р. Тясмин, у стилі історизму, зводять три муровані церковнопарафіяльні школи. Про дати побудови дізнаємося з написів на стінах даних приміщень [8, с. 58]. Зокрема, однокласна церковнопарафіяльна школа Хрестовоздвиженського собору (1888 р.), однокласна парафіяльна школа Успенської церкви (1886 р.) [8, с. 63], однокласна церковнопарафіяльна соборна школа (1889 р.). Будівля парафіяльної школи Хрестовоздвиженської церкви розмістилася на розі вулиці Дворянської та Давидівської. Три споруди церковнопарафіяльної школи знаходилися на одній із соборних площ, яка розміщувалася між вулицями Дворянською та Міліонною. А споруда приходської школи Успенської церкви височіла на вул. Хмельницькій. У цей час на розі вулиць П.Дорошенка і Думської, в стилі класицизму, будують мурований Чигиринський громадський банк, який як фінансова установа функціонував до 1976 р. [1, с. 652]. Наприкінці 70-х рр. ХХ ст. його будівля була перепланована на комунальні квартири.

У кінці ХІХ ст. на вул. Думській були зведені, в стилі модерн, мурований будинок «повітового училища» (1899 р.), будівля парово-вальцевого млина О. Г. Безродецького, два його жилі будинки та мурований будинок моряка на вул. П. Дорошенка. За «*чертой проєкта*» побудували «*хлебной общественный магазинъ*» [8, с. 75] з червоної цегли, в якому нині розміщується один із цехів Товариства з обмеженою відповідальністю «Чигиринського фурнітурного заводу» (вул. М. Залізняка, №58).

З кінця ХІХ – на початку ХХ ст. територія м. Чигирин стала збільшуватись, але за основу брався план В. Гесте. Тобто, нові вулиці проходили паралельно основним 4 вулицям: Дворянській, Міліонній, Хмельницькій, Одеській [21]. Зокрема, в південній частині Чигирини, за «*чертой проєкта*», спроектовані дві нові вулиці [8, с. 75]. На вищій з них розмістили «*Хлебный бщественный магазиень*» [8, с. 75]. У напрямку Галаганівського шляху, «за *чертой проєкта*», був побудований «*кожевный завод*» [1, с. 653].

На цей час у повітовому центрі поряд з дерев'яними зводили і муровані житлові будівлі. Заможні містяни та ремісники будували будинки з кількома житловими приміщеннями. Основний тип таких будинків був «хата на дві половини», де за допомогою перегородок отримували 4–6 жилих кімнат. Місцеві дворяни будували свої житла анфіладного типу [6, с. 30]. Тобто, кімнати в будинках суміжні, а двері знаходяться на одній осі. Будинки такого типу будувало Чигиринське благочиння для своїх священнослужителів. Пересічні міщани дахи на будинках покривали соломною, очеретом та «дранню» [6, с. 30]. Саме такі матеріали були найбільш ефективні в активному відводі дощу, граду, снігу [6, с. 30]. Будинки дворян та священнослужителів мали дах, покритий черепицею та бляхою.

Також на вулицях правобережного Чигирин з'являлися будинки, де проживало єврейське населення. Тип їхнього житла відрізнявся від християнського тим, що лутки вікон мали арочну форму. У 70-х рр. XX ст. чимало будинків у місті були обкладені цеглою місцевих цегельних заводів [10, с. 29].

З 1909 по 1912 рр. на північній стороні Замкової гори проходило будівництво сходів з підпірною стінкою, які чигиринці називали Софіївським підйомом [10, с. 116]. Аналізуючи листівки власника фотоательє М. Сквірського, які він надрукував у 1910–1915 р., приходимо до висновку, що на правому березі знаходилися дві дерев'яні синагоги. Тим паче, що одна з них збереглася і донині. Ця будівля перебудовувалась у 50–70 рр. XX ст. [11, с. 182].

У зв'язку з 400-річчям заснування м. Чигирин Міська дума звернулася до Київського губернатора з проханням виділити кошти для будівництва залізної дороги [7, с. 113]. І вже у лютому 1912 р. розпочалися технічні дослідження під'їзних колій у Чигиринському повіті, які проводив інженер В. Максимов. В червні 1912 р. департамент Державної Ради затвердив будівництво залізничної під'їзної колії за напрямом «Фундуклеївка-Чигирин» [7, с. 114]. З цього часу, «за межою проєкту», в Чигирині розпочалось будівництво залізничних споруд, яке закінчилося в 1917 р. На листопад 2023 р. з них залишилися залізнична водонапірна вежа та споруда з червоної вогнетривкої цегли (вул. Гайдамацька).

Навесні 1912 р. на Замковій горі було висаджено 11 тисяч дерев, а піски, що навколо міста, засадили 6 тисячами молодих сосон. Також у 50-70-х рр. XX ст. в лісовому масиві, що знаходився на лівому березі районного центру, висаджувалися різні види дерев.

На честь ювілею (1912 р.) у м. Чигирин на вул. Дворянській, в стилі історизму, звели муровану будівлю церковнопарафіяльної школи Свято-Казанського собору [6, с. 29]. А за кошти «повітового Земства», поряд з Успенською церквою, було розбито сквер. Згодом його засадили різними видами екзотичних дерев, які привозили з далеких країн чигиринські моряки [7, с. 172].

У 1913 р. на вул. Міліонній двокласне городське училище вже розмістилося в новозбудованому приміщенні [8, с. 64]. На 2023 р. це житловий будинок на дві родини, який був обкладений цеглою у 70-х рр. XX ст.

У 1915 р. на лівому березі р. Тясмин знаходилася «Гавань», на якій зупинялися човни [11, с. 178]. Вони приходили з лісом із холоднороських сіл Новоселиці та Медведівки. Її зобразив М. Сквірський на листівці №13, де був напис *«Вид Гор. Чигирин. Гавань»* [11, с. 179]. Нині там земельні ділянки місцевих мешканців та пасовища для худоби.

З проголошенням більшовицької влади в м. Чигирин розпочалася руйнація православних храмів та іудейських синагог. У 1928 р. була

зруйнована дерев'яна церква в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці, в 1932 р. – Преображенська церква ЧСТ жіночого монастиря, в 1934 р. – Хрестовоздвиженський дерев'яний храм, а з 1934 по 1939 рр. розбирали мурований соборний храм Казанської ікони Божої матері. На 1941 р. з нього залишилися нава, вівтар, а також будиночок для сторожі. У 1939 р. була розібрана і головна церква ЧСТ монастиря, в стінах якої функціонувала маслобійня. А члени осередку «спілки Безвірників» [8, с. 53] зруйнували дві дерев'яні синагоги, які розміщувалися на лівому березі р. Тясмин [8, с. 166].

У роки нацистської окупації (1941–1943 рр.) радянські льотчики 12-18 разів на день бомбардували Чигирин. Від вибуху ракети був зруйнований дах Зразкової середньої школи №1. А на початку грудня 1943 р. нацисти підпалили будинки від «Піщаної балки» до центру міста. Упродовж кількох днів були спалені будинки на вулицях: Короленка, Калініна, Черкаській, Жовтневої революції, Леніна [7, с. 120].

Після визволення м. Чигирин Кіровоградської області від нацистів його відбудовували за проектом Харківського відділення інституту «Гипроград» [6, с. 21]. У 1944 р. партійне керівництво району надало споруду зерносховища церковній громаді для перебудови її на молитовний будинок. У 1950 р. він був освячений в ім'я Казанської Божої матері, і там розпочалося богослужіння. У міському парку з нави та вівтаря Свято-Казанського собору був побудований міський літній кінотеатр, який зруйнували в 2004 р. [8, с. 173].

В цей час «Методфонд КиевНИИТИ» розробив план Чигирини 1950 р., завдяки якому територія районного центру розширилась. Власне, в південній частині Чигирини вже існували 10 кварталів вулиці Кірова, 11 кварталів вулиці Чапаєва, 8 кварталів вулиці Чкалова. А в його північній частині налічувалося 6 кварталів вулиці Шмідта. Зокрема, на південній і північній частинах міста були заплановані території для побудови промислових підприємств та установ. На вулиці Черкаській, яка знаходилася на лівому березі р. Тясмин, розбили нові квартали та запроектували площадки для їх розбудови.

У 50-х рр. ХХ ст. на вул. Жовтневої революції було побудовано кілька будівель, які змінили архітектурну композицію районного центру. Всі вони були зведені *«в формах, характерных для ретроспективистских устремлений того периода»* [6, с. 31]. Так, у формах модернізованої класики побудували будівлю «Райвиконкому» (1954 р.), архітектором якого був О. І. Возний. *«Классицистическая планировочная структура»* [6, с. 31] була використана в будівництві споруди середньої школи №1 (1954 р.) (архітектор Маринченко). Зокрема, в дуже грубій формі застосували архітектурні форми та деталі з класики «українського стилю» поч. ХХ ст. [4, с. 31]. У цей ювілейний рік (1954 р.) було зведено «Раймаг» та здійснено капітальний ремонт ресторану «Тясмин» [2, с. 30].

На початку 50-х рр. XX ст. на місці площі Ринку XVII ст., розробили проєкт центральної площі. Також була запроєктована торгова площа і кілька споруд на центральній вулиці Жовтневої революції. Плани 1950 р., проєкт центральної та торгової площ міста 1953 р. чітко зберігали існуючу сітку вулиць XIX ст. [6, с. 21].

У кінці 1959 р. на вулиці Леніна було побудовано адміністративне приміщення «Райпищепрому» [2, с. 7] та мурований двоповерховий будинок на 8 квартир і численні житлові будинки на кварталах міста. В основному їх будували з саману, а потім обкладали цеглою. Камінь на фундамент брали з Замкової гори, а покрівля на дахах була з місцевої черепиці.

Упродовж 60-х рр. XX ст. місто Чигирин розбудовувалося. Зокрема, були зведені цехи шкіргалантерейної фабрики (1960 р.), цехи маслозаводу (1960 р.), споруда кінотеатру «Промінь» (1961 р.), цехи артілі «Художекспорт» (1962 р.), Районне агентство «Союздрук» (1962 р.), магазин «Гастроном» (1962 р.), цехи районного харчокомбінату (1960 р.), універмагу «Юбилейный» (1963 р.), адміністративна будівля «Райпищепрому» (1963 р.), приміщення районної лікарні (1964 р.), будівля районної друкарні (1968 р.), споруда готелю (1965 р.), будівля районної поліклініки (1968 р.) [3, с. 668]. З 1960 по 1963 рр. на вулицях Чигирини йшло активне будівництво «хрущовок», кожна з них нараховувала 16 квартир. Зводили будинки на вулицях Леніна, Жовтневої революції та Радянській. У другій половині 80-х рр. XX ст. в них було проведено водопостачання, а на початку XXI ст. будинки газифікували.

У першій половині 70-х рр. XX ст. в районному центрі проходило активне будівництво державних установ та житлових приміщень. У цей час всі будівлі в Чигирині зводили не вищими, ніж Замкова гора [6, с. 53]. Тому до 80-х рр. XX ст. новобудови районного центру мали тільки чотири поверхи. За рішенням міської Ради з вулиці Горького всі квартали були поділені на провулки, в яких надавали наділи для будівництва жилих будинків. Будинки будувалися з саману та цегли місцевих заводів, а покривали їх шифером та бляхою. В цей час у місті були зведені муровані палац культури і спорту (1973 р.), приміщення с/г технікуму (1973 р.), будівля яслі-саду «Сонечко» (1977 р.), гуртожиток СШ №2 (1977 р.), Державний банк (1977 р.) [3, с. 669]. Також цегляні двоповерхові будинки на вул. Щорса, два чотириповерхових будинки на вул. В. Леніна, один двоповерховий будинок у провулку 12 грудня. На 23 основних вулицях міста зводилися цегляні будинки, які будували місцеві будівельні бригади та працівники Міжколгоспбуду.

На листопад 2023 р. в м. Чигирин налічувалось 78 будівель початку XIX ст. та середини XX ст. У подальшому всі ці споруди ввійдуть у Реєстр пам'яток культурної спадщини Чигиринщини та відіграватимуть значну роль у розбудові першої гетьманської столиці УКД Війська Запорозького.

Список використаних джерел

1. *Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях.* К. : Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. 1115 с.
2. Журавченко І. В. *Мои воспоминания об организации Соввласти в Чигиринском Уезде 1917–1923 годы.* Фонди НІКЗ «Чигирин» КВ-3436 ПП-270-19 с.
3. *Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область / Інститут історії Академії наук УРСР.* К., 1972. 787 с.
4. Кілессо С. *Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю.* К. : Техніка, 2000. С.141.
5. Мариновський Ю. *Черкаська минушина. Кн. І. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 р.* Черкаси: Відлуння, 1997. 207 с.
6. Махрин В., Лебедев Г., Вечерський В. *Историко-архитектурные предпроектные исследования к опорным планам городов УРСР.* К., 1987. 95 с.
7. Павлова С., Перепелиця С. *Чигирин в переддень 400-ї річниці свого заснування (1908–1912 р.). Чигиринщина: 30 р. незалежності: Матеріали дев'ятої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції «Чигирин в історії України» (26 трав. 2021 р., Черкаси).* Збірник 9. С. 112–123.
8. Перепелиця А., Павлова С. *Соціально-культурний портрет Чигирини. Черкаси : видавець ФОП Гордієнко Є.І., 2020. 214 с.*
9. Перепелиця А. *Православні святині Чигиринщини.* Черкаси: Вертикаль, 2019. 219 с.
10. Сомко О. М., Толкушин О. Г. *Плани і карти міста Чигирин. Чигиринщина: історія і сьогодення: Матеріали V науково-практичної конференції (12–13 листоп. 2015 р., Черкаси).* Черкаси: Вертикаль, 2016. С. 42–50.
11. Харченко Л. *Поштові листівки початку ХХ ст. із видами Чигирини (за матеріалами фондів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»). Чигиринщина: історія і сьогодення: Матеріали науково-практичної конференції (30 верес. – 1 жовт. 2010, м. Черкаси).* Черкаси : Вертикаль, 2011. С. 178–181.

УДК 908(477.46):[929:930(438)]

ЧИГИРИНЩИНА У ТВОРІ СТАНІСЛАВА СМОНЕВСЬКОГО

о. Юрій Мицик,

*доктор історичних наук, професор, головний науковий
співробітник Інституту української археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України (Київ)*

Чигиринщина завжди привертала увагу українських істориків. І причина цього лежить на поверхні: Чигирин був столицею незалежної Української держави у другій половині XVII ст. Про нього писали і польські дослідники, хоча вони зазвичай замовчували або викривляли процес українського державотворення та роль у ньому Чигирини. Тут торкнемося опису Чигиринщини у творі С. Смоневського.

Станіслав Смоневський (1793–1867), польський історик і колекціонер, рукописна спадщина якого осіла у відділі рукописів Наукової

бібліотеки Польської Академії Наук і Польської Академії мистецтв у Кракові (далі – БПАН). Одним з важливих напрямків його наукових досліджень була історія воєводств Речі Посполитої. Цій темі він присвятив з десяток рукописів. Три з них присвячені воєводствам, які знаходились на території сучасної України. У рукописі «Województwa Kijowskie, Bracławskie, Czernichowskie» висвітлювалась історія Київського воєводства, в т. ч. й Чигиринщини, і Смоневський намагався описати її, притримуючись фактів. Однак це не завжди йому вдавалося.

Смоневського не турбувало, що тут починалася Гетьманщина – незалежна, а потім автономна Україна, він у дусі польсько-шляхетської історіографії вів розповідь про згадані воєводства, як про складову частину Речі Посполитої. Козаки для Смоневського – свавільники, розбійники, котрі виступають проти короля, чинять грабежі й нищення. При цьому він упереджено зображував деякі важливі події. Так, Конотопська битва 1659 р. була перемогою над московитами спільних українських і кримськотатарських військ. На боці останніх брали участь невеликі польські загони на чолі з Анджеєм Потоцьким, Станіславом Яблоновським, а також Юрієм Немиричем. Чисельність цих загонів не перевищувала 3 тисячі вояків, серед яких були не тільки поляки, але й серби та волохи. Смоневський же всупереч фактам перемогу під Конотопом приписує польській зброї і чомусь вважає, що, відступаючи від Конотопу, московити топилися в Десні (!), яка протікає далеченько від місця битви. Інший приклад. Він некритично переносить негативну оцінку Богдана Хмельницького мемуариста Єрлича в свій твір; ще й поглиблює її, звинувачуючи українських повстанців у тому, що воно «знищили цілу Україну, Поділля, Волинь і частину Червоної Русі». Між тим, головна причина цього лежить на панівному класі Речі Посполитій, який намагався утримати старі колоніальні порядки в Україні.

Додамо, що він не вважає потрібним посилатися на використані джерела. У описі Чигиринщини він тільки одного разу зробив посилання на джерело: мемуари Юхима Єрлича. Однак можна твердити, що в цілому опис воєводств на території України є компілятивним і лише в деяких випадках Смоневським наводяться факти, які можливо взяті з тих джерел, що не збереглися до нашого часу. Нерідко він плутається в географії і деякі міста, як от Батурин, Ніжин, Носівка чомусь потрапили в опис Київського воєводства. Торкається й опису Запорозької Січі та Очакова, які ніколи не були в складі Київського воєводства. Інколи (як от у випадку з Чигирином) нотатки про нього дублюються, наводяться не в алфавітному порядку. Можливо, він хотів це уточнити в подальшому. В такому разі, мусимо констатувати незавершеність праці Смоневського.

Таким чином, ця праця Смоневського є слабкою як історичне дослідження. Тим не менш, вона є однією з невідомих праць польської історіографії XIX – першої половини XX ст. і не позбавлена інтересу для краєзнавців. Тому варто навести уривки з неї, які стосуються Чигирини і

деяких сусідніх міст і сіл у перекладі з польської мови. При цьому ми зводимо уривки з різних частин опису населених пунктів. Додамо, що слова, які не прочитуються, позначені нами так: (...)*, а слова в квадратних дужках проставлені нами для кращого розуміння тексту.

«Боровиця над Дніпром. Тут був потужний замок. У 1717 р. [місцеві] євреї сплачували 70 злотих поголовицини.

1633 р. Миколай Потоцький розбив тут збунтованих козаків і змусив їх до послушенства.

1637 р. Збунтовані козаки після здобуття фортеці Кодак і після різанини у ньому нашого гарнізону згромадилися тут і своїх старших Саву Куровича і Федора Онушкевича і багатьох інших, котрих підозрювали у тому, що вони полякам сприяють, скинули з урядів. Вони окопалися у цьому місті і стали руйнувати. Великий коронний гетьман Миколай Потоцький обложив їх і вимагав видати обраного ними Павлюка [...].

Крилів. При впадінні Тясмина до Дніпра. Тут був потужний замок, а місто валами, ровами і палісадами укріплено. Належало до Канівського староства.

1625 р. Станіслав Конецпольський, сандомирський воєвода, гетьман великий коронний, розбив тут збунтованих козаків і змусив до послушенства.

1648 р. Збунтовані козаки зайняли це місто [...].

Лебедин. Тут було два монастирі, чоловічий і жіночий. В околиці були великі ліси і славетна долина [...]

Суботів. Тут був потужний замок.[...]

*Суботів над рікою Тясмин парафіяльний, знаходиться між містом Ведмедівкою та Чигирином. Через це село виник загальний бунт козаків, котрі знищили цілу Україну, Поділля, Волинь і частину Червоної Русі. Це село, яке належало до Чигиринського староства, дістав Михайло Хмельницький від руського воєводи Яна Даниловича (помер у 1624 р.). Після батька його успадкував Богдан Хмельницький і спокійно у ньому мешкав. Чигиринський підстароста Данило Чаплинський, був зобов'язаним Олександрю Конецпольському, хорунжому коронному, чигиринському старості. Чаплинський мав особисту ненависть до Богдана Хмельницького і тому пробував це село забрати і приєднати знову до [Чигиринського] староства. Богдан Хмельницький вирушив до Варшави із скаргою до короля Владислава IV, вимагаючи вироку згідно із своєю волею. Король наказав тільки повернути йому гроші, котрі він і його батько витратили, а село залишити при старостві. Хмельницький через запеклу жадобу помсти вирушив на Запорозжя і там побунтував козаків у 1648 р. і розпочав війну проти власної вітчизни, котру послабив і відкрив недоліки уряду. Він помер у Чигирині 15 серпня [1657 р.], а тут у церкві (...) * був похований [...].*

Чигирин. В тутешніх степах було тоді Дике поле. У 1648 р. коронне військо стало тут табором під керівництвом краківського каштеляна, великого коронного гетьмана, Миколая Потоцького. Він звідти відступив, а гетьман збунтованих козаків Богдан Хмельницький став тут табором 27 червня.

1657 р. Єрлич так пише: «По смерті архітирана і вбивці Хмельницького у вересні, московський цар прислав сюди, до розбійницького зібрання козаків, свого посла (з вимогами): 1. Щоб того, котрого цар призначить, мали гетьманом. 2. Щоб воєводами по всіх містах і містечках в Україні були москалі. 3. Щоб всі прибутки (prowenta) йшли цареві 4. Щоб сина Хмельницького з батьківським (..) * збором і скарбами відіслали до Москви. 5. Щоб їхня кількість була 12 000. 6. Щоб московських жовнірам давали утримання, як раніше давали королівському кварцяному війську. Ця мова всім козакам була до смаку. Вони зневажили цього посла, кілька разів вдарили його кулаками, а потім і обухом йому дісталось. Казали цьому послу: «Таке й вашому цареві може бути, якщо він буде нам наказувати і розпоряджатись. Вже Хміль помер, котрий присягав цареві, а з ним померла й присяга» [...].

Чигирин над Тясмином 12 травня 1648 р. коронне військо під командуванням краківського каштеляна, великого коронного гетьмана, Миколая Потоцького стало тут табором [...]

Чигирин (Чегрин) при впадінні Ірклія до Дніпру. Тут на горі був потужний замок, котрий збудував чигиринський староста князь Адам Вишневецький з дозволу короля Зигмунта 3, а місто валами й ровами, палісадами і іншим (?) було укріплене. Це столиця староства, до котрого належало 6 міст і 34 села. Недалеко від міста був василіанський жіночий монастир. У 1717 р. євреї платили 132 злотих поголовщини.

1611 р. король Зигмунт III за згодою станів звільнив це місто від всяких податків на один рік, а це тому, що воно було спалено козаками.

1646 р. Данило Чаплинський вибив (?) [Хмельницького] з чигиринських добр, особистий ворог Богдана Хмельницького. Він наказав на ринку бити батогами сина Хмельницького, відібрав у нього дружину і підмовив Олександра Конєцпольського відібрати слободу [...]

Чигиринське [староство платило податку] 17192 злотих [...].

Чорний ліс. 1665 р. Козаки під Городком під керівництвом свого гетьмана Опари, котрий став ним після Тетері, стали тут табором, хотіли скинути з себе послушенство Речі Посполитій, а піддатися або Москві, або туркам. Татари, котрі тоді були на послугах Речі Посполитої, довідалися про це і запросили до себе Опару. Вони ув'язнили його і таємно відіслали до короля Яна Казимира до Варшави, де він був отримав смерть за свою зраду [...].».

УДК 929(477.46)Вировий

З ЛИСТУВАННЯ ЄВГЕНА ВИРОВОГО

о. Юрій МИЩИК,

*доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник
Інституту української археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України (Київ)*

Інна ТАРАСЕНКО,

*кандидат історичних наук,
науковий співробітник Інституту української археології
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*

Євген Семенович Вировий народився 27 лютого 1889 р. у м. Сміла на Черкащині, помер 17 травня 1945 р. у Празі. Він є видатним українським громадським, культурно-освітнім діячем, педагогом, видавцем, популяризатором творчості Кобзаря і видавцем його творів.

Вировий був активним членом українського руху, починаючи з 16-літнього віку, послідовником Миколи Міхновського. У 1909 р. він переїхав у Катеринослав (суч. Дніпро), де викладав у комерційній школі разом з видатними діячами українського руху, істориками: Дмитром Дорошенком, Дмитром Яворницьким та Антіном Синявським. У 1910 р. став членом і секретарем Катеринославської вченої архівної комісії. Саме він стояв біля джерел катеринославської «Просвіти», став членом ТУПу («Товариства українських поступівців»). Коли у 1916 р. царат закрив катеринославську «Просвіту», він заснував «Українське видавництво», яке видало кілька десятків українських книжок, а сам він активно друкувався в українській пресі. Перебував під негласним наглядом поліції. Коли вибухла Українська революція 1917–1921 рр. він підтримував її, а в часи гетьманату Павла Скоропадського став секретарем гетьмана і консультантом в українських справах. Після падіння Скоропадського Є. Вировий виїхав до Чехословаччини і оселився в Празі, де продовжив видавничу діяльність, зокрема надрукував у 1941 р. «Кобзар» Шевченка (це видання вважається одним з найкращих). В еміграції він продовжував брати активну участь в українському русі, був головою Українського товариства прихильників книги в 1926–1934 рр., комендантом спілки українських пластунів-емігрантів у 1931–1933 рр. співробітником Української загальної енциклопедії «Книга знання», навіть зібрав колекцію українських марок, яка здобула міжнародне визнання. Ясно, що така активна діяльність Вирового робила його ворогом тоталітарного СРСР. Коли Друга світова війна закінчувалася, майже по всій Європі розповзлися загони НКВД, виловлюючи емігрантів, які не сприймали

совецького режиму. Діяли вони і в Празі, добиралися й до Вирового. Щоб уникнути арешту у травні 1945 р., він покінчив життя самогубством, викинувшись з вікна...

В особистому архіві митрополита Іларіона (Огієнка), який зберігається нині в консисторії УПЦ в Канаді (Вінніпег) нам вдалось виявити і один лист Вирового від 19.04.1923 р. Він був адресований Івану Огієнку (1882–1972), тоді ще світською людини, професору філології, міністру віросповідань УНР, який теж перебував на еміграції (в Польщі). Цей лист був написаний у відповідь на листа Огієнка від 12 квітня. Вировий сповіщає Огієнка про його прохання прислати книги з України (тоді це було складно, але інколи вдавалось отримати посилки); про план перевидання книги Огієнка «Українська культура», яка вийшла у 1918 р.; про книжкові новини, видані в Вировим (він надіслав їх окремо 17 квітня); згадує про пересилку листів Огієнка до емігрантів: поета Олександра Олеся (1878–1944), який тоді у Відні, і драматурга Спиридона Черкасенка (1876–1940), який теж жив у Відні, але збирався переїхати до Чехословаччини (Закарпаття). Серед свіжих книжок видавництва Є. Вирового бачимо й книги його добрих знайомих Адріяна Кащенка (1858–1921) «Запорожська слава» та Дмитра Дорошенка (1882–1951) «Нарис історії України». Також були видані ним такі книги, як «Граматика для самонавчання» Модеста Левицького та «Російсько-український словник» (1918 р.) С. Іваницького та Федора Шумлянського. На цьому листі І. Огієнко надписав: «Відповів згодою 22/IV І. Огієнко».

Таким чином, невеликий лист Євген Вирового – славного сина Черкащини до професора Івана Огієнка (майбутнього митрополита Іларіона) дозволяє пролити світло на взаємовідносини між двома діячами української культури, їхні зв'язки з відомими українськими поетами та письменниками і його варто навести нижче.

№ 1

1923, квітня 19. – Берлін. – Лист Євгена Вирового до Івана Огієнка.

«19.IV. 1923

Високошанований Пане Професоре!

Листа Вашого з 12.IV. одержав. Про книжечки Ваші написав до Києва, щоб список передали п. Череповському, або взагалі якось інакше добули ті книжки й вислали. Дуже трудно тепер киянам щось сюди посилати – не можуть спромогтися на поштові витрати, через те часом дуже довго нічого не посилають. Проте іноді децю таки одержую. Скоро тільки буде яка звістка за Ваші книжки – негайно Вас повідомлю.

Листи Олесеві й Черкасенкові переслав. Олесь поки ще в Берліні (скоро приїде до Чех жити, а Черк[ась]кий (так! – Ю.М., І.Т.) на Підкарпатті (видавництво занехаяв).

17.IV. послав Вам наші новини: Граматику М.П. Левицького, короткий курс історії України Д.І. Дорошенка та Каценкове «Запорожжя». Останні дві – фотодруки – передрук без ніяких змін з попередніх видань новим способом – manualdruck. Правда, в історію Д.І. Дор[ошен]ка повклеював на всі порожні місця малюнки – так з тим і відбили.

Таким саме чином і словник Шумлянського видаю, повиправляли (позаклеювали новими словами чи буквами) всі друкарські помилки, зазначені в першій виданні. Фотодрук – виходить дешевше на 30-40%, а головне скоріше – не треба наново складати книжки й нема мороки з коректами. Каценко за 4 тижні був готовий, а словник, дарма, що аж 32 аркуші – за 3 ½ (тепер у палітурні) та ще й ліпше за оригінал повиходило.

Тепер більше цього способу тримаюся, бо друк дуже здоровів. Взагалі друкувати доводиться не стільки те, що треба та що хотілося б видати (те все горою лежить у рукописах, назбираних за ці роки), а те, що, думка така, хоч якийсь збут матиме, бо книжка ніби вже зовсім не йде. Наперед порозуміваюся з друкарнями та з іншими покупцями, і коли хоч трохи якої книжки одразу збути можна, то й друкую – в борг, звичайно, користаючи з довіря, що придбав собі в друкарні за цей час. Взагалі справа наша вимагає тепер просто надлюдських зусиль та напруження: уже всі до одного видавництва, що вийшли з Наддніпрянщини в 1918-19 рр. покидали роботу...

«Наглядну таблицю укр[аїнського] правопису» одержав – велике спасибі. Дуже гарна таблиця. У великій пригоді буде всім. Був би гордий, коли б міг справді братися за видання таких праць, як «Стилістичний словник» Ваш. На самий папір, щоб забезпечитися на це видання, треба готівкою наперед видати 4-5 міл[ьйонів] мар[ок] нім[ецьких]. А де їх мені взяти?

Зате з великою готовністю, поки ще є якісь рештки паперу, видав би Вашу «Укр[аїнську] культуру», але тільки в тім разі, якщо можна друкувати без жадних змін з попереднього видання – себто фотодруком, от як історія Д.І. Дорошенка чи «Запорожжя» Каценка. Друкував би 2000 прим. За місяць була б на ринку. Умови – 15% з продажної ціни в міру продажу видання. Не одмовте, будьте ласкаві, повідомити про згоду і коли так, то чи можна й ту саму окладинку взяти?

Відповідь треба негайно, поки в друкарні не так запізно й поки взагалі не урвавсь мені бас у липстку(?).

З високою пошаною Єв[ген] Вировий.»

(Автограф. На листі є відтиск печатки Є.Вирового: «Eugen Wyrowyj Berlin S. W. 47, Yorkstraße 84^{II}, bei Salomon». На листі є примітка рукою І. Огієнка «Відповів згодою 22/IV І. Огієнко»)

УДК 069.5:821.161.2'06-1.09(Двірняк)

**ПОЕТИЧНА СПАДЩИНА СТАНІСЛАВА ДВІРНЯКА
В ФОНДОВОМУ ЗІБРАННІ КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА**

Лідія ОВСІЄНКО,

заступник директора

Корсунь-Шевченківського державного

історико-культурного заповідника

з наукової роботи

14 жовтня 2019 р. відійшов у вічність поет і краєзнавець Станіслав Михайлович Двірняк. За сприяння Лариси Миколаївни Ткач, голови Корсунь-Шевченківського районного громадського літературно-мистецького об'єднання «Янталка», його особистий архів (далі – Архів) був переданий до Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника (далі – Заповідник). Всього надійшло понад 30 папок з різними матеріалами, які лише частково були систематизовані. Упродовж 2021–2022 років вони вивчалися нами. У 2023 році, відповідно до рішення фондово-закупівельної комісії Заповідника, було прийнято на постійне зберігання до фондів 53 одиниці зберігання: 43 – основного фонду [2] і 10 – науково-допоміжного [1]. Це – світлини, документи, рукописи творів, збірки поезій, листи, спогади тощо.

Мета наукового повідомлення – у контексті життєвого і творчого шляху С.М. Двірняка коротко охарактеризувати зміст частини Архіву, яка стосується його поетичної творчості; привернути увагу літературознавців до творчої спадщини скромного вчителя математики й талановитого поета.

Станіслав Михайлович Двірняк народився 12 лютого 1947 р. в с. Шендерівці Корсунь-Шевченківського району Черкаської області в селянській родині. Його батько Михайло Андрійович і мати Ганна Федорівна працювали в місцевому колгоспі.

Незважаючи на брак часу, батьки приділяли багато уваги вихованню сина, адже були освіченими людьми. Батько закінчив металургійний технікум у м. Дніпродзержинську (нині – м. Кам'янське). Мати на відмінно закінчила церковнопарафіяльну школу в м. Шендерівці. В Архіві є світлина, на якій Єлисавета Данилівна Богун, бабуся С. М. Двірняка, з дітьми. Серед дітей – його мама-школярка. Вона мріяла стати вчителькою. Однак за браком коштів не змогла вчитися далі. Станіслав Михайлович згадував, як довгими зимовими вечорами батьки по черзі читали йому твори Тараса Шевченка, Івана Нечуя-Левицького, народні казки. А ще мати мала гарний голос. Вона знала не одну сотню українських народних пісень, співала їх і працюючи, і за святковим столом. Любов до української народної пісні її син проніс через усе своє життя.

У 1954–1965 рр. С. М. Двірняк навчався в Шендерівській середній школі. Про шкільне життя розповідає фотоальбом «Випускник-65. Шендерівська середня школа», переданий до Заповідника [2].

У шкільні роки Станіслав Михайлович почав писати вірші. Великий вплив на формування Двірняка – поета і громадянина, мала творчість В. Симоненка. В автобіографії «Мій шлях у творчості» С. М. Двірняк згадував: «У 1964 році якось випадково до моїх рук потрапила збірка поезії Василя Симоненка «Земне тяжіння», яка не тільки подарувала насолоду від справжньої поезії, а багато в чому визначила мою подальшу долю» [1]. Поезія одного з найяскравіших представників шістдесятництва глибоко запала в душу старшокласника. Перечитуючи збірку «Земне тяжіння», він вивчив багато віршів напам'ять. А до 30-річчя від дня народження Василя Симоненка написав статтю про поета і надіслав її для публікації до редакції Корсунь-Шевченківської районної газети «Ленінським шляхом». Редакція відмовила в публікації статті, натомість запропонувавши автору писати в газету про життя в колгоспі і про передовиків, а також про те, як с. Шендерівка готується до 95-річчя від дня народження Леніна. Лист з відмовою, датований 9 квітня 1965 р., зберігається в Архіві [2]. Однак ця відмова не насторожила Станіслава Михайловича. В одинадцятому класі на випускному екзамені з української мови та літератури він писав твір на вільну тему, широко цитуючи вірші В. Симоненка про любов до рідного краю, до України, за що йому, претенденту на золоту медаль, була знижена оцінка на один бал.

Не маючи змоги навіть подати документи для вступу до вищого навчального закладу на факультет журналістики (потрібний був дворічний стаж роботи), С. М. Двірняк став студентом Челябінського політехнічного інституту, щоб здобути престижну тоді спеціальність «Радіоелектроніка», затребувану космічною галуззю й «оборонкою». Однак навчання не за покликанням не приносило задоволення. Розрадою було студентське життя і поезія. У м. Челябінську С. М. Двірняк відвідував літературну студію для поетів-початківців при Палаці культури залізничників. Вірші того періоду з циклу «Уральская тетрадь», написані російською мовою під впливом першого кохання, є в його студентському альбомі, який надійшов до фондового зібрання Заповідника [2].

Після другого курсу Станіслав Михайлович вирішив залишити інститут і повернутися до с. Шендерівки. У 1967–1969 рр. він проходив дійсну військову службу в РСЧА СРСР. Після демобілізації проживав у рідному селі, де працював художником у Будинку культури, спортивним інструктором у місцевому колгоспі, лаборантом у школі. У 1977 р. заочно закінчив фізико-математичний факультет Черкаського державного педагогічного інституту й 40 років (1975 – 2015 рр.) працював вчителем математики в Комарівській загальноосвітній школі.

У 1970-х – 1980-х рр. продовжував писати вірші «за покликом душі для себе і для друзів» [1]. Лише один вірш був надрукований у районній газеті «Ленінським шляхом».

Творче піднесення настало після здобуття Україною незалежності. У 1994 р. вийшла невеличка збірка (23 твори) С. М. Двірняка «Між блискавиць» [6]. В окремих віршах відчувається значний вплив творчості В. Симоненка. Найвідомішим з цієї збірки є вірш «До земляків поза Україною сущих». Він був опублікований у Бюлетені Конгресу українців Канади та інших українських часописах закордоном, а також у газеті «Мова є нація» Товариства української мови імені Т.Г. Шевченка, про що свідчать матеріали Архіву [4, с. 3].

У 1990-х рр. поезія С. М. Двірняка публікувалась у всеукраїнських періодичних виданнях «Слово», «Самостійна Україна», «Освіта», «Сільські вісті», в обласних газетах «Молодь Черкащини» й «Нова доба», у районній газеті «Надросся», а також у науково-методичному журналі «Педагогічний вісник» Черкаського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників. Однак лише останнє видання є в Архіві [7, с. 52].

У 2005 р. вийшла з друку збірка поезій «Душе моя, молись!», у 2006 р. – «Оцвітають жита», у 2012 р. – «Межа. Збірка поезій різних літ». До останньої увійшли вірші з попередніх збірок і нові твори. У передмові до цього видання член Національної спілки журналістів України Віталій Прошин написав: «Станіслав Двірняк змальовує життя і його присмак, щедро змішуючи фарби почуттів, вражень, думок на палітру часу. Все пропущене крізь серце» [5, с. 2].

У 2017 р. була видана остання збірка Станіслава Двірняка – «Я – подорожній». Учителька української мови та літератури Корсунь-Шевченківської загальноосвітньої школи № 1 Тетяна Бондаренко про цю невеличку книжечку в газеті «Надросся» писала: «Нова збірка поезій для тих, хто уміє читати між рядків, щоб побачити і зрозуміти красу рідного слова. Вірші поета – це молитва "за рід людський, за рідні села, за Україну, за народ", бо все почуте, побачене і пережите – то "свіжі шрами на серці". Його шлях у поезії – це нелегка можливість бути собою» [3].

Найціннішими в Архіві С. М. Двірняка є рукописи його творів. Це – «Зошит № 1 "Літо-2010"», «Зошит № 2 "Літо-2010"», «Зошит № 5 віршів 2017 року», «Зошит № 6 віршів 2018–2019 років», «Блокнот з віршами 2018–2019 років», «Підготовчі матеріали до видання збірки інтимної лірики "Про Це..."» [2]. Поетичні твори, у більшості, написані простим олівцем, лише окремі – кульковою ручкою. У текстах є правки, на полях – нотатки.

Нумерація зошитів з поезією свідчить про те, що не всі рукописи родина передала до Заповідника. Можна припустити, якщо є зошити № 1, 2, 5, 6, то мають бути й зошити № 3, 4. Де вони знаходяться і чи не втрачені назавжди – невідомо. До фондів Заповідника вони не надійшли.

У рукописах, переданих Заповіднику, багато неопублікованих поетичних творів. Останні роки свого життя С. М. Двірняк тяжко хворів. У нього не було ні фізичних сил, ні матеріальних можливостей видавати нові збірки. Однак писати вірші він продовжував. Незадовго до смерті Станіслава Михайловича його провідували митці літературно-мистецького об'єднання «Янталка», членом літературної секції якого він був з часу заснування. Зібравши останні сили, він зворушливо читав колегам-поетам нещодавно написані вірші.

Творча інтелігенція м. Корсунь-Шевченківського мала намір видати збірку неопублікованих творів поета. Однак їхнім планам завадило повномасштабне вторгнення рф в Україну.

У творчому доробку С. М. Двірняка є кілька сотень поетичних творів. Це – громадянська й патріотична, інтимна й пейзажна лірика, глибоко філософські твори, а також невелика кількість дотепних гумористичних творів. У поета був навіть задум видати збірку гумористичних творів під назвою «Шендерівська куміада від Дементія Синявки». Робочий варіант проекту цієї збірки є в Архіві [2].

Його твори надзвичайно милозвучні. Понад 20 віршів покладено на музику. Пісні на слова Станіслава Двірняка неодноразово звучали по всеукраїнському, обласному й місцевому радію.

У 2002 р. за багаторічну плідну працю на ниві літератури, невтомну пропаганду художнього слова, активну громадянську позицію у відстоюванні національної культури та збереження народних традицій Шевченкового краю Станіслав Двірняк був нагороджений Грамотою Національної спілки письменників України, у 2007 р. він став лауреатом Корсунь-Шевченківської районної літературної премії імені І. С. Нечуя-Левицького.

Поезія С. М. Двірняка – самобутнє явище, яке потребує ґрунтовного літературознавчого дослідження, джерельну базу якого можуть скласти матеріали з Архіву поета, передані до Заповідника.

Список використаних джерел

1. Акт № 7 приймання-передавання музейних предметів (науково-допоміжний фонд) на постійне зберігання до фондів Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника від 24 листопада 2023 року.
2. Акт № 61 приймання-передавання музейних предметів (основний фонд) на постійне зберігання до фондів Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника від 24 листопада 2023 року.
3. Бондаренко Тетяна. Я – подорожній. Надросся. 2017. 27 квіт.
4. Двірняк Станіслав. До земляків поза Україною суцих. Мова є нація. 1993. № 17. С. 4.
5. Двірняк Станіслав. Межа. Збірка поезій різних літ. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2012. 152 с.
6. Двірняк Станіслав. Між блискавиць. Черкаси: ІНЛЕС, 1994. 42 с.
7. Краса і добро. Педагогічний вісник. 1997. № 2. С. 52.

УДК 7.04

ОСНОВНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ШКІЛ ІКОНОПISY

Ігор СОЛОДОВНИКОВ,

*завідувач відділу досліджень у сфері інформаційних технологій
Черкаського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру
МВС України*

Під час проведення мистецтвознавчих експертиз, що пов'язані із дослідженням сакрального народного малярства, важливим етапом є атрибуція цих творів та встановлення автентичності, що неможливо без визначення особливостей письма тієї чи іншої школи живопису. Для експерта існує ряд проблем, пов'язаних саме із такими дослідженнями. Слід виділити основні з них: встановлення технічних прийомів іконопису; особливостей манери письма автора; віднесення творів до певного осередку, школи, регіону; визначення назви; періоду створення та інше.

Осередки українського іконопису в основному зосереджувались у великих містах. Тому, іконописні школи почергово розміщувались у Києві, Галичі, Перемишлі, Самборі, Львові, Вишні, Посаді Риботицькій, Жовкві, відповідно до періоду розквіту цих міст.

Київська школа. Наприкінці XI ст. склалася Київська школа іконопису. Важко окреслити характерні особливості Київської школи іконопису, враховуючи те, що про неї доводиться дізнаватися, розглядаючи поодинокі ранні зразки, а іноді, при аналізі збереженого повного іконостасного циклу того чи іншого майстра, можемо скласти більш повне уявлення про її живописні особливості. Безперечно, на ранньому етапі це дотримання візантійських канонів – тональний живопис, що мав неяскові тони, які втілювали покаєння. Київська школа уособлює в собі становлення давньоруського іконопису, що припадає на II пол. XI – поч. XII ст. В цей час існувала Печерська іконописна майстерня, у якій писав іконописець Аліпій, що пройшов школу візантійських майстрів.

Київська школа відрізнялась, з одного боку, прихильністю традиціям канонічного іконопису, з іншого – відкритістю для нових художньо-стильових впливів. Саме тенденція цієї прихильності не дає змоги чітко окреслити ознаки школи [6].

Все ж, дослідники виділяють основні відмінності Київської школи іконопису: певна м'якість колориту, застосування червоного золота з більш теплим кольором та блідими квітами позолоти, застосування рослинних орнаментів, з використанням кольорів усюди, де це можна було застосувати (розпис орнаментів на одязі, країв рамки дошки ікони), м'яке,

майже трепетне написання найулюблених українських образів іконографії (особливо Богородиці). Однією з найхарактерніших рис є ясний, життєрадісний колорит, виконаний у мажорній гамі, лаконізм поєднуються з підкресленим ритмом ліній кольорових площин. Колорит творів насичений, звучний, соковитий, що надає цілісність композиції, одночасно відчувається радість навіть у драматичних сценах. Психологізм та піднесена емоційність образів доводиться до найвищого звучання завдяки притаманній виразності композиції, простоти її побудови, врівноваженому співвідношенню частин з гармонійним поєднанням ідейного та внутрішнього змісту, що формують цілісне сприйняття. Для майстрів Київської живописної манери властиве більш монументальне і декоративне трактування цілого широкими площинами, ніж витончена каліграфічна дріб'язковість, що зустрічається для пізньовізантійського стилю. Дослідники пов'язують із київською художньою школою такі ікони, як «Корсунське Благовіщення» (1022 р.), композицію Свенської (або Печерської) Богоматері (XIII ст.) та багато інших, що вивезені до Росії, і зараз вважаються російськими. Іконографія святих Бориса і Гліба сформувалася у Києві. Вже пізніше традиції Києва були поширені в іконописних школах Новгород, Володимира, Суздаля, Галича та Володимира-Волинського.

Галицько-Волинська школа. В основі волинського іконопису XIII ст. поєднуються традиції візантійського Сходу і латинського Заходу, взаємодії художніх шкіл Стародавньої Русі зі східними. Такі техніки, як використання реалістичних елементів та етнографічних мотивів, орнаментована декорація тла широко застосовувались у роботі майстрами. Основною особливістю є те, що писали ікони традиційно темперними фарбами по крейдяно-клеєвих ґрунтах (левкас) на липових і соснових дошках. Тло ікон вкривали рослинним орнаментом, золотили або сріблили, а колорит будували на гармонійному поєднанні вохристого, «цеглового», блідо-рожевого, сіро-голубого, смарагдового кольорів. Характерні іконографічні зразки: ікона «Волинської Богородиці» XIII ст., ікона Богородиці Одигітрії XV ст. с. Тростянець Ківерцівського району [7, с. 224]. Формуванню нової іконографії сприяла міцно переплетена східна і західна обрядовість, а з XVII ст. провідні позиції займає Греко-Католицька Церква – найбільше поширена на теренах Галичини. Іконопис набув особливої художньої виразності в галицько-волинському мистецтві [8, с. 132]. У XVII–XVIII ст. у іконописі відбувається перехід до живописного напрямку. Відбулися зміни в технології письма: для передачі об'єму і фактури поряд із темперою застосовують кольоровий лак та олійні фарби. Зміни тривають впродовж століть, але залишається характерна монументальність і внутрішня сила образів, простота і безпосередність, життєрадісність, відверта доброзичливість і ліричність. У XVIII ст. поширюються барокові тенденції, які поєднуються з

оригінальною технікою й технологією їх створення, використанні нетрадиційних, рідковживаних матеріалів. З'являється підвищена декоративність, світський характер, пишність форм, живописне моделювання, яскравий колорит і мажорне звучання. Іконографічний тип Христа та Богородиці – поширений сюжет іконографії, образи мають риси, що нагадують типаж українців, являється прикладом цілком іншого підходу до зображення (колір очей і волосся, риси обличчя, одяг з українською орнаментикою, Ісус з короною на голові чи архієрейською митрою, на грудях – наперсний хрест та скіпетр) [9, с. 52–56]. Галицькі ікони відрізняються власною стилістикою, внутрішньою єдністю та синкретизмом. Обличчя святих виглядають реалістичніше, ніж обличчя – в давній пласкій манері, властивій візантійській іконописній православній традиції: вони мають виражену індивідуальність, динамічні пози, одяг сучасний, оздоблення барвисте на золотому тлі. Галицькі іконописці поєднали народну картину, її примітив з іконою і впровадили тим самим міцні культурні традиції.

Жовківська школа. Мистецькі традиції Жовкви почали формуватися під час будівництва міста у 1610-х рр. за підтримки засновників міста родини Жолкевських. В основі лежала західноєвропейська традиція Львова і Замостя. Починаючи з 1640-х рр. у Жовкві з'являються самобутні місцеві українські майстри, що відштовхнулися від давньої візантійської традиції. У другій половині XVII ст. з Європи, а саме – з Риму, приходить європейське бароко, що було асимільовано у нові віяння та розвинуто місцеву іконописну традицію і впроваджено новий мистецький стиль. Школа набуває найбільшого розквіту у XVII – XVIII ст. Одним із найхарактерніших ознак цієї школи є колір, який максимально виразний і напружений. Жовківські майстри ввели в іконопис рух, динамізм, живі портрети, іноді світських людей в земному оточенні на тлі природи, архітектури. Колір виступає найголовнішим акцентом, він має глибину, насичені кольори та їх контрасти. Все це надавало іконі нової краси та якості, якої не було ні у візантійській, ні у київській, ні в ренесансній іконі [10, с. 18–24].

Майстри школи, безпосередньо – найяскравіший її представник Іван Руткович – відійшли від канону, а ікону перетворили на картину, тим самим зуміли поєднати традиції іконографії з надбанням мистецтва Ренесансу й бароко. Святі образи почали усміхатися, з'являється емоційність, об'єм, риси портретності. Змінилася конструктивна схема іконостасів: ренесансна система набула вигляду розкішного фасаду італійського палаццо з багатими бароковими доповненнями. З'являється новий ряд неділь-п'ятидесятниць (недільні читання Євангелія у П'ятидесятницю після Пасхи), до яких входило шість сцен із центральним образом Спаса Нерукотворного. У образах іконостасу втілено ідеал розумної і активної земної людини, котра живе піднесеними почуттями й

прагненнями. Безперечно, що іконографія до іконостасу запозичена з європейського мистецтва, та трансформувалася в дусі місцевих традицій. Зразком творчості жовківських майстрів є знаменитий іконостас жовківської церкви Різдва Христового (1697–1699) роботи Івана Рутковича (окремі його частини після реставрації 2008–2009 рр. експонуються в Національному музеї у Львові).

Жовківська школа сакрального мистецтва є вершиною українського барокового живопису. Сьогодні відомо близько сорока імен майстрів Жовківської школи.

Самбірська школа. Опираючись на національне церковне мистецтво та традиції Київської Русі-України, Галицько-Волинського князівства, у XVI ст. іконописці сформували своєрідну Самбірську школу живопису. Перебуваючи у творчих пошуках, виникли оригінальні варіанти іконографічних композицій, відходячи від канонізованих взірців та традицій, створено українську національну ікону з виразними ознаками східного сакрального мистецтва. У творах самбірських малярів зберігається іконічність зображення. Пізніше малярі синтезують у своїх творах досягнення власної спадщини, поствізантійського мистецтва та європейського малярства готики і ренесансу. Так, в іконі з'являється природне середовище українського ландшафту, наприклад: покриті рослинністю Карпати. Зразки таких ікон – «Преображення» з Яблунева, Різдва з Лопушанки Хоминої та «Страсті Христові» (1593 р.) з с. Великого біля Добромиля. Введення земного світу створює не «правдиву ілюзію» матеріального світу, а його іконічний тип, а потім цей світ наповнюється елементами земної реальності. Тому і з'являються на іконах предмети середовища жителів Перемишльщини: одяг, зброя, архітектура: храми, ратуші, будинки міст Перемишля, Самбора, Дрогобича, Вишні, інтер'єр будинків, меблі, квіти, кустики – стилізовані рослини, стафаж – стилізований інтер'єр та екстер'єр споруд [11, с. 38–43]. На зміну темнуватим ликам приходять природні кольори, втілюються образи та риси місцевих жителів і набувають живописно-об'ємного потрактування, національні типажі у зображенні. Тому символічно-статичні тенденції в зображеннях минулих століть відходять у минуле. Особливості живопису – це співставлення кіневарно-червоних, охристих, оливкових, ультрамариново-синіх та білих кольорів, підсилена графічність чорних ліній, характер оброблення декору на іконах (на тлі і німбах), декор формувався накладанням левкасу у формі галузки, хрестиків різної форми, кружків, «безкінечної» гілки бігунця. Його елементи за формою співзвучні мистецтву Палеологівської епохи, що виконували золотарі Македонії, та творам ранньоіталійського живопису XIII – XIV ст.

Риботицька школа. В українському сакральному мистецтві XVI-XIX ст. утворилася та розвивалася самобутня Риботицька школа іконопису, розквіт якої припав на 1680–1740-ві рр.

В іконографії цієї школи лежать прямі або запозичені з латинських зразків сюжети сакрального мистецтва. Книжкова гравюра збагатила народну ікону своїми новими, непоширені сюжетами. Часто зустрічається латинський сюжет Оплакування – Пієта. Особливості живопису: багата декоративність та деталізація, у малярстві та різьбленні характерна тепла гама кольорів та плавна зміна тональності. Майстри цієї школи користувалися спільними прорисами, які копіювали чи творчо змінювали. Найпоширенішими є зображення: Христос у чаші, Різдва Христового з історією дитинства, святі Іван Сучавський та Онуфрій. А найпопулярнішими були: святі Микола, Юрій, Дмитро, архангел Михаїл, сюжети Покрови Богородиці, Різдва Христового, Страстей Христових, житійні ікони Марії Єгипетської, Святої Варвари. Виділяються вони деталізацією побутових деталей та речей, що були «осучаснені». Наприклад, селяни, міщани, воїни, шляхта, представники влади відтворені в одязі того часу. Зображення міст краєвидів, інтер'єрів нагадують місцевість, де створювалися предмети сакрального мистецтва (білі триверхі церкви з червоними куполами, річка Віар та притокою Сяну). Ще однією відмінністю є наративність: майстри підписували другорядні сцени чи постаті на іконах. Дуже поширені ікони Страстей Христових, що стали особливістю риботицьких майстрів (ікона Страсті Христові з Волі Висоцької, знаходиться в збірці Музею народного будівництва в Сяноці (Польща). Палітра кольорів небагата, властиве стале поєднання оливкового кольору, сіро-блакитного, червоної вохри та кадмію та одночасне додавання білил. Яскраво виражене використання чорного кольору паленої кістки або виноградної лози, а також виразні рум'янці та червоні вуста, лики переважно бліді з використанням вохристового лесування [12].

Острозька школа. У першій половині XVIII ст. набуває розквіту Острозька іконописна школа, яка вирізняється своїм неповторним стилем в іконографії персонажів, колористичному вирішенні і декоруванні ікон, яскравим виявом української художньої культури та культур Європи доби бароко.

Дослідник української ікони Олег Сидор відніс творчість острозьких іконописців до непрофесійної народної течії малярства, представники якої «можуть бути менш вправні у відтворенні ракурсів та анатомічних пропорцій людського тіла, просторовому вирішенні композиції чи точності рисунка, але створені ними образи приваблюють особливою життєрадісністю і оптимізмом, що підсилюється дзвінким колоритом і надає їм своєрідної барокової динаміки в народному трактуванні» [13, с. 20–22].

Умовно ікони острозької майстерні поділяють на три групи. Ранні ікони («Поклоніння волхвів», «Юрій-Змієборець», «Св. Параскева»,

«Св. Миколай» (1721) та ін.) написані яскравими, локальними фарбами, а тло вкрите різаним по левкасу зубчастим орнаментом і листками аканту та посріблене. У другій групі більш пізніх ікон («Трійця Старозавітна», «Покрова»/«Вознесіння» (1738) та ін.), навпаки, тло – живописне, а одяг персонажів вирізьблений рельєфно, прикрашений орнаментом і посріблений, деталі одягу вкриті кольоровим лаком. У третьому типі ікон («Богородиця Одигітрія», «Св. Миколай») живописними залишаються лише обличчя та руки персонажів, а одяг і тло прикрашені різьбленим орнаментом і посріблені, ніби ікона має срібний оклад [14, с. 326]. Є припущення, що стилістична основа іконографії була розроблена одним майстром, ім'я якого невідоме, і який зібрав навколо себе іконописців та створив власну оригінальну школу іконописання з яскраво вираженими стилістичними особливостями. Ці твори легко вирізняються від інших за своїми стилістичними ознаками: особливий тип округлих, повновидних, миловидних, лагідних і привітних облич із широко відкритими очима, скошений погляд очей, з характерними короткими, припіднятими, ніби в подивуванні, бровами, високим чолом, характерними пухкими рожевими губами, з тонкою верхньою і товстою «вісімкою» нижньою губою, короткими, розширеними біля перенісся бровами, характерний нахил голови, темно-каштанове волосся, яке завивається на плечах в кучері. В оздобленні: особливі сріблясті, різані по левкасу фони, вкриті майже однаковим в усіх випадках орнаментом із широких, плавно вигнутих, плоских пагінців аканта, використання тонованого лаку. У колористиці переважають яскраві кольори: червоний, синій, зелений та жовтий, що імітував золоте тло ікони. У XVIII ст. майстри Острозької іконописної школи створили образи, що приваблюють особливою життєрадісністю і оптимізмом, неповторні усміхнені образи Христа, Богородиці та святих, що підсилюється дзвінким колоритом, який надає їм своєрідної барокової динаміки в народному трактуванні, вони не мають аналогій у іконописі України того часу.

Водночас із іконописними школами в Україні розвивалася і народна ікона. Такі ікони не були канонічні, виконувалися народними майстрами, тому і осередки народного ікономалярства формувалися у прилеглих до великих міст невеличких селищах. Більшість сюжетів майстри з народу запозичили з книжкових гравюр, образи святих виглядають більш спрощено, рисунок та композиція відрізняється від канонічної трактовки, іноді площинне і лінійне переважає світлотіньове моделювання форми. На формування таких центрів впливали іконописні школи при монастирях, а також ремісничі цехи. Цехова система в Україні була достатньо розвинута у XVI–XVIII ст.

Окрім перерахованих вище, діяли невеличкі іконописні центри у селищах: Яворів, Космач, Ясінь, Жаб'є (тепер Верховина), Березів Нижній,

Старі Кути, Богородчани, Коломия, Снятин, Роші. На Західній Україні важливими осередками вважалися монастирі, серед них – Манявський, Синьовидський, Лаврівський на Прикарпатті, Мукачівський та Грушівський на Закарпатті. Спаський монастир на Бойківщині, збудований ще у 90-х рр. XIII ст. за князя Лева Даниловича, був потужним осередком, про що свідчать ікони, які вирізняються спільними художніми особливостями. Існують згадки про центри іконопису, які діяли в Тисмениці, Снятині, Коломії Івано-Франківської області, Перемишлі [15, с. 58–62].

Основні іконографічні школи, що існували на території України: Київська, Галицько-Волинська, Жовківська, Самбірська, Риботицька та Острозька. При цьому з'ясовано їх характерні ознаки, розкрито їх особливості та відмінності, які полягають у різноманітних традиційних підходах у створенні живописних зразків, що в подальшому дає змогу експерту-мистецтвознавцю вірно проводити атрибуцію творів іконопису при їх дослідженні.

Отже, для дослідника важливим є встановлення особливостей певної іконописної школи – для того, щоб вірно визначити їх автентичність та атрибуцію під час проведення досліджень.

Список використаних джерел

1. Перелигіна О. *Проблемні питання атрибуції предметів художнього срібла (на прикладі колекції Львівського історичного музею)*. URL: http://volyn-kray-mus.at.ua/publ/problemni_pitannja_atribuciji_predmetiv_khudozhnogo_sribla_na_prikлади_kolekciji_lvivskogo_istorichnogo_muzeju/1-1-0-94).
2. Даниель С. *От Иконы до авангарда. Шедевры русской живописи*. Санкт-Петербург: Азбука, 2000. 10 с.
3. *Мистецтво іконопису та церковна архітектура на Україні . Історія української ікони. Сакральна архітектура України*. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/culture/10196/>.
4. Калашикова О. Л. *Основи мистецтвознавчої експертизи та вартості оцінки культурних цінностей : підручник*. Київ: Знання, 2006. 84 с.
5. *Релігія в Україні. Огляд історії українського іконопису в Україні*. URL: https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/23012-oglyad-istoriyi-ukrayinskogo-ikonopisu.html.
6. *Київська школа іконопису*. Онлайн-журнал «Гелос». URL: <http://gelos.kiev.ua/news/2007/06/08/kyivskaya-shkola-ikonopisi/>.
7. Фіголь М. *Мистецтво стародавнього Галича*. Київ: Мистецтво, 1997. 224 с.
8. Руско Н. *Іконописна спадщина Галичини кінця XIX – початку XX століття. Збірник наукових праць*. 2014. Вип. 6. *Світогляд – Філософія – Релігія*. URL: file:///C:/Users/BFD5~1/AppData/Local/Temp/sfr_2014_6_14.pdf.
9. Савчук О. *Іконопис Волинського краю як феномен православного мистецтва. Апологет. Матеріали IV Міжнародної наукової конференції (м. Львів, 24-25 листоп. 2011 р.) Львівська православна богословська Академія УПЦ КП. Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво*. С. 52–65. URL: https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/artdok/3801/1/Lozynskij_Chrystyjanska_sakralna_tradycja_2011.pdf.

10. Кубай М. Мистецька спадщина Жовкви. Державний історико-архітектурний заповідник у м. Жовква. Р. II. Жовківська школа живопису та різьби по дереву. С. 18–24. URL: http://diaz-zhovkva.org.ua/upload/files/Мистецька_спадщина_Жовкви.pdf.
11. Олійник М. Самбірська іконописна школа. СЛОВО. № 4 (48.) 2012, С.38–43. URL: <http://dds.edu.ua/ua/articles/2/slovo/2011/963-sambir-icon-painting-school-2.html>.
12. Риботицька школа-іконописний осередок українського Надсяння. Сакральна культура Київської Церкви. Релігійно-інформаційна служба України. URL: https://risu.ua/riboticka-shkola-ikonopisniy-oseredok-ukrajinskogo-nadsyannya_n104178
13. Сидор О. Волинське малярство XVII-XVIII ст. [Текст]. Образотворче мистецтво. 1988. №2 (березень-квітень). С. 20–22.
14. Бондарчук Я. Художні особливості Острозької іконописної школи на прикладі аналою з житієм св. Миколая др. пол. XVII – поч. XVIII ст. Питання мистецтвознавства та музейної атрибуції. С. 325–336. – URL: <https://eprints.oa.edu.ua/2924/1/Bondarchuk%20Yaroslava.pdf>
15. Осадча О. А. Походження української хатньої ікони. Наукові дослідження – теорія та експеримент: матеріали Четвертої міжнародної науково-практичної конференції (м. Полтава, 18–20 трав. 2009 р.). Полтава: Інтер Графіка, 2009. Т. 4. С. 58–62.

УДК.7.04

ХУДОЖНЯ СПЕЦИФІКА САМЧИКІВСЬКОГО РОЗПИСУ ЯК ФЕНОМЕНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО МИСТЕЦТВА

Лариса ГОНЧАР,

*головний судовий експерт відділу досліджень
у сфері інформаційних технологій*

*Черкаського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру
МВС України*

Національна спадщина кожної країни має свою унікальність, яку часто відображає традиційне народне декоративно-прикладне мистецтво, яке є одним із вагомих засобів естетичного виховання, допомагає формувати художній смак, вчить людей бачити і розуміти прекрасне в навколишньому житті і в мистецтві. Народне мистецтво є національним за змістом, тому здатне активно впливати на духовний розвиток людини та формувати патріотичні почуття.

Важливу роль у розвитку образотворчого мистецтва та дизайну займають традиції наших предків. Одним із видів українського декоративно-прикладного мистецтва є народний декоративний розпис – малювання, яким оздоблювали стіни хат та господарських будівель, дерев'яну хатню обстановку, посуд і є одним із найцікавіших видів народного мистецтва України.

**Державний історико-архітектурний
заповідник «Самчики»
с. Самчики, Старокостянтинівський район,
Хмельницька область**

оновлювали до Різдва, Великодня, Трійці, Покрови. Розписували як інтер'єр, так і екстер'єр. Згодом сакральне значення зникло з малюнків і розпочало свій розвиток орнаментальне, декоративне малювання тих же самих знаків, які стали більш естетичні та з іншим змістовим наповненням [1].

Кожен історико-етнографічний район України у процесі історичного та культурного розвитку сформував свої характерні орнаментальні мотиви і композиції, специфічні техніки виконання. Саме так виникають різні напрями українського народного декоративно-орнаментального мистецтва: Петриківський, Косівський, Опішнянський, Бубнівський, Таврійський, Самчиківський [3].

Самчиківський розпис – локальний вид українського декоративного розпису, що на даний час побутує в с. Самчики Старокостянтинівського району Хмельницької області. Декоративний розпис здавна був невід'ємною частиною побуту жителів Самчиків. Він увібрав у себе традиції народного мистецтва південно-східної Волині. Джерелом появи самчиківського розпису був селянський хатній розпис.

Загалом, дана локальна художня традиція пройшла кілька етапів розвитку: виникнення й поширення у формі стінопису (інтер'єру та екстер'єру), розпису долівки, декору предметів інтер'єру, іграшок (до поч. XX ст.); згасання й зникнення стінопису, поява мальовок (I пол. XX ст.); поширення, затвердження й активізація малювання на папері, картоні, двп (II пол. XX ст. – поч. XXI ст.); розпис предметів інтер'єру, сувенірів тощо, популяризація розпису на всеукраїнському рівні (поч. XXI ст.) [2].

Самчиківський розпис увібрав у себе деякі елементи від писанкарства, від вишиванки, щось від гуцульських килимів,

Традиція розписування стін виникла досить давно, хоча точної дати не визначено. Існують розповіді-билини, про оселі, що розписані небесними світилами. Декоративний розпис був складовою частиною побуту, сакрального простору, в якому він існував. Потреба розписувати житло була традицією, якої дотримувались навіть у найдрібніших щоденних справах. Розписи довго не зберігались, зазвичай їх

об'єднавши в собі традиції місцевості, українські елементи орнаментів з орнаментикою прадавніх племен, що жили колись на цій землі. В ньому зустрічається поєднання технік, які притаманні Трипільській та Черняхівській культурам. Фантастичними казковими сюжетами, що поєднані з реальним життям, самчиківські майстри переносять нас до життя предків, до тисячолітніх традицій, що створювалися та багато років зберігалися на нашій землі.

Сергій Касьянов.
Мальовка «Квіти»

Основна тематика самчиківсь-кого розпису – це рослинні мотиви в поєднанні з геометричними у найрізноманітніших інтерпретаціях. Кожен орнамент має свою назву, за якою його відразу ж можна впізнати. Найчастіше зустрічаються такі елементи: барвінок, соняхи, рожа, колоски, маки, дзвоники, ягідки, бруньки, горицвіт, синьоцвіт, дубове листя, виноград, калина, гілочки, листочки. Мотив вилоги (квітка подібна до тюльпана) посідає основне місце в розписі. На малюнках знайомі нам квіти стають казковими, фантастичними рослинами, набувають неперевершеного українського колориту [3].

В основі класичних розписів лежать композиції: «вазон», «райське дерево», «дерево життя», «хресне та світове дерево», «дерево розпуття». Це казкове дерево, в основі якого може бути писанка, як символ початку роду, або жолуді, з яких дерево проростає. Символ дерева символізує продовження життя та роду. Біля нього чи у кроні дерева часто зображують пташок, які є невід'ємними супутниками життя. Так рослинний орнамент у розписі органічно переплітається з елементами світу тварин. Другим за популярністю мотив – птахи: курка, півень, соловейко, гуска, лелека, сорока, голуби, ластівка, сова, лебідь, що є найпоширенішим символом вірності та злагоди. Дещо рідше зустрічаються зображення тварин, які найбільш пов'язані з життям та побутом людей (собаки, коти, коні, лисиці, зайці, білочки, олені), а іноді на полотнах з'являються і люди, переважно козаки та гарні україночки.

Композиція робіт складається з площинного орнаменту, до сюжету якого входять елементи, кількість яких не повинна перевищувати сім. Вона завжди чітка і складається з низу, середини, верхівки та закінчення. Знизу розміщуються крупні елементи, які до верху малюнка стають все більш дрібнішими. Саме така будова робить малюнок впорядкованим, урівноваженим, і найбільш доступним та зрозумілим для сприйняття.

Самчиківський розпис відрізняється від інших кольором, технікою виконання та композиційним наповненням. Традиційними матеріалами, які беруть майстри для своїх виробів, є чиста фарба – вохра та глина. Зображення зазвичай не покривають лаком, завдяки чому досягається максимальна природність зображення [2].

Основна кольорова гама Самчиківського розпису – червона, синя, зелена, жовта. Додатково використовується також чорна, коричнева, рожева, фіолетова фарби. Для фону своїх робіт майстри частіше всього використовують білий колір – символ чистоти, непорочності, краси, молодості та радості. Сам візерунок переважно виконують червоним кольором, що символізує повноту життя, енергію свободи. Зелений – сади, луки, ліси, лани – символ життя, радості, застосовувалися лише в розписах інтер'єру хати. Чорний колір додається для підкреслення орнаменту, розмежування та підсилення інших кольорів [3].

Для «самчиківки» характерним є попередній задум сюжету картини з ретельним створенням ескізу, вивіренням композиції у формі і кольорі. В ескізі-начерку все продумується до найменших дрібниць, аби досягти досконалого результату [2].

Завдяки популяризації самчиківського розпису в освітніх, виставково-мистецьких заходах, декоративний розпис стає впізнаваним в різних регіонах України та за її межами. Завдяки діяльності Самчиківської художньої школи традиційного народного мистецтва, традиція «самчиківки» розвивається, передається наступному поколінню, з якого формується нова генерація майстрів декоративно-прикладного мистецтва.

Традиція декоративного розпису села Самчики стала частиною Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України. Адже, як запевняють майстри, самчиківка – один із генетичних кодів нації.

Отже, самчиківський розпис – це не лише мистецька техніка, але й частина національної спадщини, яка відображає багатство та унікальність української культури.

Список використаних джерел

1. *Геращенко О. Самчиківський розпис у мистецькому просторі сучасної України. Україна між Польщею та Росією: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (23 груд. 2016 р., м. Київ). Київ, 2016.*
2. *Матеріали експедиції майстрів самчиківського розпису та працівників Державного історико-культурного заповідника «Самчики» Старокостянтинівським р-ном Хмельницької обл., 1990-і рр. 14 с.*
3. *Кренц Н. Про унікальність Самчиківського розпису [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://unas.news/articles/306-pro-unikalnist-samchykivskoho-rozpysu.html>*
4. *Офіційний сайт Державного історико-архітектурного заповідника «Самчики» Режим доступу: <https://samchikmuseum.wordpress.com/>*

УДК 069.5+398.332.12+908 (9477.46)

**ПИСАНКИ МИРОСЛАВА КУЦЯ
З ФОНДІВ КАМ'ЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА
ЯК ОДНЕ ІЗ ДЖЕРЕЛ ВИВЧЕННЯ
ЕТНОГРАФІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЧЕРКАЩИНИ**

Наталія ПУГАЧ,

*старший науковий співробітник історичного музею
Кам'янського державного історико-культурного заповідника*

Писанкарство – одна із стародавніх форм українського народного розпису, особливості якого передавалися від покоління до покоління упродовж століть. Таким чином склалися певні традиції, що стосуються кольорової гами, орнаментики, техніки виготовлення, функціонального призначення писанок, їхнього зв'язку із віруваннями та обрядами тощо. У різних областях України писанки мають свої характерні особливості, однак є й спільні риси, притаманні усім регіонам, тому писанки стали спільною українською традицією, ритуалом.

Для розписування яєць використовується фарба різного кольору, бджолиний віск, парафін, свічка, писачок (невелика дерев'яна паличка, роздвоєна на кінці, куди закріплено маленьку трубочку, зроблену з бляхи чи листової міді. Трубочку наповнювали воском, яким наносився на яйце візерунок, після чого яйце опускали у фарбу; частина, на яку наносився віск, не зафарбовувалася).

У різних областях України писанкові орнаменти мали свою особливість. Вони могли бути геометричні, рослинні, тваринні, багато з них нагадували візерунки з вишивок. Кольорова гамма також мала відмінності, залежно від території – від переважання білого і червоного до барвистих відтінків. Писанка уособлювала в собі два початки: власне, саме яйце як початок життя та орнамент, нанесений на ньому, який символізував уявлення про навколишній світ та вірування [21].

Мистецтво писанки здавна привертало увагу етнографів, фольклористів та мистецтвознавців і як стародавній звичай, і як прояв таланту народних художників-мініатюристів.

У фондах Кам'янського державного історико-культурного заповідника (КДІКЗ) зберігається колекція писанок Мирослава Куця – українського культурного і громадського діяча, майстра писанкарства та вишивки, відомого колекціонера, хореографа, скрипаля й піаніста, Голови і почесного члена Українського національного об'єднання. Ця колекція – частина зібрання черкаських писанок майстра (всього близько 140 зразків), створених ним на основі дослідження відомого етнографа і культуролога

Вадима Мицика. Колекція черкаських писанок була розділена і подарована обласному краєзнавчому музею, художньому музею, а також Кам'янському державному історико-культурному заповідникові [20].

Мирослав Куць (справжнє ім'я – Честер) народився 1931 р. в канадському місті Едмонтоні, в родині вихідців із Галичини. Працюючи у департаменті Міністерства юстиції Альберти, Мирослав Куць значну частину свого життя віддав роботі в галузі української культури.

Мирослав Куць

Разом із дружиною, канадійкою українського походження, талановитою скрипалькою Любов'ю Юсипчук пан Мирослав

організував чимало етнографічних та мистецьких виставок, був ініціатором експозицій п'яти музеїв Едмонтону; впродовж кількох років очолював відділ Едмондського Українського музею Канади. Завдяки йому музей збагатився цінними тканинами, рідкісними рушниками, одягом із різних регіонів України, керамікою, витинанками, різьбленням по дереву, дитячими іграшками, плетінням із соломи, ляльками.

Подружжя Куців зібрало власне унікальне етнографічне зібрання, у якому провідне місце займає колекція писанок, у тому числі й виконаних самим паном Мирославом. Писанка, яку Мирослав Куць вважав іконою української культури, була його справжньою пристрастю. Він вивчав історію писанкарства, опрацював безліч літератури, альбомів, фотографій, самотужки навчився розмальовувати писанки за зразками з різних регіонів України. Влаштував у багатьох містах Канади великі виставки писанок, під час яких проводив майстер-класи.

У 1980 р. пан Мирослав відвідав Україну, оглянув чимало музеїв, фотографував, перемальовував взірці в кількох музейних фондах та з писанкових альбомів визначних майстрів, вивчав орнаментику і символіку писанки. Загалом Мирослав Куць із віртуозною майстерністю відтворив більше трьох тисяч писанок із різних регіонів України, у тому числі й Черкащини. Кожна писанка – це не просто копія традиційного виробу, а самодостатній художній витвір.

Колекція, подарована КДКЗ, складається із 20 одиниць. Усі писанки вкладені в коробку зі спеціальними заглибленнями й підписані. Один зразок із підписом «с. Грушківка, Чигиринський район», швидше за все, атрибутований помилково, тому що в Чигиринському районі села Грушківки ніколи не існувало. Раніше це село належало до Кам'янського району, а тепер – до Черкаського. Підпорядковане Кам'янській міській громаді.

Писанки з колекції Кам'янського ДІКЗ виготовлені за допомогою воскового розпису. Орнаментуючи писанки, майстер послуговувався традиційною колористикою та орнаментикою Уманського, Христинівського, Тальнівського, Чигиринського р-нів Черкащини. Більшість зразків мають коричневе тло, що символізує землю, родючість. П'ять – темно-фіолетового кольору, що є знаком мудрості [16]. Крім того, темні писанки створювали на проводи як вираз поваги до померлих [13]. Кілька писанок колекції мають зелене забарвлення як знак пробудження природи, багатства рослинного світу [18]. Використовує писанкар і жовту та червону барву. Жовтий – колір сонця, достиглого зерна, оберіг від злих сил. Червоний – добро, радість життя, для молодих – надія на щасливий шлюб [3].

**Колекція писанок М. Куця
з фондів КДІКЗ**

В орнаментиці писанок М. Куць використовує традиційну геометричну, рослинну, зооморфну і найбільше – космогонічну черкаську символіку, іноді з власною інтерпретацією. Найчастіше зустрічаються орнаменти, що є проявом сонячного культу наших предків, знаки плодороддя, символи, пов'язані з культом поклоніння рослинам і тваринам. Серед солярних знаків зустрічаються орнаменти «триголова» (с. Кочержинці Уманського р-ну), «савки» (с. Христинівка колишнього Христинівського р-ну, тепер Уманського) – узор у вигляді трьох гачків, що виходять з одного центру під кутом 120%. Цей орнамент зветься також «триріг» («триніг»); В. Щербаківський та інші дослідники називають його трикветром [23, 8].

Солярними знаками є «рожа з листками» (с. Кочержинці Уманського р-ну), що має вигляд багатокінцевої зірки або квітки [9]; «ламаний хрест» (с. Грушківка тепер Кам'янської громади Черкаського району), «усічений хрест» (с. Колодисте Тальнівського р-ну), «вітрячок» (с. Росішки Христинівського р-ну, тепер Уманського). Усе це різновиди свастики (сварги) – хреста із загнутими кінцями, одного з найстаріших знаків сонця і вічного руху. За народними уявленнями, сварга із завернутими вправо відрогамі провіщає добро і захищає від темних сил [2].

Орнаменти «павичі» і «павучки» (с. Кочержинці Уманського р-ну) – видозмінене зображення свастики із сильно закрученими кінцями –

зооморфне зображення сонця [4]. Писанки із зображенням півнячого гребінця або «курячої лапки» – талісман, що повертає добрі сили, відвертає лихі (с. Кочержинці Уманського р-ну) [22]. Окрім зв'язку із сонцем і вогнем, цей орнамент є варіантом «безконечника» – символу пробудження природи, зміни пір року [8].

На писанці «рожа з грабельками» (с. Еразмівка колишнього Чигиринського р-ну) зображено ромб, поділений на 4 частини – втілення родючості, жіночої основи в природі. Подібні малюнки зустрічаються на трипільських глиняних фігурках богині родючості [7]. Писанковий орнамент «граблі» – символ дощу – використовувався в посуху, щоб викликати довгоочікувані опади [11].

Багато писанок містять зображення рослин, найчастіше відомих своїми лікувальними властивостями [5]. Відгомін давнього рослинного культу є на писанках «косиці», «баранячі роги» (с. Еразмівка колишнього Чигиринського р-ну), «карлючки» (с. Кочержинці Уманського р-ну), «гилячки» (с. Колодисте Тальнівського району). Рослинний культ, зокрема символічне зображення Світового дерева, тісно пов'язаний з культом Великої Богині, одне із писанкових зображень якої називається «косиці» [1].

«Баранячі роги» і «карлючки» – мотиви безкінечника, що символізує вічність сонячного руху, відродження рослинності й сприяє багатому врожаю [12]. Подібне значення має орнамент «п'явки» (с. Ропотуха Уманського р-ну) [23, 30].

Зображення хмелю, за народними віруваннями, означає молоде буяння, любов. Це і весільна символіка, що має забезпечити родючість [15]. Орнамент Куця «хміль рожевий» (с. Еразмівка колишнього Чигиринського р-ну) складається з узору «баранячі ріжки» і чотирьох вписаних кіл, зміщених до одного краю, що робить малюнок подібним до зародка. Писанка, хоч і не містить традиційного зображення хмелю, несе таке ж символічне навантаження: побажання плодороддя й багатства.

Роль оберегів виконували писанки із символами-попередженнями, серед яких орнамент «вовчі зуби» (с. Ропотуха Уманського р-ну), що оберігають домашніх тварин [14]. Орнаментом «черепашка» (с. Ропотуха Уманського р-ну) часто називають зображення хреста, що означає землю з чотирма сторонами світу [19]. У Куця це малюнок, який нагадує оленячі роги, що асоціювалися у наших предків із земною рослинністю. Сам же олень пов'язується із сонцем: за стародавніми уявленнями наших предків, він нібито виносить сонце на небо на своїх рогах [17].

Як бачимо, колекція писанок Мирослава Куця з фондів КДІКЗ відображає усі особливості традиційного писанкарства Черкащини, а також давні уявлення українців, що жили на території середнього Подніпров'я, про світобудову, землю, людину, рослинний і тваринний світ. За цими зразками писанкарства можна вивчати етнографічні особливості нашого краю, тому колекція становить неабиякий інтерес для дослідників та любителів українського народного мистецтва.

Список використаних джерел

1. Боренько Н. В. Символіка Світового дерева на Великодніх писанках. URL: <https://lvivskansen.org/news/new/>.
2. Великодне диво. Значення символів писанки. URL: <https://sites.google.com/site/velikodnedivo/a-ti-znav-so/znacenna-simvoliv-pisanki>.
3. Значення кольорів писанки / Великодне диво. URL: <https://sites.google.com/site/velikodnedivo/a-ti-znav-so/znacenna-koloriv-pisanki>.
4. Значення символіки карпатської писанки. URL: <https://karpaty-ua.org.ua/simvolika-ukrains%27koi-pisanki.html>.
5. Льїнський В., Подгурська С. Особливості орнаментики подільських писанок. Народне мистецтво. № 1-2, 2006. С. 47-48.
6. Клід Г. Виставка експонатів матеріальної культури українців з п'яти музеїв Едмонтону. URL: http://www.kontakt.infoukes.com/newpathway/48-49-2008_Page-19-1.html].
7. Кузь В., Сивачук Н. Семантика образів старовинних рушників Уманицини. Берегиня. Число 2'03 (37).
8. Науменко Н. Символіка писанки в ліричній мініатюрі. URL: <http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/808/3/1476.pdf>.
9. Орнамент писанки. URL: <https://traditions.in.ua/zvychai-ta-obriady/obriadova-symvolika/315-ornament-pysanky>.
10. Отнякіна О. М. Куць Мирослав. Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [веб-сайт] / гол. редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=52331.
11. Пожоджук Д. Прадавня символіка української писанки. Культурно-історичний, просвітницький портал «Спадщина предків». URL: <https://spadok.org.ua/vesnyani-zvychai-ta-obryady/pradavnya-symvolika-ukrayinskoyi-pysanky>.
12. Про що розповість українська писанка: що означають знаки та символи на писанках, кольори та види розписних яєць. URL: 13.04.2020 Автор etmohata.com.ua<http://vsviti.com.ua>.
13. Символіка кольорів писанки. Українські традиції. URL: <https://traditions.in.ua/zvychai-ta-obriady/obriadova-symvolika/318-symvolika-koloriv-pysanky>.
14. Символи на писанках і їх значення. Писанка: історія, символи і техніка розпису. URL: <https://hayat-cafe.ru/uk/uglevody/simvoly-na-pisankah-i-ih-znachenie-pisanka-istoriya-simvoly-i/>.
15. Символіка національної писанки та вишивки. Символіка писанки. Писанки різних регіонів України ГО ТО «Золота паланка». URL: http://zolotapalanka.blogspot.com/2013/03/blog-post_30.html.
16. Символіка орнаментативності та кольорів писанки. – Філософія. URL: https://pidru4niki.com/13340203/kulturologiya/simvolika_ornamentatsiyi_koloriv_pisanki
17. Символіка орнаментів та кольорів української писанки. URL: <https://mala.storinka.org/символіка-орнаментів-та-кольорів-української-писанки.html>.
18. Сотська Г.І. Традиційність українського писанкарства. Новий акрополь. Культурна асоціація. URL: <https://newacropolis.org.ua/theses/de01c659-459a-472e-8ab5-c50775bd27e9>.
19. Трач С. К.. Серія «Цікаве образотворче». Художні техніки. Декорування писанок. Вип. 4. Альбом-посібник. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан. URL: Pdf <https://bohdan-books.com> <https://bohdan-books.com/upload/iblock/9d1/9d121d71cf0701a94fd5ce611b4c0da0.pdf>.
20. Туренко Л. Безцінний дарунок заповіднику. головний хранитель фондів КДКЗ. Газета «Трудова слава», 18 квітня 2014 року. № 28 (10543).

21. Українська писанка: традиція і мистецтво. URL: <https://uccs.org.ua/novyny/ukrainska-pysanka-tradytsiia-i-mystetstvo/>.

22. Український сувенір. Історія писанки. URL: ukrsov.kiev.ua/products/-/ukrsov/souvenir/483/1388.

23. Щербаківський В. М. Основні елементи орнаментації українських писанок і їхнє походження. Прага, 1925. Видання українського історично-філологічного товариства в Празі. С.34. URL: https://www.academia.edu/35288318/Вадим_Щербаківський_Основні_елементи_орнаментації_українських_писанок_і_їхнє_походження_Hlavní_prvky_výzdoby_ukrajinských_velikonočních_vajec_a_jejich_původ_Ma_in_Elements_of_Decoration_of_Ukrainian_Easter_Eggs_and_Their-Origin.

УДК 069.5:75(477.46)Солодовніков

**ПЕРСОНАЛЬНІ ВИСТАВКИ ЧЛЕНА НАЦІОНАЛЬНОЇ
СПІЛКИ ХУДОЖНИКІВ УКРАЇНИ ІГОРЯ СОЛОДОВНІКОВА
В КАРТИННІЙ ГАЛЕРЕЇ КАМ'ЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА**

Лариса ВИСОЦЬКА,

*старший науковий співробітник картинної галереї
Кам'янського державного історико-культурного заповідника*

Ігор Вікторович Солодовніков – сучасний художник, член національної спілки художників України, яскравий представник «українського стилю» в живописі. Народився митець 21 січня 1973 р. у Черкасах. Дитинство І. Солодовнікова пройшло у селі Грушківці, потім – у Кам'янці на Черкащині. Його дідусь, сільський фотолітописець і художник Іван Антонович Литвин, учень заслуженого майстра народної творчості Макара Мухи, став першим учителем малювання для онука. Згодом І. Солодовніков навчався у відомій Черкаській дитячій художній школі імені Данила Нарбути. У 1996 р. закінчив художньо-графічний факультет

Криворізького державного педагогічного університету (спеціальність – живопис). Викладачами майбутнього художника були С. Пономар, М. Сорокін, В. Непомнячий.

Під час навчання в університеті відбулася перша персональна виставка Ігоря Солодовнікова у Кам'янці, місті його дитинства. Ігор Вікторович із теплотою і вдячністю згадує про цей важливий момент свого життя: *«... після четвертого курсу (1995 р.) я приїхав до бабусі в Кам'янку, де зустрів місцевого художника В. О. Соломашенка. Під час наших зустрічей ми часто разом писали етюди, прогулювались берегами Тясмину. Розповіді Володимира Олексійовича про улюблених живописців, про філософське ставлення до мистецтва залишили слід у моїй душі. Він став для мене натхненником у мистецтві. В. Соломашенку належить ідея організації моєї першої персональної виставки»* [1, с. 6].

Втілення задуму Володимира Соломашенка відбулося у стінах Кам'янського літературно-меморіального музею О. С. Пушкіна та П. І. Чайковського (нині літературно-меморіальний музей «Зелений будиночок»). Заклад протягом багатьох років займався організацією періодичних виставок, допомагав талановитим місцевим художникам. Галина Таран, на той час директорка літературно-меморіального музею, підтримала ідею В.Соломашенка та разом із колегами (Т. Бичок та Е. Толстих) створила експозицію першої персональної виставки Ігоря Солодовнікова. На виставці було представлено 45 робіт: портрети, натюрморти, пейзажі, виконані олією, аквареллю, гуашшю, пастеллю, олівцем та пером.

Відкриття першої персональної виставки молодого талановитого художника Ігоря Солодовнікова відбулося 4 липня 1995 р. в дуже затишній атмосфері музею. Кам'янчани з інтересом поставились до неї. Всі добре знали родину Ігоря Солодовнікова: його дідусь Іван Литвин свого часу працював у місцевій художній майстерні, тут жив і працював його дядько Анатолій Литвин, теж художник [3]. Запам'яталися відвідувачам ліричні пейзажі Ігоря Солодовнікова «Хати над ставком», «На пасовищі», ніжні і щирі портрети дружини Світлани і сина Ярослава; цікаві і проникливі роботи «Ірина», «Дівчина з квіткою», «Дівчина в кріслі», «Біля річки», майстерно виконані натюрморти «Конвалії», «Натюрморт з яблуками» та ін. [4, с. 197].

Перша персональна виставка І. Солодовнікова зацікавила відвідувачів, і це стало початком творчого шляху художника.

У 1995 р. було створено Кам'янський державний історико-культурний заповідник (далі КДІКЗ). Окремим підрозділом закладу стала картинна галерея, яка проводить наукову, освітню, експозиційну та виставкову діяльність. Провідним напрямком роботи галереї є організація персональних та спільних виставок відомих та молодих митців – представників різних видів мистецтва.

У 2007 р. у великому виставковому залі картинної галереї заповідника відбулася друга персональна виставка Ігоря Солодовнікова, яка засвідчила, що перед нами – справжній художник-експериментатор. У своїй творчості Ігор Вікторович обирає індивідуальний шлях. Сміливе

застосування активних, чистих кольорів – один із головних прийомів художника. Мистецтво Ігоря Солодовнікова перегукується із творами народних митців, незаангажованість яких так потрібна сьогодні сучасному художнику, щоб не загубитись у численних запозиченнях. Художник інтуїтивно відчуває народне мистецтво, зокрема українське, в якому дуже часто поєднуються відкриті яскраві кольори, адже українці завжди були невимовними естетамі і відмінними колористами [2].

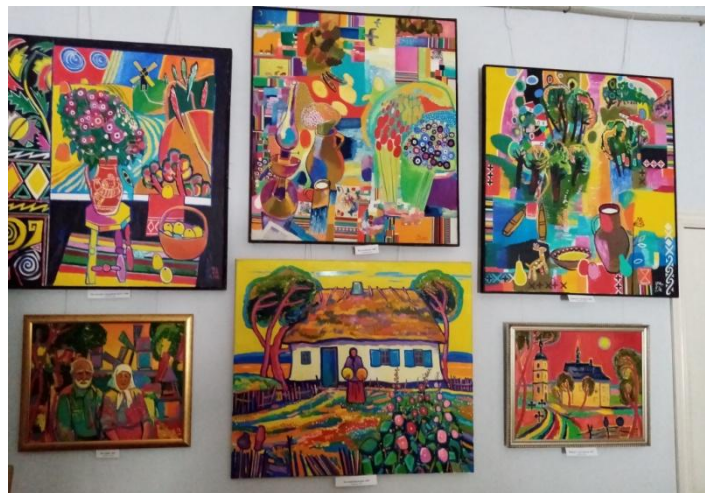
У 2010 р. глядачі Кам'янської картинної галереї знову мали змогу познайомитись із творчим доробком І. Солодовнікова. В експозиції було представлено тридцять шість робіт. Художник і далі дотримується національного розуміння форми і змісту в образотворчості.

Четверта персональна виставка Ігоря Солодовнікова «Моя Холодноярщина» відкрилася у березні 2020 р. В картинній галереї КДІКЗ було представлено більше тридцяти робіт, серед яких живописні композиції, портрети, пейзажі, натюрморти. Роботи виконані протягом 2006–2019 рр. та об'єднані однією темою – темою гордості, любові і шани до рідного краю – славної Холодноярщини. Виставка І. Солодовнікова – це синтез глибоких емоційних переживань митця, світлих спогадів про дитинство, затишний дім, рідні мальовничі місця, а також накопичених знань про історичні події та свою славу родину. Прадід Ігоря Солодовнікова – Гречаний Гарасько Несторович, уродженець с. Грушківки на Черкащині, в часи боротьби українців за свою незалежність у ХХ ст. був козаком третьої пішої сотні Сидора Темного полку гайдамаків Холодного Яру. Мав запальний характер. Брав участь у походах на Чигирин, Черкаси. З лісу повернувся 1921 р. Навесні 1936 р. Г. Гречаного розкуркулили, арештували і засудили до 10 років ув'язнення, додому він так і не повернувся.

Представлені на виставці живописні роботи «Холодноярське село Грушківка», «Козак Мамай», «Козацька церква в селі Стецівка», «Козацький цвинтар», «Дорога до церкви», «Холодноярський гайдамака дід Горобець» та інші – це втілення на полотні узагальнених образів про героїчну минувшину рідного краю. Художник пропускає всі емоції через своє серце, збирає образи і згодом відтворює в картинах те, що найбільше хвилює душу. Велика система образів, які з дитинства потроху відкладалися у пам'яті, нашаровуються, щоб потім – де б ти не був, ким би не став, – виринати з глибин свідомості, мовити: це твоє, твоя земля, твій світ [1, с. 6].

У живописних композиціях, портретах, пейзажах, натюрмортах Ігор Солодовніков дуже різноманітний, непередбачуваний, детальний, реалістичний і декоративний. Художник сміливо застосовує активні та чисті кольори, найулюбленіший із яких червоний – колір крові захисників України та водночас колір сонця, любові, життя. Саме колір є для І. Солодовнікова основним у творчості та ключем до пізнання. В його творах колір у поєднанні з формою виражає максимум змісту та втілює максимальну напругу. Шалена, палаюча південна палітра вміло підкорена

єдиному задуму. Кожний відбиток на полотні, кольорова пляма чи лінія – матеріальне втілення, точна фіксація внутрішнього психологічного стану душі художника, проекція її енергії, що випромінює на площині, а в цілому – це синтез творчого прояву інтелекту митця і експресії духу, викарбуваний у символізмі кольору [6].

**Експозиція персональної виставки І. Солодовнікова «Моя Холодноярщина».
Картинна галерея Кам'янського державного історико-культурного заповідника,
березень 2020 р.**

Ігор Солодовніков – член Національної спілки художників України (2006 р.), учасник всеукраїнських, обласних, групових, персональних виставок. Працює експертом-мистецтвознавцем у Черкаському науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі МВС України, займається науковою роботою і завжди знаходить час для творчості. Для нього це покликання, філософія життя, особисте відношення до Всесвіту.

Насамкінець слід зазначити, що персональні виставки І. В. Солодовнікова, які експонувалися в картинній галереї КДІКЗ, дали нам змогу спостерігати зміни, що відбувалися у світовідчутті митця та сприяли становленню його творчого почерку. Всупереч домінуванню в

наш час полістилістики, відсутності чітких ознак жанру як такого, Ігор Солодовніков прагне на синтетичному ґрунті задекларувати інноваційний жанр. Це портрет, краєвид, станкова картина. Цьому сприяє імпресіоністична барвистість творів художника, українськість світовідчуття, бажання дотримуватися національного розуміння форми і змісту в образотворчості [5].

Список використаних джерел

1. Висоцька Л. Моя Холодноярщина. Трудова слава. 2020. №21. С.6.
2. Ігор Солодовніков представив свій доробок у Черкаському музеї. URL: <http://prostir.museum.ua/post/33267> (дата звернення 24.11.2020).
3. Матеріали польових досліджень автора: спогади Таран Галини Михайлівни, 1954 р.н., м. Кам'янка.
4. Місто на скелястих берегах Тясмину: історичний нарис / О. Г. Шамрай та ін. Черкаси : Вертикаль, 2019. 300с.
5. Художник про себе. URL: <https://kyiv.gallery/solodovnikov-igor> (дата звернення 05.02.2023).
6. Черкаський експерт-мистецтвознавець презентував столиці свої живописні твори. URL: <https://ndekc.ck.ua/novini/569-cherkaskiy-ekspert-mistectvoznavec-prezentuvav-stolici-svoyi-zhivopisni-tvori.html> (дата звернення 24.11.2020).

УДК 7.071.(477.46)Дахівник+94(477.46)

ПЕРСОНАЛЬНА ВИСТАВКА СКУЛЬПТУР ВІТАЛІЯ ДАХІВНИКА «ТРИ МЕЛОДІЇ» У ГРОТІ – ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ПАМ'ЯТЦІ КІНЦЯ ХVІІІ СТ. В МІСТІ КАМ'ЯНКА ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Алла ЄФРЕМЦЕВА,

*науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії і культури
Кам'янського державного історико-культурного заповідника,
член Національної спілки краєзнавців України*

Кам'янський державний історико-культурний заповідник як суспільна інституція на сучасному етапі становлення Кам'янської ОТГ функціонує та розвивається завдяки різноманітним напрямкам діяльності. Серед них одним з найбільш поширених і дієвих щодо залучення туристичної аудиторії є виставкова робота. Виставкова діяльність – це форма участі КДІКЗ у культурному житті місцевої громади, що дозволяє розширити експозиційні можливості заповідника та залучити нові категорії відвідувачів. Саме таким став виставковий проєкт «Три мелодії», який проводився у Гроті.

Грот – унікальна пам'ятка містобудування і архітектури кін. ХVІІІ ст., що занесена до Державного реєстру Національного культурного

надбання України. Кам'янський Грот є архітектурною домінантою садиби Давидових, що знаходиться в одному із затишних куточків парку, ближче до річки, звідки відкривається мальовничий вид на панораму Кам'янки.

Історична пам'ятка влаштована у схилі пагорбу. Фасад споруди композиційно вирішений із кількох різних за розмірами просторів. У глибині арочного portalу, оформленого рустами із каменю, встановлені невеликі прямокутні двері, що ведуть у підземний зал. У середині Грот являє собою кругле цегляне приміщення з високим сферичним зводом, діаметр якого 7,6 м. У центрі зводу отвір, який веде на поверхню. Отвір прикриває дерев'яна альтанка, вкрита залізом. За формою зал пам'ятки нагадує величезний бутель (слоїк) з вузьким «горлом» ніби врізаний у схил. В середині Гроту завжди прохолодно, гарна акустика [3, с. 212].

На початку ХІХ ст. Грот був улюбленим місцем відпочинку родини Давидових та їх гостей. Під час своїх приїздів до Кам'янки своєрідною архітектурою Гроту милувався О. С. Пушкін. За переказами, тут усамітнювалися декабристи і вели дискусії на політичні теми.

У другій половині ХІХ ст. прохолода і тиша Гроту приваблювала всесвітньо відомого композитора П. І. Чайковського, який гостював впродовж майже тридцяти років у Кам'янці, в родині рідної сестри О. І. Давидової. Саме в Гроті він працював над Другою симфонією, яку ще за життя митця назвали Українською, бо в основу твору було покладено український фольклор.

Експозиція «ТРИ мелодії», що була створена у Гроті – це галерея художніх пластичних образів, створених скульптором, членом Національної спілки художників України Віталієм Дахівником.

Віталій Борисович Дахівник народився 26 квітня 1973 р. у м. Умань, Черкаської обл. Формування скульптора як

творчої особистості відбувалося в Ковельському декоративно-прикладному училищі, потім у Львівській, а згодом у Київській академії мистецтв. У 2000 р. Віталій Дахівник захистив диплом художника-скульптора. Починаючи з 1998 р., митець є учасником Всеукраїнських, обласних та персональних виставок, понад десяти симпозіумів паркової скульптури у різних містах України. Багато робіт скульптора знаходиться у приватних колекціях. Виставка Віталія Дахівника у Кам'янці – це пластичні роздуми автора про Мистецтво і Красу. «Філософи стародавньої Греції порівнювали красу з Істиною, я ж тотожню її з

Добротою. Мистецтво в моєму розумінні – це творчий експеримент, наслідком якого є пропозиція новітнього художнього образу, що відкриває нові горизонти чуттєвості та комунікації», – так розмірковує скульптор [2].

Динамічно-емоційна експозиція, що створювалася руками самого автора, демонструє філософські роздуми митця, втілені в оригінальні пластичні форми. Перша частина виставки проходила в картинній галереї заповідника, а продовження експозиції скульптора відбулося у Гроті – унікальній, найдавнішій пам'ятці, якою пишається наше місто.

Пригадуючи своє перше знайомство з Гротом, скульптор Віталій Дахівник розповідає: «Я потрапив сюди у вересні 2019 року. (В цей час у Кам'янці відбувався Всеукраїнський симпозіум скульпторів в рамках мистецького фестивалю «Кам'янська земля – край славетних героїв»). Коли я наживо почув спів у гроті і відзначив акустику, то відразу збагнув його «космос» і раптово виникло бажання та прийшла ідея створення цієї виставки. Тоді лунав Кароль Шимановський. Я зразу відчув у гроті свої роботи» [2].

За відгуками глядачів, що були присутні на відкритті виставки, таким художньо прикрашеним кам'янський грот ще не був ніколи. Філософські роздуми про красу, що відтворені в скульптурах автора, промовляють художніми жестами до глядача. Під музику Кароля Шимановського ми наче линемо під купол гроту і злітаємо подумки у космічні далі.

Віталій Дахівник продовжує ділитися своїми роздумами: «У січенні грот має коло. Коло символізує енергію, коловорот в природі, і, в якийсь момент, образ цієї енергії зосереджений у центрі, де можна бачити яскраве оранжеве коло. Я помислив це яскраве коло як тігель. Тігель, або графітовий стакан, являє собою ємність, в якій плавлять бронзу, а помаранчеве коло – це натяк на енергетичне ядро. Все, що потрапило в коло, так чи інакше творить семантику танцю. Кожна робота – окрема постать, художній жест, реалізація художньої енергії. Скульптури, «танцюючи танок», мають розвиток. Їх ще можна порівняти з пектораллю, бо вони розташовані півмісяцем. Це був мій концептуальний задум: як представити роботи, щоб глядач відчув композиційний виток – початок, розвиток, і кінець» [1].

Ідея експозиції – міркування про красу, відкриття глядачем самого себе як Мислителя, що є реалізацією особистого образно-художнього мислення згідно задуму Творця.

Екскурсію розпочинає музика польського композитора Кароля Шимановського, яка злітає догори, наповнюючи купол гроту релігійно-містичним змістом та запитом на космос як красу і порядок світобудови, а спадаючи, вона сканує експозиційну пектораль. Експозиція виставки включає в себе дві художні лінії: основні пластичні образи (ост експозиції) та роботи

другого плану, що розширюють потенціал художньої думки основних робіт. Основні роботи : «Мить весни», «Автопортрет з лелеками», «Весняний гротеск», «Істина», «Сократ». Роботи другого плану: перші формологеми, «Абсида», «Зародження слова», «Повітря», «Мальтійський хрест», «Драматична діагональ», «Український космос» та ін.

Виставка скульптур у Гроті була створена вперше в мистецькій історії нашого краю. Саме на теренах Кам'янщини, в 20-30 рр. минулого століття у селі Вербівка художниця Наталія Гудим-Левкович, дружина Дмитра Львовича Давидова, племінника композитора Петра Ілліча Чайковського, організувала артіль вишивальниць, в якій, за свідченнями історичних документів, майже цілий рік працював Казимир Малевич, художник-авангардист, визначний діяч українського авангарду, засновник супрематизму. Виставка Віталія Дахівника у кам'янському Гроті об'єктивно продовжила супрематичну домінанту нашого краю, познайомивши кам'янчан і гостей міста з новітнім сучасним постмодерновим мистецтвом України. Завдяки Віталію Дахівнику наш Грот перетворився на цікавий арт-простір, своєрідний портал у велике мистецтво. Грот поєднав у собі унікальну архітектуру невідомого будівничого кін. XVIII ст., музику визначного польського композитора Кароля Шимановського, який творив у нашому краї наприкінці XIX та у першій половині XX ст., і філософські, заглиблені у духовні національні цінності, пластично-художні образи українського скульптора Віталія Дахівника – представника XXI ст. А живий спів, наповнюючи музикою Грот, розгортає перед нами неосяжні простори «українського космосу» і спонукає замислитися над сутністю буття, відчути його різноманітність та красу і душею доторкнутися до Великого, Доброго, Вічного.

Виставка українського скульптора Віталія Дахівника у Кам'янці – це значна подія в культурному житті нашого міста, тому що реалізуючи такі цікаві проекти, Кам'янка продовжує виконувати свою історичну місію – бути унікальним мистецьким центром Черкаської області.

Зліва направо:
ск. «Автопортрет з лелеками»,
(на стіні) «Український космос»
та «Весняний гротеск».

Зліва направо:
ск. «Весняний гротеск», «Істина»
«Кубічна стилізація сидячої постаті»,
(на стіні):
«Космогенез» і «Пластична палітра»

Список використаних джерел

1. *Матеріали польових досліджень автора (далі МПДА). Єфремцевої Алли Павлівни, 1960 р.н., м. Кам'янка, Черкаський район, Черкаська обл.*
2. *МПДА. Розповідь Дахівника Віталія Борисовича, 1973 р.н., с. Новодмитрівка, Золотоніського району, Черкаської області.*
3. *Шамрай О. Г. Місто на скелястих берегах Тясмину. Історичний нарис. Випуск другий / О. Г. Шамрай, Г. М. Таран, Л. О. Бондаренко, О. В. Вєтров, Ю. Ю. Ляшко, Т. П. Чупак. Черкаси, 2009/ Л. Бондаренко, Пам'ятні місця Кам'янки. 212 с.*

УДК 766

МОНОТИПІЯ: ТРАДИЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Олена ХРАМОВА-БАРАНОВА,

*доктор історичних наук, професор кафедри дизайну
Черкаського державного технологічного університету*

Анастасія МАНН,

*здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
зі спеціальності «Дизайн»
Черкаського державного технологічного університету*

Монотипія є однією з найцікавіших і доступних графічних технік для кола людей, які займаються мистецтвом і дизайном. Термін «монотипія» походить від грецького «monos» – «один» і «typos» – «відбиток». Процес її створення полягає в тому, що на металевій дошці олійними фарбами створюється малюнок, який відбивається на папір за допомогою офортного верстату, але сьогодні замість металу можна використовувати цинк, скло, а замість олійних фарб – гуаш, акварель тощо. Після нанесення малюнка на означену основу він переноситься на лист паперу шляхом притискання, зазвичай з використанням друкарського верстату або валика. Процес створення монотипії було винайдено ще у XVII ст. Джованні Бенедетто Кастільйоне (1609–1664), італійським художником та гравером. Він почав створювати монотипії в 1640-х рр., від чорного до білого кольору, і став автором близько двадцяти монотипій, які дійшли до нашого часу, наприклад монотипія «Створення Адама» [1]. У XVIII ст. англійський поет, гравер і художник Уільям Блейк (1757–1827) продовжив розвивати цю техніку.

Сьогодні історія розвитку монотипії відома завдяки дослідженням А. Лещинського, Н. Самойлової, М. Глуценка та інших. Витончене відчуття пластичної форми, соковитість мазка, невимушеність і свобода живописного мислення виявлені в найкращих творах Миколи Глуценка, попри багате колірне розмаїття палітри, ми не бачимо в його роботах

дратівливої строкатості. Колорит його творів гармонійний, шляхетний, колірні плями органічно доповнюють чи виявляють одна одну, перебувають у певній підпорядкованості і завжди об'єднані загальним тоном, що дозволяє зробити графічна техніка монотипія.

Наприклад, Філіс Плаус у анотації до каталогу з виставки робіт в техніці монотипія американських митців-художників «Співтворчість у техніці монотипія. Монотипія у 1980-х рр.» описує розвиток цієї техніки в США у період після закінчення Другої світової війни і до 1980-х рр. Тоді вперше в історії виготовлення друкованих графічних творів було поєднано використання новітніх технологій з усвідомленням здобутку європейських традицій та залученням митців до творчого процесу співавтора-друкаря [2]. Протягом кількох років подальших експериментів з технікою монотипії майстри графіки почали використовувати, крім звичних металевих пластин, нові, нетрадиційні поверхні та форми. Збільшувались розміри пластин, а з ними й розміри та різновиди паперу, на який накладался відбиток. Внаслідок цього художники отримали невідомі раніше лінійні, тональні та фактурні ефекти, а фахівці невпинно проводили дослідження. У дисертаційному дослідженні Лесі Турчак, «Еволюція образотворчого мистецтва в незалежній Україні» здійснено комплексний аналіз художнього процесу в Україні в кінці ХХ – початку ХХІ ст. та з'ясовано культурно-історичні умови, що спричинили трансформації в художній культурі України, вивчено специфіку появи нових термінів і понять в сучасному образотворчому мистецтві України, зокрема і в монотипії [3].

Наприклад, в Україні в цій графічній техніці працює Валерій Сиров. Його роботи знаходяться в Одеському художньому музеї, музеях Києва, в приватних зібраннях США, Великобританії тощо. Митці сучасності продовжують пошуки нових засобів для збагачення образної мови монотипії, що вимагає безпосередньої, синхронної взаємодії митця з матеріалом, розуміння його примх та особливостей [1]. Отже, організація занять даною технікою графіки допомагає виявленню та розвитку творчих здібностей, дозволяє збагатити творчий процес.

Є також дослідження використання арт-терапевтичної техніки «Монотипія» в роботі з родиною в соціальній сфері, наприклад праця Лесі Самишкіної «Монотипія в роботі з родиною в соціальній службі (сімейна монотипія)», де представлено використання монотипії як методу арт-терапії в роботі з родинами після кризових ситуацій в їх житті.

Створення монотипії – процес, що надає митцю змогу повного та неповторного вираження своєї творчої індивідуальності. Як техніка естампу, монотипія вважається чи не найпростішим процесом: зображення наноситься на пласку поверхню і, поки малюнок не висох, переноситься безпосередньо на паперове підґрунтя, ручним способом або за допомогою пресів. Техніка монотипії унеможливорює відтворення однакових відбитків: весь процес треба повторювати від самого початку. Однак кожний

подальший відбиток першого зображення може давати помітні відхилення від первинного малюнку; виникають більш субтильні варіації авторського задуму й митець, створюючи відбитки-варіації на тему першого, досягає нових художніх ефектів.

Список використаних джерел

1. *Самойлова Н. М. Становлення монотипії як техніки друкованої графіки. Вісн. Харк. держ. акад. дизайну і мистец. 2004. № 3. С. 112–118.*
2. *Плаус Ф. Співтворчість у техніці монотипія. Монотипія у 80-ті роки. Distributed by UNITED STATES Information service embassy of the United States of America, Produced By USIA REGIONAL PROGRAM OFFICE, Vienna, RPO 9505-030, Ukrainian.*
3. *Турчак Л. І. Еволюція образотворчого мистецтва в незалежній Україні : автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства : спец. 26.00.01 Теорія й історія культури. Київський національний університет культури і мистецтв. Київ, 2011.*

УДК 77 (091)

ФОТОМИСТЕЦТВО ЯК ЗАСІБ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Вікторія ШКРЕБТІЙ,

викладач кафедри дизайну

Черкаського державного технологічного університету

Анастасія САЄНКО,

здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

зі спеціальності «Дизайн»

Черкаського державного технологічного університету

Фотографія є унікальним і надійним засобом збереження історичної пам'яті для наступних поколінь і джерелом інформації подій та явищ, діячів і традицій. Дослідження історії фотографії полягає у визначенні перспектив розвитку фотомистецтва в Україні і для цього необхідно ґрунтовно проаналізувати етапи становлення фотографії.

З моменту свого існування фотографічне мистецтво привертало увагу багатьох вітчизняних та іноземних дослідників. Відтак дослідженнями щодо потенціалу фотографії займалися такі теоретики, як К. Пюйо, Р. Сізеран, А. Діздері, Р. Демаші. Українська фотографія кінця XIX – початку XX ст. стала «золотим віком» розвитку фотомистецтва.

В Україні фотографія з'явилася приблизно в 40-х рр. XIX ст., коли в Україну почали приїздити іноземні фотографи, учасники щорічних міжнародних Київських ярмарок «Контракт». Першими фотографами-поселенцями були французи Жак і Шарль-Поль Гербсті. Історія становлення

київської фотографії аналізується в роботах О. Сімзен-Сичевського та Г. Мікулаша. Дослідником О. Трачуном у своїй науковій праці «Історія української фотографії ХІХ–ХХІ століття» відзначено, що на українських теренах фотографія почала з'являтися в 1839 р. Проте найдавніші світлини Києва датуються більш раннім періодом. У 1860–1890-х рр. відкрилися фотостудії професіоналів в Одесі, Харкові, Полтаві та ін. великих містах, а до 1914 р. в Києві працювало вже близько 70 комерційних фотографів. Сьогодні в Україні діє «Національна спілка фотохудожників України», яка була заснована в Києві ще в грудні 1989 р. [1; 2].

Фотографія здатна не лише посвідчувати події, їх достовірність, а й розгортати їх у пам'яті. Розглядання фотографій сприяє нагадуванню, спонукає пам'ять, пожвавлює її, розбурхуючи виразними образами минулого і ставить нові запитання, ведучи до цілісного відтворення минулого.

Для дослідження було обрано Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник. Палацовий ансамбль у місті Корсуні-Шевченківському (архітектори Ж. Мюнц, Я. Ліндсей), що розташований на кількох островах р. Рось, започаткований як літня резиденція у 1782 р. за часів корсунського старости польського князя С. Понятовського. У другій половині ХІХ ст. палацовий ансамбль був одним з найбагатших в Європі, у ХХ ст. він внесений до Реєстру пам'яток національного значення України і є вагомую складовою спільної європейської культурної спадщини. Інтер'єри залів доповнюють твори мистецтва, серед великої кількості картин представлено дві світлини, зроблені у 1910 р., на якій видно фрагмент інтер'єру колишньої вітальні (рис. 1). Також експонуються світлини фрагменту інтер'єру парадної зали і бічного паркового фасаду, датовані 1916 р., де біля сходів паркового фасаду, Ольга Лопухіна-Демидова (у темному вбранні) з гостями (рис. 2) [3].

Рис. 1. Світлина.
Фрагмент інтер'єру колишньої вітальні.

Рис. 2. Світлина.
Сходи паркового фасаду

Палац збудований у 1787–1789 рр., добудова – у другій половині XIX ст. У найвищій точці південної частини Острова для князя С. Понятовського за проєктом Я. Ліндсея був зведений будинок, що став окрасою палацового ансамблю. За ствердженням дослідника історії старовинних замків, Т. Ярошевського, це була перша будівля на землях Речі Посполитої, запроєктована з елементами неоготики (рис. 3) [3].

Рис. 3. Світлини палацу Лопухіних-Демидових і фасаду головного входу (вікно з фігурним переплетенням) (виконала Шкретій В. 2021 рік).

Завдяки історичним знімкам ми можемо дізнатися про життя, культуру та побут людей, які жили у минулому столітті. Фотографічні знімки є документальним джерелом певної епохи.

Можна стверджувати, що мистецтво фотографії зазнало значних змін в порівнянні з часів їх становлення. Важливу інформацію містить документальна фотографія, оскільки демонструє соціально-важливі моменти історії у час їх створення і мають незмінно вагоме значення для інформаційного протистояння навколо історії та сучасності. Наприкінці XX століття цифрова фотографія спричинила швидкі зміни в усьому фотографічному процесі, оскільки вона увійшла в сферу інформаційних технологій. Поява цифрових фотокамер полегшила спосіб відтворення та редагування фотографії. За допомогою цифрових фотокамер, фотографи можуть миттєво переглядати та аналізувати свої знімки, експериментувати зі світлом, кольорами й композицією без затримок та витрат, які були характерні для плівкових фотокамер. Крім того, цифрові фотокамери дозволили зберігати велику кількість фотографій на комп'ютерах та віртуальних сховищах, що спростило їх організацію та зберігання. Фотографіка виступає важливою формою виразу в сучасному мистецтві, що дає змогу створювати унікальні, естетично привабливі об'єкти дизайну, які поєднують у собі принципи як фотомистецтва, так і графічного мистецтва. Розвиток технологій, з одного боку, викликав нову динаміку у використанні фотографії, а з іншого – відкрив нові можливості перед фотографами для реалізації їхніх нових ідей. Фотохудожники відкривають

нові творчі горизонти, експериментуючи з творчими та технічними прийомами, які безпосередньо взаємодіють з історичною еволюцією художніх течій у фотографічному мистецтві.

Список використаних джерел

1. *Золотий вік української фотографії Електронний ресурс / режим доступу: <http://primetour.ua/uk/company/articles/1.html>;*
2. *Сучасне фотомистецтво України: соціальний досвід та нові художні рішення Електронний ресурс / режим доступу: file:///vsriaks_2014_37_8_20.pdf;*
3. *Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник <https://korsunzapovidnyk.com.ua/museum/palatsovyu-ansambl/>;*

УДК 7.012:004.92

ІСТОРІОГРАФІЯ РОЗВИТКУ КОМП'ЮТЕРНОГО ДИЗАЙНУ В УКРАЇНІ

Вікторія КУДРЕВИЧ,

викладач кафедри дизайну

Черкаського державного технологічного університету

Анна САЄНКО,

*здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
зі спеціальності «Дизайн»*

Черкаського державного технологічного університету

Питання вивчення комп'ютерного дизайну в різних його проявах неодноразово ставало предметом аналізу науковців. В означеному аспекті дослідження варто назвати праці таких вчених, як Є. Антонович, С. Прищенко, Д. Борисенко, М. Корець, Т. Підгорна, К. Симоненко Г. Чемерис, які ґрунтовно вивчали комп'ютерні технології та їх перспективи [1–4]. Наприклад, С. Архангельський і І. Шалінський висвітлювали застосування технічних засобів комп'ютерних технологій у професійній підготовці та діяльності фахівців з дизайну. У сучасному світі неможливо обійтись без комп'ютерних технологій, які дають багато можливостей для створення того чи іншого продукту та відкривають нові перспективи у різних галузях, зокрема у дизайні, тому варто зазначити, що І. Шалінський у своїй праці «Новітні напрями дослідження сучасного дизайну» досліджував новітні напрями сучасного дизайну, зокрема культурологічний та мультимедійний аспекти з використанням комп'ютерних технологій, а Д. Бородаєв досліджував веб-дизайн і технології та описав основні характеристики в праці «Веб сайт як об'єкт

графічного дизайну» [3–5]. Проте ці дослідження не дають повного уявлення про концептуальне значення впливу комп'ютерних технологій на розвиток мистецтва та дизайну, тому є необхідність узагальнити результати досліджень науковців та означити перспективи цього напрямку.

Комп'ютерні технології використовуються у кінематографії, мультиплікації, медицині, будівництві та інженерній діяльності для побудови об'ємних моделей, при проектуванні мостів, літаків, автомобілів тощо. В історичних дослідженнях комп'ютерна графіка використовується для створення відеоряду при відновленні історичних подій, а поєднання комп'ютерних технологій і дизайну дає нове бачення минулого, яке розглядається під новим кутом у сучасному контексті. За допомогою можливостей комп'ютерної графіки та дизайну відкрито 2D, 3D і навіть 5D, віртуальну реальність й інтерактивність, але сама проблема постає у використанні та адаптації цих можливостей в реальному світі. Комп'ютерний дизайн створює візуальні концепції зображень та унікальну ідею для впровадження в комунікації, рекламі тощо. Це стало тенденцією розвитку дизайну реклами, яка впливатиме на маркетинг і просування національного продукту. Дисципліна «Комп'ютерний дизайн» вивчається в університетах України, дослідження у цій галузі проводяться у наукових установах, зокрема академічних. Серед них – Інститут кібернетики ім. В. М. Глушкова НАН України, у ряді відділів якого вирішуються задачі комп'ютерного моделювання складних систем, об'єктів і процесів різної природи, використовуються при цьому методи оптимізації і засоби імітації, ставляться та розв'язуються задачі розпізнавання й комп'ютерного навчання (академік НАН України О. Хіміч, член-кореспондент НАН України Т. Мар'янович, доктор фізико-математичних наук В. Волкович та ін.). Комп'ютерний дизайн створює концепт візуального образу та унікальну ідею для реалізації в комунікації, рекламі.

Процес впровадження комп'ютерних технологій дуже складний і вимагає глибокого розуміння. Впровадження комп'ютерного дизайну в Україні висвітлював Д. Борисенко у статті «Використання мобільних додатків при розробленні дизайн продукту у навчанні майбутніх фахівців з дизайну», де розглянув можливості застосування мобільних додатків у навчанні фахівців з дизайну. Ще про комп'ютерний дизайн, саме у навчанні, ми можемо дізнатись зі статті Г. Чемерис «Основи комп'ютерного дизайну як чинник модернізації змісту професійної освіти майбутніх бакалаврів з комп'ютерних наук», де відображаються основні аспекти формування графічної компетентності бакалаврів з орієнтацією на сучасні вимоги потенційних роботодавців. У статті Є. Антоновича та С. Прищенка «Дизайн реклами: теоретико-методологічні засади проектування навчальної дисципліни», розглянуто розроблені авторами теоретико-методологічні засади формування актуальної навчальної дисципліни «Дизайн реклами» як інтеграції графічного дизайну, реклами

та маркетингу. У статті М. Корець «Використання ВЕБ-орієнтованих середовищ під час вивчення комп'ютерного дизайну учнями профільної школи» обґрунтовується використання веб-орієнтованого середовища під час навчання, розглядаються види комп'ютерного дизайну.

Комп'ютерний дизайн завжди навколо нас і його можна знайти в основних елементах книг, рекламно-інформаційних плакатах, листівках і поштових марках, фірмових стилях і логотипах компаній, рекламних принтах і сувенірній продукції, інтернет-сайтах тощо. Завдяки комп'ютерній графіці ми можемо побачити, яким був світ до нас, як виглядали далекі туманності, дивовижні речі та істоти. У середині минулого століття комп'ютери були великого розміру і машинний час використовувався для військових і промислових цілей.

Історія появи Інтернету в Україні почалася в грудні 1990 р., коли київські інженери змогли підключитися до нього, а у 1991 р. з'явився перший офіційний інтернет-провайдер «Технософт», створений Ю. Яновським і його командою. Кожен сайт мав свій домен, домени UA почали існувати в січні 1993 р. З початку 1999 р. почали працювати газетні сайти «Факти і коментарі», розпочала свою діяльність радіостанція «Люкс ФМ». Також розпочинають роботу харківська телекомпанія «Приват ТВ» та інтернет-видання «UAToday». Багато українських художників та ілюстраторів, які з того часу працюють в комп'ютерному дизайні. Наприклад, український художник і 3D ілюстратор Микита Вепріков, який працює в Visual effects індустрії з 2006 р. (його роботи: «Страх», «Художник» і «Fly with me»). Володимир Лукаш створює цифрові карикатури, працює у програмі Adobe Photoshop. Інокентій Коршунов, відомий своїми ілюстраціями до книги «Казки Лірника Сашка» тощо. Комп'ютерні технології активно впроваджуються не тільки в робочі, а й у навчальні процеси. За допомогою комп'ютерних технологій з'явилася можливість дистанційної роботи, розвиваються системи безперервної освіти, особливо актуальні для сучасних реалій. Наприклад, в Черкаському державному технологічному університеті на спеціальності «Дизайн», освітня програма «Графічний дизайн», студенти вивчають можливості растрової та векторної графіки, а також створення анімації як очно, так і дистанційно. Кожен із видів графіки вони вивчають і використовують у своїх роботах (екслібрісах, плакатах, листівках тощо).

Доведено, що комп'ютерний дизайн надав нові можливості й технології в мистецтві і дизайні та визначив необхідність переосмислення створення стилю і візуального образу. У тезах, завдяки аналізу історіографії, показано тенденції становлення та розвитку комп'ютерного дизайну й перспективи цього напрямку. Виявлено, що комп'ютерному дизайну властиві певні особливості, а саме: візуалізація інформації, призначеної для масового поширення, а також створення для неї графічних елементів. Підкреслено важливість становлення і перспективи комп'ютерного дизайну в аспекті розвитку мистецтва.

Список використаних джерел

1. Antonovych, E.A., Pryshchenko, S.V. (2017). *Advertising design: theoretical and methodological principles. Actual problems of the formation of the aesthetic culture of future designers. Materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference (Kryvyi Rih, March 23-24, 2017)*, 11–14.
2. Borysenko, D.V. (2018). *The use of mobile applications in the development of a design product in the training of future design specialists. Information technologies and teaching aids*, 68, 6, 47–63.
3. Korets, M.S., Pidgorna, T.V., Symonenko, K.P. (2021). *The use of WEB-oriented environments during the study of computer design by students of a specialized school. Scientific notes: pedagogical sciences*, 151, 106–119.
4. Chemeris, G.Yu., Osadcha, K.P. (2017). *Selection of three-dimensional modeling tools for the formation of graphic competence of future bachelors of computer sciences. Information Technologies and Learning Tools*, 6, 62, 70–85.
5. Khramova-Baranova, O.L., Kudrevich, V.V. (2020). *WEB site: history of development and prospects in Ukraine. Cultural and historical heritage of Ukraine: research perspectives and preservation traditions: materials of the 3rd All-Ukrainian scientific and practical conference (with international participation) (November 05-06, 2020)*, 1, 186–188.

УДК 94: 930.2

**СПЕЦИФІКА ХУДОЖНЬОГО КІНЕМАТОГРАФУ
ЯК ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА**

Ольга ГОНЧАРОВА,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України

Харківського національного педагогічного університету

імені Г. С. Сковороди

На сучасному етапі історія стала ближчою ніж будь-коли раніше, що стало можливим завдяки кінематографу. Документальні, науково-пізнавальні та художні фільми увійшли у життя кожної людини на сучасному етапі. Кінотвори, будучи явищем масової культури, безперечно, є одним із каналів формування історичної пам'яті, бо екранні зображення мають величезний вплив на сприйняття історичних подій. Багато хто дізнається про минуле, насамперед, через художнє кіно. Це пояснюється тим, що, по-перше, художні образи яскравіші та викликають більше емоційних рефлексій за ті, що представлені в науковій літературі. По-друге, на відміну від наукових праць, кінематограф безперечно має значний комунікаційний ореол у суспільстві. Однак кінематограф може слугувати не лише засобом формування світоглядних уявлень особистості, а й може виступати джерелом історичної інформації. І якщо використання хронікальних кінострічок у якості джерела не викликає жодних заперечень у науковців [5, с. 46], то стосовно ігрового кіно точились дискусії.

Перша новаторська праця, пов'язана з вивченням кінозображення в культурно-історичному контексті, належить французькому історику М. Ферро, який запропонував вивчати кінематограф під кутом зору різних методів, враховуючи специфічні обставини репрезентації ним минулого на екрані [1, р. 13]. Одним із підходів, який, на його погляд слід застосовувати – розглядати фільм як «агента історії», тобто дати відповідь на питання, які нові знання дає кіно про минуле та час, у якому воно було створене. Ще одне питання, яке потребує дослідження, – це соціально-політична роль кінематографа в суспільстві на всіх етапах його розвитку. Наступний підхід передбачає вивчення фільму як вираження монументальної історії, як культурного каналу для створення та поширення міфів. М. Ферро запропонував метод дослідження фільму, присвячених історичним подіям, що включає наступні етапи та процедури. По-перше, варто проаналізувати сам кіноматеріал, що включає вивчення ракурсів і окремих кадрів, переходів до крупного плану, чіткості й освітленості зображення, ступеня інтенсивності, з якою розгортаються події на екрані, зернистості й контрастності зображення у фільмі. Потім необхідно проаналізувати зміст відзнятого матеріалу, щоб виявити одяг, предмети, інтер'єрні прикраси, що мають відношення до періоду, про який розповідається у фільмі. Далі йде аналітична критика фільму, яка полягає у порівнянні зовнішніх фактів, пов'язаних із фільмом, таких як дані про творця фільму, дані про кіностудію, умови виробництва та розповсюдження, а також сприйняття фільму кінокомпанією, владою, глядацькою аудиторією в час появи [1, р. 148–149].

Художній кінематограф в останні десятиліття все впевненіше відвойовує свої позиції у якості джерела історичного дослідження. Він може слугувати джерелом при вивченні культури в цілому, та кінематографу зокрема. Важливу роль у якості джерела інформації він може зіграти і при дослідженні соціальної історії. Звісно, той чи інший фільм ніколи не буде повністю відбивати історичну дійсність, адже фільм – це просто точка зору режисера та групи сценаристів, які висловили своє ставлення до зображених подій. Але не варто забувати, що через їхню творчість відбилося ставлення суспільства до історичної дійсності, зображеної у фільмі. З огляду на це він може стати цінним джерелом при вивченні історичної пам'яті [2, р. 94].

Залучення такого виду джерел вимагає від автора й розширення методологічної бази, застосування методів якими послуговуються у своїх роботах мистецтвознавці, культурологи, соціологи. Є. Рачков пропонує застосовувати при аналізі кіноматеріалів як історичного джерела, підходи, запропоновані П. Берком для інтерпретації візуальних джерел: іконологічний, психоаналітичний, семіотичний (структуралістський), соціальний [7, с. 29]. При цьому й сьогодні ці проблеми залишаються маловивченими у історичних дослідженнях. Професійні історики,

незважаючи на прогрес у галузі методологічних підходів при вивченні історії, як і раніше, віддають перевагу традиційним джерелам. Недостатня розробленість методологічних питань використання кінематографічних матеріалів у якості історичного джерела, відсутність традицій їх залучення, які є щодо інших джерел історичної інформації, все це вплинуло на повільне включення до джерельної бази ігрового кіно. Вчені не проявляли активності у вивченні багатих кіноколекцій, накопичених за час його існування, з застереженням ставлячись до поєднання в них інформативного та художньо-естетичних елементів [5, с. 37].

Використання фільму як історичного джерела не повинно бути самоціллю, історику необхідно виходити з поставленої проблеми й усвідомлювати, як його використання допоможе у досягненні поставленої мети. Перш за все він повинен відповісти на ключове питання – достовірність зображуваного. Зокрема, Л. І. Брюховецька зазначає, що «масовий глядач чекає власних історичних уявлень або відкриття нової перспективи бачення давних подій. Професійний історик, що має авторитет у суспільстві або наділений формальним мандатом, оцінює історичний фільм під кутом зору його правильності. Правда має принципово свідчити про суспільну вартість фільму» [3, с. 32]. Художній та візуальний образи дослідником, у разі використання художнього фільму у якості історичного джерела, розглядаються як єдине ціле – як відображення реальності, яку вони представляють.

Кінематограф виступає історичним джерелом, що відбиває реальність епохи, її культурної пам'яті. Дослідник, який обрав кінопродукт у якості історичного джерела, повинен володіти основами мистецтвознавчої теорії, знати закони жанрів кіно, мати уявлення про специфіку того чи іншого фільму. Аналіз кінокартини має включати кілька рівнів: поверхнево наративний, формально-естетичний, стилістичний та підсвідомий. Перш ніж вивчати змістовне наповнення кінокартини слід досить прискіпливо проаналізувати передісторію її створення, а це означає, що в полі дослідження мають перебувати ті обставини, що вплинули на вибір режисером саме цього сюжету, як здійснювалася підготовка до його створення та етапи реалізації задуму. Лише після цього можна переходити до розкодування кінематографічних образів та загального сенсу сюжетної лінії. Велику цінність у фільмі представляє неявний зміст (невидимий і неочевидний), тобто те, що картина промовляє поза бажання і свідомістю її творців, читається «між рядків» історії («неписані цінності» даного суспільства, «випадкові свідчення»). Тому, вивчаючи зміст фільму, необхідно відновити елементи тієї реальності, яка до нього увійшла, як неявне, неусвідомлене тло. Тож, як одне з головних завдань дослідника виступає коректне розшифрування візуального образу [6, с. 36]. Зрештою, він має вивчити, як ця кінострічка була сприйнята суспільством та який вплив на нього мала.

Перш ніж використовувати художній фільм у якості історичного джерела, дослідник має врахувати декілька факторів. Слід пам'ятати, що на ньому позначалися два фактори. Перший – суб'єктивний, обумовлений баченням автором подій. Другий визначали об'єктивні обставини, що супроводжували творення кінокартини та впливали на її зміст. Слід звертати увагу на такі чинники, як: сприйняття творцем дійсності, тиск з боку державних органів, що можуть призвести до спотворення реальності; інтерес творця до правдивого відображення реальності (бажання передати реальність, забезпечення участі глядача в кінопроекційному процесі та його розуміння, політичні потреби влади та суспільства); що саме з зображеного (і якою мірою) зазнало спотворення. О. Гонтарська до головних питань при використанні фільму у якості джерела відносить необхідність визначення для кого створювався цей фільм – влади, глядача, експертів чи конкурсної комісії кінофестивалю [4, с. 99]. Тільки у разі відповіді на ці питання стане зрозуміло головне: які елементи реальності, що відображається, потребують додаткової верифікації, а де вона марна, тобто має місце вигадка. Слід завжди пам'ятати, що немає ідеологічно нейтрального фільму. Тільки ця ідеологічність може бути або відкритою, або зашифрованою. Обов'язок дослідника – розпізнати її у фільмі. Необхідно ретельно вивчати саме те, що у картині змогло уникнути цензури.

Картини історичні репрезентують не факти, а думки, погляди, ідеологічні установки історичного періоду чи національної культури. Кінематограф є одним із каналів міфологізації історії. Звертаючись до минулого, історичний фільм кодує міфологію сучасного йому суспільства, тобто той погляд на історію, якому цей соціум віддає перевагу перед всіма іншими. Аналізу можуть підлягати не лише картини на історичну тематику, а й ті в яких сюжет вибудовується навколо сучасних для автора подій. Фільми про сучасність (щодо часу свого створення) можуть бути використані як джерело для аналізу тогочасної реальності. Дослідника можуть зацікавити предмети обстановки, вигляд міст, мода. Вони дозволять поринути у все те, що на перший погляд здається незначним і непомітним, у те, що оточує людину. Особливе значення вони набувають у розрізі вивчення повсякденних практик.

Таким чином, ігрове кіно є важливим історичним джерелом, до якого можна застосувати основні методи джерелознавчого аналізу, що дозволяють вивчити історію розвитку кінематографу та отримати багату історичну інформацію про епоху, коли воно було створено. Зокрема, ми з художнього кінофільму на історичну тематику можемо зчитати дані про те, які історичні події хвилювали суспільство у період його створення, як вони інтерпретувалися, а з ігрового фільму на сучасну тематику – отримати багату інформацію щодо елементів повсякдення. Все це сприятиме більш повному вивченню предмету дослідження та кращому розумінню історії досліджуваного періоду.

Список використаних джерел

1. Ferro M. *Kino i historia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. 292 p.
2. O'Connor J. *Image As Artifact. The Historical Analysis of Film and Television*. Melbourne: Robert E. Krieger Publishing Co., 1990. *цит. за: Rozbite lustra historii. Rozmyte ślady historii. Metodologiczne problem audiowizualnej koncepcji źródła historycznego. Historyk wobec źródeł. Historiografia klasyczna i nowe propozycje metodologiczne. Łódź: Ibidem, 2010. С. 91–106.*
3. Брюховецька Л. І. *Найцікавіша історія в Європі. Екранні версії*. Київ: За друга, 2014. 493 с.
4. Гонтарська О. *Історичне кіно в дослідженнях пам'яті в Україні часів трансформації. Історичні і політичні дослідження. 2018. Спец. випуск: Трансформації історичної пам'яті. С. 97–102.*
5. Маркітан Л. П. Інформаційний потенціал кінофотовідеодокументів як історичного джерела. *Український історичний журнал. 2002. № 5. С. 34–49.*
6. Рабенчук О. *До питання про візуальне як джерело історичних досліджень. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 2012. № 17. С. 29–39.*
7. Рачков Є. С. *Методи та підходи візуальної історії: аналіз історіографії. Харківський історіографічний збірник. 2015. Вип. 14. С. 27–41.*

УДК 929Хмельницький:821:791](477)

**УВІЧНЕННЯ ОБРАЗУ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
У ТВОРАХ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА КІНОМИСТЕЦТВА**

Юлія ІЛЛЯШЕНКО,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії та права

Черкаського державного технологічного університету

Образ Богдана Хмельницького як політика, дипломата, військового, людини розкрито у величезному пласті наукових праць, фольклорному спадку, літописних творах козацької доби. Однак надати завершеності історичному портрету нашого великого земляка можливо, звернувшись до надбань українського літературного слова та кіно, що мають у своєму арсеналі надзвичайно потужний пласт художніх творів, присвячених гетьманові. Звернемося до найбільш яскравих зразків літературно-художньої та кінематографічної спадщини.

Так, у поезії «De libertate» найосвіченішої людини своєї доби, самобутнього українського філософа та поета Г. Сковороди наскрізною темою є уславлення Богдана Хмельницького як батька свободи українського народу: «... слава навіки буде з тобою, Вольності отче, Богдане-герою!» [10].

Події Хмельниччини й через багато років по смерті гетьмана продовжували хвилювати найполум'яніших патріотів українського народу,

які не забували про колишню велич і славу козацької держави. Не залишився осторонь цих важливих для кожного українця питань і геніальний син свого народу, великий поет Т. Шевченко. У поезії «Розрита могила» він не приховує свого осуду щодо катастрофічних для України наслідків політичного союзу, укладеного Б. Хмельницьким із московським царем:

*... Ой Богдане!
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Вкраїну ... [13]*

А в містерії «Великий Лях» Т. Шевченко відобразив величну постать Б. Хмельницького, чий діяння мали надзвичайний вплив на долю України. Поет в алегоричній формі розповідає про Богданові скарги, що той залишив по собі. Найбільшою коштовністю серед них, якою гетьман навіки уславив себе, є втрачена свобода, яку розшукують українці [12].

На тлі боротьби українського народу з польською шляхтою розкрито образ гетьмана у трилогії М. Старицького «Богдан Хмельницький». Щоправда, переплетіння усіх сюжетних ліній зводиться до пошуків головним героєм, чий образ показано в найкращих традиціях романтизму, так званого «історично вірного» шляху «возз'єднання» України з росією. Не зважаючи на сучасну політичну ситуацію, можемо засвідчити, що художній образ Б. Хмельницького в романі є надзвичайно виразним та динамічним, він відображає гетьмана в багатьох іпостасях – як політика, полководця, народного героя, сім'янина, товариша тощо. А його союзницький вибір на користь московського царства продиктований історичними реаліями, що надзвичайно яскраво зображені в романі. Гетьмана змальовано в ролі «божого вождя» – месії, чії дії продиктовані інтересами українського народу й ґрунтуються на світоглядних засадах та системі моральних цінностей героя [11].

Ще одним прикладом увіковічення в художній літературі образу гетьмана України є трилогія І. Ле «Богдан Хмельницький», наскрізною темою якої є питання розкриття багатогранної постаті головного героя через призму становлення національного характеру, формування глибокої особистості, що відбувається на фоні життєвих потрясінь та душевних переживань, що вибудовують фундамент для моральних та духовних засад [9].

Образ уславленого гетьмана, захисника інтересів українського народу знайшов відображення й у творчості й інших українських майстрів художнього слова. Наприклад, в історично-психологічному романі «Я, Богдан (Сповідь у славі)» П. Загребельний наскрізну характеристику свого персонажа здійснює за допомогою вичерпної фрази, озвученої головним героєм: «*Жив життям свого народу і для свого народу*» [4].

Варто звернути увагу на відображення постаті Богдана Хмельницького історичному романі-поезії Л. Костенко «Маруся Чурай».

Хоча гетьман виступає тут, на перший погляд, як епізодичний герой, його образ несе в собі колосальну смислову навантаженість та змістову насиченість – це розсудливий політик, далекоглядний державний діяч, що очолює складну, безупинну боротьбу українців за національне визволення; це людина, наділена глибоким відчуттям справедливості та життєвою мудрістю, завдяки яким було врятоване життя доньки Гордія Чурая – Марусі, адже державні справи не стали на заваді у вирішенні долі звичайної людини. Саме ці найвищі людські чесноти дають можливість охарактеризувати персонажа Л. Костенко як справжнього провідника української нації [7].

У результаті ретельного вивчення оригінальних документів доби Хмельниччини та на підґрунті досягнень сучасної історичної науки побачила світ повість Р. Іванченко «Розлилися круті бережечки...». У ній письменниця відтворює масштабні події української історії, насамперед, державотворчі процеси, що їх сконцентровано в діяльності однієї особи – гетьмана України Богдана Хмельницького. А узагальнений образ народу авторка розкриває через літературний портрет гетьмана Б. Хмельницького – історичної постаті, що здатна охопити розвоєм своєї діяльності різноманітні аспекти формування держави, зокрема: створення і забезпечення боєздатності української армії; ведення широкомасштабної військової кампанії, спрямованої на пошуки надійних політичних союзників, здатних допомогти українцям відстояти їх державницькі інтереси та здобутки; мудрої політики дипломатії, прорахувати усі наслідки якої, однак, не завжди під силу навіть найгеніальнішій людині [5].

Досить вагомою є й фільмографія, присвячена життєвому шляху великого українського державотворця. Хоча на сьогоднішній день вона не стала предметом детального дослідження науковців, у своєму арсеналі нараховує шість фільмів про Богдана Хмельницького. Першим художнім фільмом, що вийшов у прокат 1941 р., стала українсько-радянська історично-пропагандистська кінострічка «Богдан Хмельницький», знята режисером І. Савченком. У ній йшлося про життєвий шлях гетьмана України, очільника Війська Запорозького Богдана Хмельницького. Сценарій до фільму написав незмінний «гуру» ідеології соцреалізму від радянської драматургії О. Корнійчук. Кінострічку знято у площині антипольської політики, що протиставляла так звані «ідеї єдності українського народу зі старшим братом», ініціатором якої, власне, й зображувався Б. Хмельницький [8].

У 1956 р., побачила світ кінострічка «300 років по тому...» режисера В. Петрова та незмінного сценариста О. Корнійчука, в якій відображено події боротьби українського козацтва, очоленого Б. Хмельницьким, проти польської шляхти, «апофеозом» якої стала Переяславська рада. У 1990 р. було знято ще один фільм з назвою «Богдан Хмельницький» та схожим на попередні сюжетом, що, завершив гетьманську епопею радянських часів.

Знаковою подією польської кінематографічного мистецтва став історичний фільм режисера Є. Гоффмана «Вогнем і Мечем», знятий 1999 р. за однойменним романом Г. Сенкевича. Головну роль у фільмі зіграв відомий український актор Б. Ступка [2].

2006 р. на Київській кіностудії імені Олександра Довженка знято ще один художній фільм «Богдан-Зиновій Хмельницький» М. Мащенко. Стрічка висвітлює непрості в історії українського народу часи Хмельниччини, а саме події, пов'язані з облогою м. Збаража та зрадою Кримського хана Іслам-Гірея [1].

Ще один вітчизняний історико-драматичний художній фільм «Гетьман», знятий режисером В. Ямбурським за однойменним кінороманом В. Веретеннікова, вийшов на екрани України у 2015 р. Він розповідає про трагічну історію кохання Богдана Хмельницького до молодой польки Гелени, що розгортається на тлі Визвольної війни українського народу проти польських магнатів [3].

Восени 2020 р. в інтернет-просторі з'явилася інформація про зйомки у м. Хмельницькому фільму-вистави «Пам'ятники Богдану оживають» режисерки-постановниці Ю. Алексєєвої. Мета цього проєкту полягає в популяризації української минувшини через локальну історію м. Хмельницького та через історію встановлених на його території пам'ятників ушанованому гетьману [6].

Таким чином, вивчення творів української художньої літератури, доробку кінематографістів дає надзвичайно багату інформацію про славетного гетьмана та великого державотворця України Богдана Хмельницького. Саме ці, найбільш масові та популярні, види мистецтва, спираючись на багатогранну палітру художніх засобів і прийомів, втілюють благородну місію: донести до якомога ширшого загалу історичну правду про знакові події української прадавнини та про одну з найбільш харизматичних постатей вітчизняної історії – гетьмана Богдана Хмельницького.

Список використаних джерел

1. Богдан-Зиновій Хмельницький. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=4rhmqhOimRE> (дата звернення : 21.11.2023 р.).
2. Вогнем і мечем. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=IiUORqTCD6E> (дата звернення : 21.11.2023).
3. Гетьман. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=dyqIUqT8fjY> (дата звернення : 21.11.2023).
4. Загребельний П. Я, Богдан (Сповідь у славі). Харків : Фоліо, 2008. 671 с.
5. Іванченко Р. Розлилися круті бережечки : повість. Вітчизна. 2004. № 11-12.
6. Кіно на мільйон: у Хмельницькому знімають фільм-виставу про Богдана Хмельницького URL : <https://suspilne.media/142803-koronavirus-na-hmelnic-cini-dva-povih-vipadki-za-dobu/> (дата звернення : 21.11.2023).
7. Костенко Л. Маруся Чурай. Київ : А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2018. 224 с.
8. Кралуок П. Українізація та інтернаціоналізм в СРСР. Парадокси 1940-50-х років. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/30719522.html> (дата звернення : 21.11.2023).

9. Кушнір Н., Букач В. Образ Богдана Хмельницького в українській літературі / *Матеріали XXV наукової конференції здобувачів вищої освіти «Історичний досвід і сучасність»*: зб. наук. праць. Одеса : ПНПУ ім. К.Д. Ушинського. 2019. № 37. С. 3–8.

10. Сковорода Г. *De libertate*. Повна академічна збірка творів / Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. Харків – Едмонтон – Торонто : Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. С. 116.

11. Старицький М. Богдан Хмельницький: Історична трилогія. Київ: Видавничий дім «Андрій», 2018. Кн. 1 : Перед бурею. 680 с.; Т. 2 : Буря. 558 с.; Т. 3 : На пристані. 618 с.

12. Шевченко Т. Великий льох. Ізборник. URL : <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev137.htm> (дата звернення 21.11.2023).

13. Шевченко Т. Розрита могила. Ізборник. URL : <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev124.htm> (дата звернення 21.11.2023).

УДК 94-027.36:[37.015.31:172]

ІСТОРИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ЯК ЗАСІБ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ТА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ПРОСВІТНИЦТВА

Павло ГАПОНЕНКО,

*здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
зі спеціальності спеціальності «Історія та археологія»
Черкаського державного технологічного університету*

Оксана ХУДОЛЕЙ,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та права
Черкаського державного технологічного університету*

Патріотичне виховання є одним із ключових елементів національної освіти. Молодь повинна вчитись бути громадянами своєї країни та дбати про свою державу зі своїми співвітчизниками. Особливо важливим це стає в часи військового стану. Коли країна стикається з викликами та загрозами, кожен громадянин повинен відчувати свою відповідальність за долю своєї країни. У такі моменти патріотизм стає важливим фактором, що об'єднує людей та допомагає їм пережити складні часи.

Процес патріотичного виховання нерозривно пов'язаний з процесом історичного та культурного просвітництва. Глибоке почуття приналежності до своєї нації, високих моральних цінностей, що плекає патріотизм, можливі лише через усвідомлення власного походження та є необхідними атрибутами будь-якої людини, котра готова боротись та захищати інтереси свого народу [1].

З метою розповсюдження цих якостей в різних країнах світу проводяться різноманітні заходи культурно-просвітницького спрямування.

Однак, зі всіх інших вигідно вирізняються заходи, присвячені історичній реконструкції, які з кожним роком набирають все більшої популярності у світі.

Історична реконструкція – це, першочергово, відтворення матеріальної та духовної культури тієї чи іншої історичної епохи й регіону, використовуючи археологічні, образотворчі та письмові джерела. В той же час, це цілий громадський рух, що об'єднує не тільки серйозних науковців, а й звичайних людей, які цікавляться історією, ставлячи собі за ціль, зокрема, поширення зацікавлення історією серед населення, активно використовуючи для цього методи «живої історії».

Члени реконструкторського руху об'єднуються в клуби, що займаються відтворенням конкретних історичних культур. При цьому вибір епохи, в якій культура відтворюється, може бути найрізноманітнішим. Із найбільш популярних можна виділити періоди: античності, раннього, високого та пізнього середньовіччя, нового часу, наполеонівського періоду, першої та другої світових воєн, холодної війни та часом окремо лицарських турнірів.

Часто об'єднуючись між собою, клуби історичної реконструкції організовують масштабні фестивалі, куди можуть потрапити не тільки безпосередньо члени клубів, а й всі бажаючі. Характерні подібним фестивалям елементи рольової гри дають змогу максимально зануритись в атмосферу минулих епох, даючи можливість не тільки читати та слухати про минуле, а й безпосередньо з ним взаємодіяти, занурюючись у досвід «живої історії». Цим самим, подібні заходи стають цікавою та привабливою формою вивчення історії для глядачів, а в особливості молоді. Це сприяє підвищенню зацікавленості у вивченні культурних та історичних аспектів, роблячи навчання більш доступним та захопливим для широкого кола громадян.

Прикладами подібних фестивалів, зокрема, є український фестиваль історичної реконструкції «Ту Стань!», який щороку проводиться на території історико-культурного заповідника «Тустань» ще з 2006 р. Також варто згадати білоруський фестиваль «Наш Грюнвальд», центральною подією якого є реконструкція Грюнвальдської битви.

Однак, виховання патріотизму не обмежується лише знанням історії. Важливим є формування в молодих людях й інших цінностей, які сприяють розвитку їх особистості та сприйняття світу. Не обмежується розвитком знань з історії свого краю й реконструкторський рух.

Сам по собі, він передбачує активну соціальну взаємодію та роботу в командах, тим самим допомагаючи молоді розвивати соціальні та лідерські навички, здатність до співпраці. Участь в історичних реконструкціях, як і будь яка інший вид громадської активності, спонукає молодь брати більше участі в громадському житті.

Отже, історична реконструкція виступає як ефективний засіб історико-культурного просвітництва. Фестивалі історичної реконструкції

стають доступним та цікавим інструментом для вивчення історії та розвитку патріотичних цінностей серед різних верств населення, сприяючи їхньому соціальному взаємодії та активній участі в громадському житті.

Список використаних джерел

1. *Андрес А., Леус С., Стефанишин М., Булатов О., Максим'як В. Військово-історична реконструкція як засіб патріотичного фізичного виховання. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 15: Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт): зб. наук. праць. Київ: Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2023. Вип. 5К (165). С. 11–13.*
2. *Гайдай, С. В., Гавриленко, К. О. Історичні фестивалі та військово-історичні реконструкції на основі історико-культурних заповідників України. Географія та туризм, 2012, 23. С. 81–86.*
3. *Посохов, Іван. Історичні реконструкції як перспективний напрямок подієвого туризму в Україні. Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини», 2017. С. 40.*
4. *Енциклопедія українознавства (ЕУ-ІІ). Наукове Товариство ім. Шевченка, Нью-Йорк, 1955. Т. 1. С. 40–53.*

УДК 391:930(477)

КОРАЛІ В КОМПЛЕКСІ ТРАДИЦІЙНОГО УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЧОГО ВБРАННЯ

Світлана КОСЯК,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри суспільних наук*

*Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля
Національного університету цивільного захисту України*

Прикраси супроводжували українських жінок упродовж усього життя як невіддільна складова вбрання, як обов'язковий атрибут народних звичаїв, обрядів, вірувань. У своєму історичному розвитку прикраси розширювали спектр свого значення. Їхня декоративна та оберегово-магічна сутність доповнювалася функцією капіталу, як коштовних предметів.

Питання ролі прикрас у контексті народного вбрання були предметом вивчення багатьох дослідників різних галузей науки, передусім етнографів, фольклористів, мистецтвознавців та краєзнавців. Ґрунтовним дослідженням власне українських жіночих прикрас є монографія Г. Врочинської [1], в якій авторка систематизувала прикраси за художніми особливостями, описала й проаналізувала групи оздоб, їхню стилістику, кольорову гаму і фактуру матеріалів, орнаментику та технологію

виготовлення. У праці Г. Врочинської та Г. Стельмашук [2] проаналізовано всі різновиди прикрас, їхні особливості у контексті історії українських земель від Трипілья й до сьогодення. Етнолог О. Косміна [3], розглядаючи традиційне вбрання українців велику увагу приділила і регіональним особливостям шийних прикрас українок та відзначила, що коралі – нагрудна прикраса, яка була характерною для усіх історико-етнографічних регіонів України. А бурштинове намисто авторка виокремлює як шийну прикрасу, в основному, жінок Полісся [3, с. 46]. У праці «Український костюм» Т. Ніколаєвої [4] присвячено розділ особливостям, високій емоційній та художній виразності різних типів жіночих нашійних прикрас.

Яскравим та художньо виразним доповненням до українського народного одягу виступали зйомні нашійні прикраси, що склалися з багатьох компонентів, гармонійно пов'язаних між собою, були обов'язковими в оформленні всього комплексу вбрання, надавали йому композиційну рівновагу та довершеність, виконували також і захисну функцію – амулетів, талісманів, оберегів. Ці прикраси були продукцією місцевих ремісників або завозилися з інших країн, продавалися на сільських ярмарках та у спеціальних торгових радах у великих містах.

Низки коралів, бурштину, перлів, дукачів, хрестів, венеційського намиста та намиста з дутого скла, герданів формували складну композицію, яка органічно доповнювала святкове вбрання українок. Починаючи від шиї і звисаючи майже до пояса, прикраси створювали своєрідний захисний бар'єр між зовнішнім світом і тілом людини [5, с. 71].

Найдавнішою нашійною жіночою прикрасою, поширеною по всій території України, було намисто. Воно різнилося матеріалом, кольором, формою і способом носіння. Іконографічні та писемні джерела [6] засвідчують, що заможні українські жінки та дівчата вбиралися у намисто з коралу, перлів, гранатів, золотих монет. Доповнювали їх ланцюжками, дукачами, хрестами, оправленими дорогоцінним камінням. Вони носили на грудях більше десяти низок намиста з коралу, скла, срібних і навіть золотих монет, підвішених до намиста дукачів, дукатів, медальйонів, хрестиків та образків. Менш заможні жінки вдягали простіші, проте, також дорогі в ціні, прикраси.

Слід зазначити, що жіночі прикраси, окрім своєї естетичної та оберегової функції, виконували і функцію соціального статусу та капіталу. Шийні прикраси селянок, досить часто, коштували більше ніж їхній дім та й господарство в цілому. Звичним було в родині відкладати необхідну суму грошей на господарські потреби, а решту зберігати у вигляді капіталу вкладаючи в коралі та інші коштовні прикраси, які передавалися з покоління в покоління як сімейна реліквія. Побутувало переконання, що у купі гроші держаться, коли намисто на шиї висить, а якщо продати – то й гроші розійдуться.

У даній публікації ми зупинимося лише на особливостях намиста, виготовленого з коштовного природного органічного матеріалу – коралу.

Найбільш розповсюдженим в усіх регіонах України було коралове намисто. У розмовній мові воно дістало назву доброго, щирого, мудрого, справжнього намиста.

Завозили корал з Середземного та Червоного морів, найдорожчим був привезений з Венеції: він мав червоно-рожеве або сірувато-рожеве забарвлення, цінувався залежно від чистоти кольору, розміру і блиску. Найбільшу вартість мало намисто інтенсивного червоного кольору з гладеньких чистих, «непоточених» коралин. У разках нанизували намистини однієї форми, але різні за розміром: найкрупніші – по центру і до найменших – по кінцях. Досить часто найбільша за розміром намистина в низці була обтягнута спеціально виготовленим срібним або мідним обручком, що зазначало центр симетрії. Багаті та пишні коралі (велика кількість низок одночасно) носили заможні жінки. У першому рядку, коло шиї, намистини були «як горох», а в нижньому, що сягав талії, корали були з «горобине яйце». Таким чином композиційна побудова від меншого до більшого була притаманна не лише в рядках по горизонталі, але й зверху вниз по вертикалі.

Більш дешеві коралі – нарізані у формі трубочок маленькі циліндрики – відрізки коралової гілки, його називали *колюче намисто*. Досить часто його низки укладалися теж за принципом від коротших і тонших елементів по краях до товстіших і довших посередині. За рахунок нанизування через поперечні отвори коралини утворювали об'ємний гіллястий рядок, що створювало враження легкості та ажурності.

Справжні коралі пізнавали по тому, що під час спеки вони ставали рожевими, а взимку – темно-червоними.

На Лівобережжі між коралюгами нанизували срібні або латунні бусини овальної або круглої форми вишуканої ювелірної роботи (риффи, пугвиці); на Поділлі та Середньому Подніпров'ї – дукачі та медальйони з зображенням хреста або святого. На Слобожанщині дівчата одягали до дванадцяти разків намиста, між бусинами нанизували декілька великих хрестів і срібних монет. На Правобережжі та півдні України декілька коралових намистин в низці стягували «оковками» (орнаментованими срібними обручками), або перемежовували рифами. На Бойківщині жінки на грудях викладали «монисто» з численних разків коралів [7, с. 85–86].

Кількість разків коралового намиста були свідченням добробуту жінки й достатку родини. Слід зазначити, що кількість разків намиста залежала і від особливостей вбрання в певному регіоні. Так, на територіях де була традиційною вишивка на комірці та грудях сорочки, кількість разків робилася меншою, ніж там де вишивки не було.

Кінці кількох разків коралового намиста зв'язувалися до купи, іноді до них прикріплювали плетені з різнокольорової вовни шнури, що

закінчувалися великими китицями, або прив'язували кольорові стрічки, які зав'язувалися на шиї та звисали по спині.

Слід зазначити, що широкому розповсюдженню коралового намиста на теренах України посприяв і його колір. Червоні коралі мали яскраву виразність на сіруватому чи білому полотні сорочок та сприяли формуванню живописного довершеного ансамблю жіночого вбрання і гармонійно поєднувалися з червоними фрагментами вишивки.

Отже, жіночі нашийні прикраси в українському побуті стали обов'язковою частиною вбрання, вони мали своє призначення та особливості.

Прикраси з коралу відігравали важливу роль у маркуванні місця українського жіноцтва в соціумі. Завдяки кількості разків, якості й кольору матеріалу визначалися не лише статок родини, а й її соціальний статус, естетичні уподобання. Коралі були не лише важливою компонентою жіночого строю, а відігравали важливу комунікативну роль у відносинах української жінки з соціумом і міфопоетичним простором народної культури.

Список використаних джерел

1. Врочинська Г. Українські народні жіночі прикраси XIX – початку XX століть. Київ: Родовід, 2007. 232 с.
2. Врочинська Г., Стельмащук Г. Історія традиційних українських українських прикрас. Київ: «Балтія-Друк», 2020. 184 с.
3. Косміна О. Традиційне вбрання українців. Київ: Балтія-Друк, 2008. Т. I: Лісостеп. Степ. 160 с.
4. Ніколаєва Т. Історія українського костюма. Київ: Либідь, 1996. 176 с.
5. Коновалова О. Коралі і буштин у комплексі прикрас українського народного строю: історико-символічні виміри / Актуальні питання гуманітарних наук. Вип. 52, том 2, 2022. С. 67–73.
6. Воронай О. Звичайі нашого народу. Український народний одяг. URL: http://www.ukrlegenda.org/ukrajinskyj_narodnij_odjag/divoche_namysto.php
7. Косміна О. Ю. Традиційне вбрання українців. Київ: Балтія-Друк, 2008. Т. II: Полісся, Карпати. 160 с.

МУЗЕЄЗНАВСТВО І МУЗЕЙНА СПРАВА

РОЛЬ МУЗЕЇВ У ФОРМУВАННІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ НАЦІЇ

UDC 338.48-6:069](477)

MUSEUM TOURISM IN UKRAINE: IDENTIFYING CHALLENGES AND EXPLORING FUTURE PROSPECTS

Yan KAPRANOV,

*Doctor of Sciences (Philology), Professor,
Assistant Professor of the University of Economics and Human Sciences
in Warsaw (Poland),
Professor of Kyiv National Linguistic University (Ukraine)*

Bozena IWANOWSKA,

*Doctor of Social Sciences,
Assistant Professor of the University of Economics and Human Sciences
in Warsaw (Poland)*

Introduction

Museum tourism in Ukraine constitutes a pivotal aspect of the nation's cultural and economic evolution. With a diverse historical and cultural heritage, Ukraine presents an extensive array of museums encompassing historical, archaeological, artistic, and ethnographic exhibits. The origins of museology in Ukraine can be traced back several centuries, with initial collections forming as early as the 17th century, primarily within ecclesiastical and monastic settings.

The maturation of Ukraine's museum sector witnessed a significant acceleration during the 19th and early 20th centuries, marked by the establishment of crucial national museums that now stand as emblems of the nation's cultural narrative and heritage. Notable among these are the National Museum of the History of Ukraine, established in 1899, and the National Art Museum of Ukraine, inaugurated in 1904.

Presently, the landscape of museum tourism in Ukraine is characterized by a dynamic progression and the assimilation of contemporary technologies. Museums in Ukraine extend beyond the mere preservation of historical legacy; they actively engage in the nation's cultural sphere through various educational and enlightening initiatives. The advancement of museum tourism notably contributes to Ukraine's economic growth by drawing international and domestic tourists, concurrently reinforcing Ukraine's cultural identity.

Consequently, museum tourism emerges as an integral component in fostering and augmenting the cultural and economic framework of the country.

The Current State of Museum Tourism in Ukraine

Museum tourism in Ukraine is vital to the country's cultural panorama and tourism allure. Ukraine boasts approximately 4,000 museums, mirroring its rich tapestry of history, culture, and artistry, ranging from archaeological artifacts to modern art. These institutions vary in scale, focus, and geographical placement, thus offering a diverse selection for visitors.

Visitation statistics for Ukrainian museums are notable, with annual visitation figures reaching millions. To illustrate, in 2019, Ukrainian museums collectively welcomed over 26 million visitors. Prime examples include the National Museum of the History of Ukraine in Kyiv, the Lviv Art Gallery, and the Odesa Art Museum, each attracting hundreds of thousands of visitors annually.

It is imperative to acknowledge that museum tourism in Ukraine faces several challenges, particularly in resource preservation and utilization. Numerous museums must modernize their displays and infrastructure and incorporate advanced technologies to captivate new audiences. Despite these challenges, the sector of museum tourism is evolving vigorously and productively. This is evident through hosting various cultural events, specialized tours, thematic exhibitions, and educational programs, all of which enhance visitor numbers and foster a widespread appreciation for museum culture.

Museum tourism in Ukraine underscores the significance of museums as bastions of cultural and educational value, playing a crucial role in safeguarding national heritage and facilitating cultural interchange. Given these considerations, the nurturing and expansion of museum tourism represent critical facets of Ukraine's cultural policy.

The Main Challenges in Museum Tourism in Ukraine

The development of museum tourism in Ukraine is confronted with several primary challenges, including financing, management, infrastructure modernization, and the younger generation's engagement.

Financing and Management: A predominant issue Ukrainian museums face is financial constraints, mainly due to inadequate state funding and limited avenues for private investment. This fiscal shortfall hampers the ability to update exhibits, restore artifacts, and sustain high-quality museum operations. Additionally, challenges in museum management are evident, particularly in optimizing resource utilization, marketing, and enhancing the appeal of museums as tourist destinations.

Need for Modern Infrastructure and Technology: Contemporary museum operations necessitate the adoption of advanced technologies to captivate audiences and amplify exhibition interactivity. Implementing augmented or virtual reality, interactive installations, and mobile applications for museum navigation are examples of such technological advancements. However, upgrading infrastructure and integrating new technologies involve substantial investments, often beyond the reach of many museums.

Involvement of Youth and Innovation: To retain the appeal of museums for younger demographics, it is crucial to align exhibitions and programs with their interests and contemporary trends. Developing dynamic, interactive displays and organizing thematic events, educational initiatives, and workshops are vital in drawing young visitors and fostering their interest in history and culture.

Addressing these challenges calls for a holistic approach encompassing enhanced funding, infrastructure modernization, innovative practices in museum activities, and active youth engagement.

Development Prospects for Museum Tourism in Ukraine

The future of museum tourism in Ukraine appears promising and diverse, particularly with the potential applications of cutting-edge technologies, the creation of integrated tourist routes, and international collaboration.

Utilization of Advanced Technologies: Technologies like virtual reality (VR) can profoundly transform the museum visitor experience. VR and other digital tools enable the crafting unique, interactive exhibits that resonate with young audiences and open new educational and research avenues. These technologies also facilitate the virtual reconstruction of historical events, locations, and artifacts.

Development of Integrated Tourist Routes: An integral component in advancing museum tourism is the formulation of comprehensive tourist itineraries. These routes should amalgamate museum visits with other attractions, including historical landmarks, cultural events, and natural and gastronomic experiences, thereby bolstering museums' integration into the tourism sector and enhancing regional allure.

International Cooperation and Experience Sharing: Engagement with global museum communities, participation in international projects, and exchange of best practices and ideas are essential. Collaborations with foreign cultural institutions for joint exhibitions, conferences, and research projects enhance cultural and educational connections.

In summary, museum tourism in Ukraine is poised for growth, fueled by technological innovations, integration into the broader tourism sector, and global partnerships. These developments promise to elevate the cultural relevance of museums and enrich the Ukrainian tourist experience.

In conclusion, the analysis of museum tourism in Ukraine reveals a landscape marked by significant challenges and promising development prospects.

The primary challenges encompass issues of financing, management, the need for modernization, and youth engagement. Ukrainian museums need more funding and opportunities for private investment, hindering their ability to update exhibits and infrastructure. Management challenges include efficiently utilizing resources and effectively marketing museums as tourist attractions. Moreover, there is a pressing need to integrate advanced technologies to enhance interactivity and attract younger audiences. These challenges

necessitate a multifaceted approach involving increased funding, modernized infrastructure, and innovative strategies.

On the other hand, the future of museum tourism in Ukraine appears bright and full of potential. The possibilities opened by cutting-edge technologies like virtual reality can transform visitor experiences, making exhibitions more interactive and educational. Developing integrated tourist routes that combine museum visits with other attractions can significantly boost the sector's appeal. International cooperation and experience sharing also present growth opportunities, allowing Ukrainian museums to gain insights, exchange ideas, and establish global connections.

Thus, while Ukrainian museum tourism faces considerable hurdles, its potential for development and innovation positions it for a dynamic and transformative future.

References

1. Lyubitseva, O. O., & Shparaga, T. I. (2021). *Музейний туризм: навчальний посібник* [Museum tourism: A textbook]. Kyiv.
2. Lyubitseva, O. O. (Ed.). (2019). *Країни-лідери туризму: навчальний посібник* [Tourism leading countries: A textbook]. Alfa-PIK.
3. Tonkoshkur, M. V., Pokolodna, M. M., & Polchaninova, I. L. (2012). *Туристське країнознавство: підручник* [Tourist country studies: A textbook]. Kharkiv National Academy of Municipal Economy.

УДК 069(477.46-21) «1941/1943»

ВТРАТИ ЗІБРАННЯ ЧЕРКАСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Олена ВОЛОДЬКО,

*старший науковий співробітник
сектору новітньої історії краю*

Черкаського обласного краєзнавчого музею

В ряді трагічних наслідків Другої світової війни – втрата історико-культурних цінностей. У війну постраждали в тій чи іншій мірі всі музеї окупованої України. Деякі втратили навіть свої будівлі. У доповіді досліджується втрата частини зібрання Черкаського краєзнавчого музею під час Другої світової війни внаслідок вилучення державою, евакуації влітку 1941 р., знищення та пограбування німецькими окупантами при відступі 1943 р.

Черкаському краєзнавчому музею було де поновити свою роботу після звільнення міста в грудні 1943 р.: півтораповерхова будівля на вулиці

Гоголя дивом вистояла – в центрі міста, за яке протягом місяця точились запеклі бої. Але музейні фонди були спустошені. Вивчення документів з власного архіву музею дозволяє частково встановити, які саме музейні предмети були втрачені під час війни.

«Танення» музейних колекцій почалось в липні 1941 р. Згідно з директивою Наркомату фінансів з музеїв вилучались предмети з дорогоцінних металів. 7 липня 1941 р. було складено і підписано щойно призначеною директоркою музею Призенко Г. В. (два попередні директори-чоловіки, один за одним, йдуть на фронт), завідувачкою фондів Сбруєвою А. А., представником Черкаського міського комітету КП(б)У та двома представниками Черкаського міського відділу Держбанку СРСР акт про передачу в банк на тимчасове збереження музейних предметів із срібла. В акті зазначено їхні інвентарні номери, близько 210 предметів (незадовільний стан документа не дає можливості встановити точну кількість). Більшість з них, понад 150 предметів – це срібні монети, іноземні і російські. Близько 20 – срібні медалі, решта – значки, жетони, хрести, дукачі, рамочка, срібна указка [1].

Червона Армія відкочувалась під ударами вермахту на схід, і в умовах загрози окупації постало питання евакуації музеїв. Протягом липня співробітники музею спішно відбирають і упаковують в спеціально збиті для цього ящики найбільш цінні музейні предмети, ретельно загортаючи їх у папір, перестилаючи деревною стружкою. Було визначено, що їх евакуюють вглиб країни разом з колекціями Полтавського республіканського історико-краєзнавчого музею. 7 серпня директорка з науковою співробітницею Крайньою М. І. відвезуть до Полтави і передадуть завідувачу фондів Полтавського музею предмети, упаковані в три дерев'яні ящики із сургучним пломбуванням [2]. І вчасно: через два тижні німці вже будуть в Черкасах. Але ці речі не повернуться до музею після війни: запланована евакуація не відбулась. Полтавці не встигли вивезти в повному обсязі навіть свої власні колекції, лише частина з них була евакуйована в Уфу і Тюмень, решта залишилася в місті. Ящики, привезені з Черкаського музею, не дочекались своєї черги на вільний вагон в ешелоні.

Під час німецької окупації Полтавський музей працював, але предмети з Черкаського музею не експонувались – ящики стояли у фондосховищі не розпакованими. Відступаючи у вересні 1943 р., гітлерівці підпалили унікальну будівлю музею, і після триденної пожежі від неї залишились самі стіни. До війни фонди Полтавського музею налічували 118 тисяч одиниць, після звільнення – 37 тисяч. Згоріли і музейні предмети з Черкас. Про це на запит Черкаського краєзнавчого музею повідомляє в листі від 26 березня 1945 р. директор Полтавського музею: «загинули в полум'ї пожежі Полтавського музею» [3]. В архіві збереглися списки предметів, переданих 7 серпня 1941 р. Полтавському музею.

Списки – російською мовою, складені надто лаконічно: порядковий номер, предметне слово, інвентарний номер. «1. Блюдо ин. № 493». І таким чином у стовпчик, записано 159 предметів. Немає даних про матеріал, з якого вони виготовлені, але судячи з назви – «тарелка», «чашка», «блюдо», «молочник», «сливочник», «чайник» – можна припустити: це порцеляна. Певне, старовинна і витончена, якщо її намагались врятувати. «Чашка в виде розы». Найбільше в списках на евакуацію саме посуду, в тому числі і скляного, а ще – тканинних виробів: 45 рушників, 5 серветок, 6 хусток, шматок оббивного шовку, 4 прапори. Можна уявити красу вишитих рушників, але неможливо уявити гобелени (4 одиниці), також дбайливо упаковані в ящики, їхні розміри, сюжет? І яке ж оздоблення мали побутові предмети – футляр для окулярів, футляр для ножа, «записная книжка роговая» – щоб також заслужити право на евакуацію? А ще «китайская вышивка», годинники, свічники, табакерки, вази, підноси, «кувшинчики», багато скульптури малих форм: «женская статуэтка», «статуэтка серебряная», «женская головка», «фигура Венеры», «фигура женщины», «женщина и мужчина со снопом», «фигура садовника», «птичка», «фигура кенгуру». Є в списках запонки – слонової кістки. З великої колекції живопису була відправлена в евакуацію лише одна картина – копія «Автопортрета» Рафаеля, відібрана, мабуть, за свій невеликий розмір (48 x 33 см). Із зброї – два кортики [4].

Повернувшись із Полтави, директорка проводить процедуру звільнення працівників. На музей вішають замок. У зачиненій будівлі залишається колекція відділу природи, археологічна колекція, меблі, килими, картини, скульптура, зброя. Залишається бібліотека.

Одним з перших кроків нової музейної адміністрації, що прийшла на німецьких штиках, було знищення експонатів відділу соціалістичного будівництва (окремий відділ з такою назвою був у структурі довоєнного музею). Горіли в багатті не лише портрети «вождів», планшети з цитатами, лозунгами, таблицями і діаграмами пропагандистського змісту – горіли оригінали. Тоді назавжди були втрачені унікальні артефакти 1920-х–1930-х рр., які стосувались історії краю: світлина, документи, газети і журнали, плакати, листівки. Знищені були також зразки довоєнної продукції черкаських підприємств [5]. Це спричинило в подальшому фрагментарний характер експозиції, відкритої в травні 1944 р.: відділ природи, відділ історії дорядянського періоду, і одразу – Друга світова. Експонатів, щоб висвітлити довоєнний період, у фондах не було. І так до початку 1950-х.

Останній, особливо нищівний свій удар, війна нанесла по музею в 1943 р.: відступаючи, німці прихопили із собою все найбільш цінне з того, що досі залишалось у фондах. До Німеччини було вивезено понад 200 одиниць рідкісних зразків зброї, картини, гобелени, килими тощо [6, с. 12].

Досліджені документи могли також пропасти у війну, але вони уціліли. У них своя цікава історія. У січні 1945 р. повертається в Черкаси

Ганна Призенко, якій довелося керувати музеєм в липні-серпні 1941 р. – протягом короткого і драматичного періоду. Це вона зберегла акти, з яких ми дізнались, що саме було втрачено з музейного зібрання влітку 1941 р. Документи директорка взяла з собою в евакуацію. Там її донька, старшокласниця, продовжила навчання в школі. Паперу для писання не було, і вона потай від матері використала для чернеток декілька аркушів з музейних документів. Просто на списках бачимо креслення з геометрії, вправи з німецької, твір про столицю. «Наша столиця видозмінюється буквально изо дня в день. Возникают новые, асфальтированные улицы. Старые маленькие дома уничтожаются. Сооружаются новые школы, театры, клубы, больницы и мосты. Под землей в Метро едут прекрасные поезда» [7].

31 січня 1945 р. Ганна Призенко передає документи Всеволоду Семашку, якого призначили директором музею одразу після звільнення міста, 19 грудня 1943 р. В акті прийому-передачі зазначається: «Акт от 7/VII 1941 г. (*передача срібних предметів у Держбанк – авт.*) содержался т. Призенко в беспорядочном состоянии. Все чистые места бумаги, а последняя страница перечня инвентарных номеров монет исписаны алгебраическими и геометрическими (*орфографию збережено – авт.*) задачами настолько, что трудно на последней странице установить инвентарные номера» [8]. У січні 1945 р. в музеї ще вірили, що вилучене Держбанком срібло вдасться повернути після війни, і тоді знадобляться списки.

На початок 1940-х рр. фонди Черкаського краєзнавчого музею налічували 20800 предметів [9, с. 11]. Інвентаризація, проведена в грудні 1945 р., виявила 7721 одиницю збереження, з яких понад 6 тисяч відносились до відділу природи і лише 1637 – до відділу історії [10].

Під час Другої світової війни Черкаський краєзнавчий музей втратив тисячі артефактів. Колосальний збиток, нанесений його колекціям, негативним чином впливатиме на науково-дослідницьку та експозиційну роботу музею в наступні десятиріччя.

Список використаних джерел

1. Черкаський обласний краєзнавчий музей (далі – ЧОКМ). Науковий архів. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 1-5.
2. Там само. Арк. 6.
3. Там само. Арк. 6.
4. Там само. Арк. 7-19.
5. Там само. Спр. 15. Арк. 14.
6. Соса П. П., Мельниченко В. М. Черкаському краєзнавчому – 80. Черкаси, 1998. С. 68.
7. ЧОКМ. Науковий архів. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 1-5.
8. Там само. Арк. 20.
9. Соса П. П., Мельниченко В. М. Черкаському краєзнавчому – 80. Черкаси, 1998. С. 68.
10. ЧОКМ. Науковий архів. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 21.

УДК 338.48:069 (477.46)

АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОЄКТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В МУЗЕЙНІЙ СФЕРІ: З ДОСВІДУ РОБОТИ НІКЗ «ЧИГИРИН»

Олександр ЧЕПУРНИЙ,

завідувач відділу науково-освітньої роботи

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Кожен регіон формує свій туристичний потенціал на основі наявних туристичних ресурсів. Музеї, як один із видів історико-культурних туристичних ресурсів, є об'єктами туристичного потенціалу регіону та зацікавленості для відвідувачів.

Загальновідома роль Чигиринщини у національно-визвольній боротьбі українського народу протягом тривалого часу. Цей край пов'язаний з подіями Козаччини, Гайдамаччини, Української революції 1917–1921 рр., з іменами Б. Хмельницького, П. Дорошенка, М. Залізняка, тож подорож до цих місць завжди викликала підвищений інтерес серед туристів. Головним осередком збереження та популяризації історико-культурної спадщини цього регіону є Національний історико-культурний заповідник «Чигирин», створений 7 березня 1989 року. Під охороною держави тут перебувають 30 пам'яток історії, культури, ландшафту, 4 з яких мають національний статус. До складу заповідника входять 5 музеїв: Богдана Хмельницького та археології в м. Чигирин, Суботівський історичний, Медведівський краєзнавчий та Стецівський етнографічний. Ці музеї мають свої особливості та певні відмінності. Музеї Чигирини та Медведівки – це «класичні» постійні експозиції, у Суботові для тимчасових виставок використовується приміщення павільйону над музеєфікованими залишками оборонної споруди Замчища Хмельницьких. Розташований на околиці с. Стецівка етнографічний комплекс «Козацький хутір» являє собою скансен, де передбачається відтворити життя та побут традиційного сільського поселення Середньої Наддніпрянщини.

Процес створення постійних експозицій у музеях Чигирини у 90-х роках ХХ ст. затримався через відомі фінансові труднощі того періоду. Роботи з їх облаштування у музеї Б. Хмельницького розпочалися в 2001–2003 рр. (перші зали), продовжилися у 2005–2006 рр. [5, 248]. У ці ж терміни (2005р.) проводилися роботи зі створення постійної експозиції і в музеї археології [4, 34].

Крім згаданих музеїв, великою популярністю серед туристів користується відвідання історико-архітектурного комплексу «Резиденція Б. Хмельницького». Комплекс офіційно не зданий в експлуатацію – його добудова з 2009 р. призупинена. Незважаючи на відсутність тут постійних

експозицій, на цій локації постійно розміщуються тимчасові виставки, створені фотозони для відвідувачів, проводяться урочисті церемонії. Протягом 2015–2019 рр. (в грудні) в ІАК «Резиденція Богдана Хмельницького» та на прилеглий території коштом благодійників проводився масштабний «Фестиваль Святого Миколая», який сприяв популяризації цього об'єкту.

В епоху розвитку новітніх технологій музейна сфера має залучати інтерес відвідувачів сучасним підходом до пізнання історичних подій. З часом постає актуальна потреба у створенні нових та трансформації вже наявних експозицій в музеях. Досить часто, з початком активного туристичного сезону, при замовленні екскурсій та відвіданні наших об'єктів ми чуємо запитання: «А що у вас з'явилося новенького?». Втілення таких запитів зі сторони туристичної спільноти багато в чому стало можливим завдяки проєктній діяльності, яку протягом останнього часу активно проводять співробітники НІКЗ «Чигирин». Так у 2020 р. на базі закладу були реалізовані два проєкти, спрямованих на розвиток музейного туризму. Один з них – проєкт зі створення інтерактивного пішохідного маршруту «Чигирин. Прогулянка старим містом», який реалізовано Благодійним фондом соціального розвитку НІКЗ «Чигирин» у партнерстві з НІКЗ «Чигирин» та Чигиринською міською радою протягом квітня-червня 2020 р. Проєкт підготовлений та реалізований в рамках проєкту міні-грантів «ReHERIT: Спільна відповідальність за спільну спадщину» за фінансового сприяння Європейського Союзу.

Результатом проєкту стало створення інтерактивного пішохідного туристичного маршруту, який включає 10 інформаційних стендів в межах історичного центру міста. Кожен стенд містить зображення Чигирини початку XX ст. – світлини фотографа-чигиринця М. Сквірського з колекції НІКЗ «Чигирин», приватних збірок, архівів. Стенди встановлені на місцях, з яких були зроблені фото. Форма та художнє оформлення стендів пов'язані з історичним минулим міста в різний час – козацька доба (обриси гори та фортеці, мотиви зброї та клейнодів), єврейські мотиви (свічники).

Крім того, на базі платформи izi.travel створено онлайн маршрут «Чигирин. Прогулянка старим містом» із текстами, зображеннями і аудіофайлами. Тепер, використовуючи мобільні пристрої, чигиринці та гості міста зможуть самі пройти маршрутом чи навіть стати гідом для своїх гостей. Маршрут доступний в українській та англійській версіях <https://izi.travel/ru/e202-chyhyryn-walk-through-the-old-town/en>.

В рамках проєкту підготовлено та випущено набір листівок «Чигирин. Прогулянка старим містом». Він включає 16 листівок із зображеннями важливих для чигиринців місць проведення буднів та свят,

основних центрів громадської активності: вулиць, культових споруд – церков, монастиря та синагог, базару, повітової управи, мосту через Тясмин, Замкової гори та ін. Це сучасна інтерпретація листівок початку ХХ ст., які були випущені фотоательє М. Сквірського [1].

Того ж 2020 р., за підтримки УКФ, втілено проєкт «Історія на дотик: Чигиринська фортеця». В ході його реалізації на Замковій горі в м. Чигирин встановлено тактильну модель Чигиринської фортеці 1678 р. з бронзи, створену за планом Патріка Гордона (розміром 80x140 см (масштаб 1:300); скульптори – Василь Одрехівський, Мар'ян Король). Це перший подібний об'єкт на Чигиринщині, адаптований для незрячих та слабозорих. Інформаційна табличка макету містить текст-підпис в універсальному дизайні та QR-коди з інформацією, додатковими зображеннями та аудіофайлами про проєкт та історію фортеці.

Встановлення тактильної моделі Чигиринської фортеці дає можливість візуалізувати зовнішній вигляд її збереженої та незбереженої частини для всіх категорій відвідувачів. В рамках проєкту проведено роботи по створенню інклюзивного середовища на Замковій горі шляхом облаштування прилеглої території для відвідування людьми з інвалідністю: укладено тактильну плитку біля макету фортеці, проведено заміну шлагбауму, промарковано маршрут фарбою для слабозорих.

В співпраці з Львівським обласним осередком ВГО «Українська спілка інвалідів – УСІ»» (виконавчий директор – Оксана Потимко) надруковано буклет «Чигиринська фортеця» шрифтом Брайля та книгу-путівник «Історія на дотик: Чигиринщина» в універсальному дизайні. З метою поширення інформації про проєкт та популяризації історико-культурної спадщини Чигиринщини частину накладу путівника розповсюджено по спеціалізованих бібліотеках та школах для дітей з вадами зору [7].

У 2020–2021 рр. Благодійним фондом соціального розвитку НІКЗ «Чигирин» в партнерстві з Національним історико-культурним заповідником «Чигирин» в рамках партнерської програми «Діти культури» (за підтримки Українського культурного фонду та ГО «Гараж Генг») було реалізовано проєкт «Музей дітям – діти музею», який спрямований для наймолодшої категорії наших відвідувачів.

В рамках реалізації проєкту було закуплено дитячі дерев'яні та м'які безкаркасні меблі для дитячих музейних куточків в ІАК «Резиденція Богдана Хмельницького» та археологічному музеї у Чигирині, Суботівському історичному музеї, Медведівському краєзнавчому музеї, видрукувано музейні видання та настільні ігри для дітей. Одне з видань – розмальовка «Археологічна абетка» – знайомить дітей із найцікавішими експонатами Чигиринського археологічного

музею, інше видання «Мандруючи Чигиринщиною. Подорожній щоденник маленького мандрівника» присвячене музеям та пам'яткам Чигиринського краю. Ілюстраціями до видання стали малюнки дітей – учасників конкурсів дитячої творчості, що проводилися НІКЗ «Чигирин» протягом останніх років [8].

Нова експозиція Медведівського музею стала підсумком реалізації БФ соціального розвитку НІКЗ «Чигирин двох проєктів «Холодний Яр – земля вільних» (2021 р.) [2] та «Холодний Яр земля вільних: 2.0» (2023 р.) (обидва – за підтримки УКФ). Новостворена експозиція висвітлює історію Холоднорського краю, показує сталість та безперервність традицій боротьби за українську державність в регіоні, його вплив на творення сьогоденних традицій боротьби супроти ворога.

Окремий розділ експозиції присвячений російсько-українській війні, зокрема 93 ОМБр «Холодний Яр» та загиблим героям, життя яких було пов'язане з Холодним Яром, – Григорію Тарасенку, Павлу Наконечному.

Експозиція містить мультимедійні засоби та елементи інтерактиву, через які відвідувач музею зможе «доторкнутися» до історії. Зокрема тут можна буде послухати спогади свідків Голодомору 1932-33 рр. – уродженців та жителів с. Мельників. Реалізація цього проєкту дозволила сформувати цілісний історичний образ краю від найдавніших часів до сьогодення, показати Холодний Яр як особливий простір, який змінював людську свідомість, що надихав і надихає сучасних захисників України [3]. Проєкти зі створення експозиції «Холодний Яр – земля вільних» мають відновити історичну справедливість щодо увічнення пам'яті борців різних часів за незалежність України у Холодному Яру. Ця експозиція стала новим туристичним об'єктом, що сприятиме розвитку культурно-пізнавального туризму.

В 2023 р., за підтримки УКФ, в рамках реалізації проєкту «Богдан Хмельницький. (Не)розказана історія», створено інтерактивний простір в музеї Богдана Хмельницького з використанням сучасних технологій – сенсорним комплексом «Подвійний погляд», настінним сенсорним кіоском та мультимедійною книгою. В двох інформаційних сенсорних кіосках представлені теми: «Чигирин – гетьманська столиця» та «Б. Хмельницький – творець Української держави». Це дозволяє у доступній формі (через зображення, документи, карти, відеоматеріали та ін.) візуалізувати інформацію про Українську козацьку державу, її вплив на хід європейської історії, розкрити образ гетьмана Богдана Хмельницького, позбавивши від стереотипів, нав'язаних імперською ідеологією, дізнатися, чому саме Чигирин став гетьманською резиденцією, про історію археологічних досліджень міста, побачити Чигирин на картах XVII ст., сучасну 3d модель відновленої резиденції Богдана Хмельницького (від Skeiron) та багато іншої інформації [6].

У всіх згаданих проєктах важливим чинником виступала вдало вибудована комунікаційна стратегія, що забезпечувало зацікавленість їх результатами ще в ході підготовки. Інформація для ЗМІ, громадськості подавалась на сайті заповідника, через сторінки в соціальних мережах, залучалися лідери думок, що допомагало охоплювати і зацікавити більш широку аудиторію.

На сьогодні, в умовах воєнного стану, відвідання окремих об'єктів НІКЗ «Чигирин» заборонене (Замкова гора Б. Хмельницького) або ж обмежене. Проте навіть в порівнянні з минулим роком, протягом січня – жовтня 2023 р. наявна тенденція до росту показників відвідуваності: 65 658 осіб та 2929 екскурсій проти 28 512 осіб та 1158 екскурсій за весь 2022 рік. Дуже важливо, що у цей важкий для України час інтерес до пізнання власної історії, витоків національної ідентичності в нашому суспільстві продовжує перебувати на високому рівні.

Список використаних джерел

1. Діденко Я., Трощинська О. Відбулася презентація проєкту ««Чигирин. Прогулянка старим містом» / [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: http://chigirinzapovidnyk.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=541:2020-06-22-06-31-35&catid=35:2012-01-25-20-44-30&Itemid=57 .
2. Діденко Я., Трощинська О. Презентація проєкту «Холодний Яр – земля вільних» [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: [\[http://chigirinzapovidnyk.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=585:2021-10-14-10-09-13&catid=35:2012-01-25-20-44-30&Itemid=57\]](http://chigirinzapovidnyk.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=585:2021-10-14-10-09-13&catid=35:2012-01-25-20-44-30&Itemid=57).
3. Діденко Я., Трощинська О. Презентація проєкту «Холодний Яр – земля вільних: 2.0» [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: http://chigirinzapovidnyk.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=655:2023-10-23-05-37-12&catid=35:2012-01-25-20-44-30&Itemid=57.
4. Мартинова Г. Археологічний музей в Чигирині. Історія формування колекції. / Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею, №10, 2011 р., Одеса: «Астропринт». 316 с.
5. Пискун О. До історії створення музею Богдана Хмельницького в місті Чигирин. Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції 17-18 травня 2006 р. Черкаси: «Вертикаль», видавець ПП Кандич С.Г., 2006р. 248 с.
6. Пискун О., Трощинська О. «Богдан Хмельницький. (Не)розказана історія» [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: http://chigirinzapovidnyk.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=657:2023-11-10-19-57-07&catid=35:2012-01-25-20-44-30&Itemid=57.
7. Трощинська О. Презентація проєкту «Історія на дотик. Чигиринська фортеця». [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: [\[http://chigirinzapovidnyk.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=551:2020-11-05-14-14-37&catid=35:2012-01-25-20-44-30&Itemid=57\]](http://chigirinzapovidnyk.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=551:2020-11-05-14-14-37&catid=35:2012-01-25-20-44-30&Itemid=57).
8. Трощинська О. Презентація проєкту «Музей дітям – діти музею» [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: http://chigirinzapovidnyk.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=576:2021-06-17-08-23-19&catid=35:2012-01-25-20-44-30&Itemid=57.

МУЗЕЙНА ПЕДАГОГІКА ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА СУЧАСНОГО МУЗЕЙНОГО ПРОСТОРУ

Алла ЛИСЕНКО,

*кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та права
Черкаського державного технологічного університету*

Сучасний музей є не лише науково-дослідною установою, він є й важливим культурно-освітнім ресурсом. Реалізуючи просвітницьку функцію та функцію освітнього осередку, музей надає новий та активний стимул для розвитку музейної педагогіки [1, с. 6].

Поняття «музейна педагогіка» фахівці трактують як сучасні інноваційні технології, які сприяють передаванню історико-культурного досвіду під час організації освітнього процесу в умовах музейного середовища, «озвучення та наповнення новим сенсом» занять різного статусу та формату в просторі музею [1, с. 46].

Музейна педагогіка є також і сучасною науковою дисципліною, яка сформувалась на перетині музеєзнавства, психології та педагогіки, яка розглядає сучасний музей як освітню систему. Музейна педагогіка сьогодні є значимим компонентом комунікаційної діяльності музею, що визначає його соціальну місію, інструмент реалізації його культурно-освітнього потенціалу. Є музейна педагогіка й джерелом можливостей для патріотичного виховання та формування історичної свідомості підростаючого покоління.

На сьогодні окреслено й предметну область музейної педагогіки, яка охоплює проблеми, пов'язані зі змістом, методами і формами педагогічного впливу музею, з особливостями цього впливу на різні категорії населення, а також з визначенням музею в системі закладів освіти [2, с. 84].

Чітко визначено фахівцями з музейної педагогіки й такі основні поняття, як музейна комунікація, музейна культура, музейна освіта, музейний педагог, музейна психологія, музейна дидактика, музейна соціологія, візуальна культура, інтерактивне музейне середовище, музейно-педагогічна діяльність, мультикультурність, рекреація, дитячий музей, дитячий музейний центр та ін. Також сьогодні розроблено і активно впроваджуються в практику два взаємодоповнюючих блоки, що регламентують спільну діяльність музейних та освітніх закладів зі створення нового якісного освітнього продукту для учнівської молоді: це «школа в музейному просторі» та «музей у просторі школи» [1, с. 51].

Визначено й функції музейної педагогіки, серед яких: культурно-просвітницька, освітня, виховна функції, функція всебічного розвитку

особистості, організація подій та об'єднання людей, розробка ефективної методології, діагностика стану суспільства та культури, спілкування з різновіковими категоріями відвідувачів через діалог та діяльність. Сучасна музейна педагогіка розвивається в руслі проблем музейної комунікації і спрямована, в першу чергу, на вирішення завдань активізації творчих здібностей особистості [2, с. 5].

Розробляючи та реалізуючи різноманітні за форматом і змістом освітні програми, музейні педагоги «оживлюють» музейні предмети, дають змогу сприймати інформацію через «мову» музейних експонатів, пропонують відвідувачам унікальний досвід, який дозволяє краще дізнатись про історію, культуру, мистецтво, науку, технічний прогрес тощо, зробити освітній процес більш інтерактивним, захоплюючим, інформативним, пізнавальним, розвивати творчі здібності, креативне мислення музейної аудиторії, налагоджувати діалогову взаємодію у системі «школа – музей»; удосконалювати уміння педагогів щодо тематичного добору музейних експозицій з урахуванням індивідуальних потреб особистості [3, с. 5].

Відповідно, музейна педагогіка має реалізовувати ряд важливих завдань, серед яких розроблення освітніх програм для різних категорій відвідувачів, формування у музейного відвідувача системи цінностей, знань і навичок для успішного життя в сучасному соціумі, ціннісного ставлення до культурно-історичної спадщини як власного народу, так і світової цивілізації,

Для реалізації цих завдань музейна педагогіка має в своєму арсеналі широкий спектр методів і форм роботи з різними категоріями відвідувачів: екскурсії, лекції, зустрічі з цікавими людьми, майстер-класи, творчі конкурси, театралізовані постановки, створення власних експонатів, участь у різноманітних музейних заходах, розробка і демонстрація онлайн-курсів, відео-лекцій, гурткова робота, літературні вечори, інтелектуальні вікторини, пізнавані квести, ігрові ситуації, перетворення в історичного персонажа, впровадження методів роботи в малих групах та інші дієві форми навчання.

Варто серед вказаних форм роботи виокремити пізнавальну і захоплювальну функції демонстрації інтерактивних музейних експонатів, що дозволяє відвідувачам взаємодіяти з останніми, сприяє ширшому залученню відвідувачів до музейних установ і посиленню впливу музеїв у культурно-освітньому та дозвілєво-пізнавальному середовищі. Серед таких інтерактивних музейних експонатів особливу цікавість викликають анімовані експонати з використанням аудіо-візуального ефекту, рухомі експонати, експонати з сенсорними екранами, експонати з віртуальною реальністю тощо.

Теоретичну і практичну направленість мають й майстер-класи, тобто така форма організації занять в музеї, яка направлена на розвиток чи

вдосконалення практичної майстерності, й проводиться фахівцем у певній творчій діяльності (ремесло, поезія, живопис, історія, наука, техніка тощо). Проведення таких майстер-класів у музейній установі дає можливість їх учасникам вдало поєднати креатив з пізнанням.

Музейна педагогіка активно використовує можливості сучасних технологій, які дозволяють створити віртуальне середовище з метою вивчення музейних експонатів у режимі «он лайн», що, зокрема, у умовах воєнного стану в Україні є важливим елементом віддаленого доступу відвідувачів до музейних експонатів. Та й загалом створення віртуальних експозицій є дієвим та прогресивним кроком у музейництві, адже дає можливість музейним установам позиціонувати себе в якості актуальних та цікавих культурно-освітніх осередків у сучасному цифровому просторі.

Щоб ефективніше використовувати сучасні технології у музейній педагогіці, музеї повинні: розробляти освітні програми, які відповідають потребам різних аудиторій; використовувати сучасні технології для створення освітнього контенту, який є цікавим та інформативним; надавати відвідувачам можливість спілкуватися з іншими відвідувачами та музейними співробітниками за допомогою соціальних мереж та інших онлайн-платформ.

У сучасному українському культурно-освітньому просторі приділяється посилена увага впровадженню засад музейної педагогіки. Про це, зокрема, свідчить системне проведення семінарів, круглих столів, тематичних зустрічей, вебінарів, різнорівневих конференцій.

Показовими є активності музейників, науковців, викладачів вищих навчальних закладів, керівників й педагогічних працівників вищих, загальноосвітніх, середніх спеціалізованих установ, закладів позашкільної освіти, педагогів-психологів, представників громадських організацій в постійних науково-практичних конференціях «Музейна педагогіка: проблеми, сьогодення, перспективи», які проводяться під егідою Міністерства культури та інформаційної політики України, Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих Національної академії педагогічних наук України [2].

Учасники науково-практичної конференції пропонують на широкий загал висвітлення важливих проблем: форми і методи музейної роботи з дитячою і підлітковою аудиторією, інтерактивні методи музейної педагогіки, формування музейного освітнього продукту, інноваційні можливості музейної педагогіки, розробка активних та інтерактивних освітніх технологій в музейних програмах, впровадження елементів музейної педагогіки в роботу дошкільних навчальних закладів, музейна педагогіка як атрибут полікультурної освіти тощо.

Така палітра питань, які не лише обговорюються на теоретичному рівні, а й активно впроваджуються в практику, дають підстави говорити про те, що сьогодні музейна інституція розширює свої функції, і,

відповідно, можемо стверджувати, що вона стає центром соціокультурного розвитку [2, с. 108].

Таким чином, музейна педагогіка як важлива складова сучасного музейного простору, реалізуючи основні вектори: інформування, навчання, розвиток творчих здібностей, спілкування, відпочинок, робить музей цікавим, сприяє його подальшому розвитку, перетворює його в активну соціально-культурну інституцію.

Список використаної літератури

1. *Музейна педагогіка в науковій освіті: монографія / ред. кол.: С. О. Довгий, О. М. Топузов, В. А. Бітаєв та ін.; за наук. ред. С. О. Довгого. Київ: Національний центр «Мала академія наук України», 2020. 334 с.*
2. *Музейна педагогіка: проблеми, сьогодення, перспективи. Матеріали П'ятої науково-практичної конференції (28–29 вересня 2017 р.) / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. Київ, 2017. 132 с.*
3. *Філіпчук Н. О. Музейна педагогіка: навчальна програма спецкурсу; Ін-т пед. освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України. Київ: Талком, 2020. 30 с.*

УДК 069: 379,822:904 (477,46)

ІНТЕРАКТИВНА СКЛАДОВА НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКИХ ЗАХОДІВ СЕКТОРУ АРХЕОЛОГІЇ ЧЕРКАСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Лариса СИВОЛАП,
*завідуюча сектору археології
Черкаського обласного краєзнавчого музею*

У Черкаському краєзнавчому музеї вже кілька років поспіль археологічний напрямок музейної педагогіки налаштований на розробку та практичну реалізацію проектів, де пасивне споглядання відвідувачами експозиції поступово, окремими блоками доповнюється або навіть замінюється на інтерактивні варіанти споживання археологічного музейного продукту. У основі всіх наших розробок лежать результати досліджень найяскравіших пам'яток археології на території Черкащини: Межиріцької стоянки мисливців на мамонтів, трипільських мега-поселень, знахідок епохи бронзи, скіфських, черняхівських пам'яток та ареалу археологічних пам'яток Середньої Наддніпрянщини всіх наступних періодів [1, 3, 4]. Позитивну оцінку отримали трипільські майстер-класи авторства Сиволап Лариси у статті директорки Черкаського краєзнавчого музею Собко Ірини про нові форми та методи науково-просвітницької роботи [6, с. 9]. Інтерактивні елементи форматування просвітницьких заходів згадуються у публікації Сиволап Лариси за 2022-й р. [5]

та у виступі авторки у співавторстві з Лук'янцем Василем на конференції в Черкасах у травні 2023 р.[2].

Як і всі інші епохи на території нашого краю, палеолітична тематика реалізується у проектах з комбінованою, методично різноформатною структурою, і навіть візуальне ознайомлення з окремими артефактами епохи палеоліту у стаціонарній експозиції намагаємося перетворити на інтерактив. Наприклад, коли відвідувачі, незалежно від їх вікової категорії, бачать у музейних вітринах копії-репліки найдавніших зразків первісного мистецтва з Межиріцької стоянки мисливців на мамонтів, то ми пропонуємо зробити розшифровку змісту та призначення зображень, скульптурок тощо. Іноді зустрічний потік інформації настільки змістовний і ексклюзивний, що ми його надалі активно використовуємо у наступних екскурсіях як варіант наукової чи еспатажної інтерпретації артефактів, а авторам таких вдалих інтерпретацій рекомендуємо у майбутньому писати дисертації з археології чи сценарії для голлівудських блокбастерів у жанрі історичної реконструкції. Основними інтерактивними блоками, які задумані та вже працюють з відвідувачами у експозиційному та позаекспозиційному форматі є: гра-тренінг «Кам'яні загадки»; практикум «вічний ніж неандертальця»; імітація стрільбища у безпечному форматі під назвою «Ядерна зброя кам'яного віку»; практикум з «видобування вогню»; гра для найменших та для відвідувачів з дітьми «Камінці-манівці» та створення мініатюрних кам'яних інсталяцій на тему «Кам'яне святилище для Межиріцької стоянки» чи «Мініатюрний кам'яний сад», які зазвичай бувають завершальними у таких крупноформатних проектах як «Школа кам'яного віку» чи «Дитинство мистецтва – дитинство митців». Для творчо-практичного занурення у кам'яний вік було розроблено та реалізовано майстер-класи «Побачив та намалював мамонта» (малювання глиняними паличками і у жанрі первісного примітиву) та «Друзі і вороги мамонта» (малювання в стилі контурного та композиційного Дудлінгу представників мамонтової фауни з території нашого краю епохи палеоліту).

Трипільська тематика широко присутня у багатьох наших археологічних проектах з елементами інтерактивності – це майстер-класи ліплення з глини трипільських вівтарних статуеток, жіночих статуеток та малювання глиняними паличками трипільських орнаментів. Завершальний етап трипільських майстер-класів передбачає обмін-дарування вівтарними статуетками-оберегами або розіграш рекламних подарунків за допомогою «Музейної Машини Часу» – горизонтального круга, на якому сучасна репліка стріли з крем'яним наконечником після обертання вказує на предмет-подарунок. Структура кожного трипільського майстер-класу має комбінований теоретично-практичний характер і зазвичай розпочинається експрес-екскурсією в експозиційному залі, де учасники у форматі бесіди-дискусії дізнаються про найцікавіші епізоди з трипільської історії та мають змогу побачити зразки-оригінали. Додатковою опцією наших скульптурних майстер-класів є нанесення рельєфної орнаменталії за

допомогою морських, річкових мушлів, дерев'яних та кістяних стеків і зовсім далекий від трипільської реальності, але надзвичайно зручний у нашому випадку варіант – використання як стеків мініатюрних викопних скам'янілостей белемнітів, які мають ідеальну видовжену форму конуса з гладенькою поверхнею та гострою або підзаокругленою вершиною й масово трапляються неподалік м. Канева Черкаської обл.

Присутні серед наших розробок у галузі музейної педагогіки і проекти з розширеним хронологічним ареалом, які охоплюють майже всі археологічні епохи та культури на території нашого краю – це передусім гра «Розкопки», яка включає серію інтерактивних імітаційних тренінгів: археологічно-палеонтологічну «розвідку», «розкопки», визначення та атрибуцію «артефактів», «музеєфікацію» виявлених експонатів, створення «експозиції», «інтерв'ю» про «сенсації» «кореспонденту з телебачення», «посвячення в археологи» та розіграш пам'ятних сувенірів. Інтерактивні епізоди включені в археологічну екскурсію по місту - це імітаційний та реальний тренінги археологічної розвідки, археологічні визначення віднайдених артефактів тощо. Як додатковий блок для різних проектів активно використовуються 2D пазли, які імітують розвал посудин різних епох – від неоліту до раннього залізного віку.

Ми постійно працюємо над розширенням та збагаченням асортименту нашого музейного продукту з елементами інтерактивності, це саме той перспективний напрямок науково-просвітницької роботи музею, що допомагає формувати передусім у середовищі юних наших відвідувачів повагу та трепетне ставлення до давньої історії не тільки нашого краю, а і всієї України. Ми вважаємо, що всі доступні нині види нашої музейної роботи, у тому числі й інтерактивні проекти, є невід'ємною складовою боротьби нашої держави за виживання в умовах агресії.

Список використаних джерел

1. Круц В. О., Чабанюк В. В., Чорновіл Д. К. Ранок землеробського світу. Пам'ятки трипільської культури на Тальнівщині. Київ, 2000. 48 с.
2. Лук'яниця Василь, Сиволап Лариса. Тема охорони пам'яток археології в науково-просвітницьких заходах сектору археології Черкаського краєзнавчого музею./ Археологічні дослідження на Черкащині останніх років: підсумки та перспективи: зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Черкаси, 16–17 травня 2023 р.). Черкаси: ЧНУ ім. Б.Хмельницького, 2023.
3. Нераденко Т. М. Словник-довідник з археології Черкащини. Черкаси, 2016. 651 с.
4. Пидопличко И. Г. Межиричские жилища из костей мамонта. К., 1976. 241 с.
5. Сиволап Л. Особливості підготовки та проведення археологічних просвітницьких заходів у 2022-му році. Музейний часопис Черкаського обласного краєзнавчого музею. Збірник наукових праць. 2022. Число 4–5. С. 90–93.
6. Собко І. Сьогодення Черкаського обласного краєзнавчого музею: рухаючись у напрямку трансформації форм та методів науково-просвітницької роботи. Музейний часопис Черкаського обласного краєзнавчого музею. Збірник наукових праць. 2020. Число 2–3. С. 7–11.

УДК 069.15: 94(477.46)

**ВИСТАВКОВА РОБОТА – ОДИН ІЗ НАПРЯМІВ
СПІВПРАЦІ МУЗЕЙНИХ УСТАНОВ**
**(на прикладі співробітництва Національного історико-культурного
заповідника «Чигирин» та Національного історико-меморіального
заповідника «Биківнянські могили»)**

Людмила АБАШІНА,
*завідувачка науково-дослідним відділом
«Резиденція Б. Хмельницького»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

Одним із напрямів роботи Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» є виставкова діяльність. Уже сьогодні можемо стверджувати, що 2023 р. був насиченим на виставкові події у заповіднику, і на території «Резиденції Б. Хмельницького» зокрема. Загалом, це дев'ять тимчасових виставок різної тематики, які експонувалися для наших відвідувачів. Окремо хочемо виділити виставки, надані колегами Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили».

У грудні 2022 р. було укладено договір про співпрацю між НІКЗ «Чигирин» та НІМЗ «Биківнянські могили». Протягом 2023 р. ми отримали чотири тематичні виставки, створені нашими колегами, а саме: «Слово, обірване у Биківні», «Сини волі в часи несвободи», «Перерваний урок» та «Скривавлена нива». Вони були обрані не випадково, адже згідно тематики було прийнято рішення, що кожна може бути доповнена матеріалами про уродженців Чигиринщини, яким волею долі довелося торувати свій життєвий шлях у складних умовах – незгоди і непокори «радянській машині».

«Слово, обірване у Биківні» – перша виставка, яка була представлена на території резиденції. Ми отримали 10 планшетів, які були наповнені інформацією про митців: письменників і поетів 30-х років, так зване «Розстріляне відродження» – талановитих, непересічних молодих людей, які писали українською, вболівали за Україну, любили її та були знищені радянською владою за цю любов [5].

Більше уваги на екскурсіях ми приділяли нашим землякам – Віталію Єлисейовичу Чигирину та Якову Водяному. До приїзду цієї виставки добре знали, що Віталій Чигирин народився у с. Боровиця Чигиринського району. Здивувалися, коли на стенді побачили, що місцем його народження вказано с. Липове Новогеоргієвського району Кіровоградської області. Для перевірки звернулися до роботи викладача Черкаського

національного університету, професора Володимира Трохимовича Поліщука «Ще про Віталія Чигирина, його долю і твори».

Спробуємо поміркувати, звідки й чому з'явилися «біографічні» різночитання. Їхнє походження, безсумнівно, з карної справи. Згадане там само село Липове і район Новогеоргіївський містилися в Харківській області. Чому вони названі місцем народження, важко сказати. Можливо, якийсь час, поки Чигирин працював і творив у «першій столиці», він мав якийсь стосунок і до Липового, можливо, мешкав там, чи мав, скажімо, дачу. Цікаво й інше: в невеликій карній справі немає ніде жодної згадки про село Боровицю, про Чигиринщину, якщо не рахувати «Творчої характеристики на письменника Чигирина Віталія Єлисейовича», котра була додана до листа-клопотання О. Гончара і Ю. Смолича від 27.09.1956 щодо реабілітації письменника. Там називають місце народження В. Чигирина – «Чигиринський район на Київщині» [2]. Ознайомившись із цим матеріалом, стало зрозуміло, наскільки доброзичливим і чуйним був Віталій Чигирин: знаючи про неминучу біду, всім серцем прагнув відвести ці негаразди від членів своєї численної родини, від рідної Боровиці.

Яків Михайлович Водяний увійшов в історію національно-визвольної боротьби українського народу за незалежність як отаман Холодного Яру, один із організаторів Вільного козацтва на Черкащині, непримиренний борець із більшовицькими військами, політичний і громадський діяч, письменник. Крім цього, перебуваючи в еміграції, він активно співпрацював із розвідкою УНР, про що збереглися свідчення в Галузевому державному архіві Служби зовнішньої розвідки України. На одному з планшетів вміщено інформацію про боротьбу, діяльність холодноярського отамана і розвідника УНР, висвітлено його роботу як літератора, зокрема, цікавий матеріал про драму «Холодний Яр». Яків Водяний був арештований у 1939 р., розстріляний – у травні 1940 р.

Таким чином, ця виставка дозволила нам познайомити відвідувачів із представниками «Розстріляного відродження» і зацентрувати увагу на постатях наших талановитих земляків.

Продовжили нашу співпрацю наступною виставкою «Сини волі в часи несвободи». Вона експонувалась у квітні – травні. На 8 стендах 20 персональних історій діячів уряду та учасників Української революції 1917–1921 рр., переслідуваних, гнаних за кордон, арештованих радянською владою, знищених морально та фізично, розстріляних і похованих на спецділянках у Биківнянському лісі. Доля М. Грушевського, Т. Черкаського, В. Винниченка, учасників Медвинського повстання, були доповнені інформацією про долю борців Холодноярської організації інтелігентів, українців, братів Василя та Петра Чучупаків, Артема Харченка [3].

Ще одним результатом співпраці була фотодокументальна тимчасова виставка «Перерваний урок». Її експонування розпочалося напередодні Дня знань. Мета виставки – висвітлення долі репресованих учителів, знищених упродовж 1937–1939 рр. у в'язницях НКВС. На 8 стендах – інформація про життєвий шлях, обставини арешту і розстрілу учителів, які працювали в школах Києва та області. Ми ж доповнили виставку стендом, де розмістили інформацію про репресованих та вбитих учителів Чигиринщини (1920–1944 рр.). *«Хтось із цих вчителів чинив опір – і був знищений режимом, хтось активно підтримував цю систему, але система все одно знищила їх. І слово «урок» у назві виставки є надзвичайно влучним, бо дуже важливо, який урок із цих подій винесемо ми»* [4].

Освітня не завжди підтримувала радянську систему виховання, прагнули навчати дітей українською, знайомити і вивчати з ними історію та традиції свого народу. За оприлюдненими даними в різні роки зазначеного періоду було репресовано, розстріляно або ув'язнено в таборах 42 вчителів із Чигиринщини. На стенді представлено інформацію про декого з них. На імprovізованій шкільній дошці – історії вчителів Якова Щириці, Логвина та Ксенії Рвачових, Петра Похила, Андрія Кримського, Марка Грушевського.

Із 16 листопада – на експонуванні виставка «Скривавлена нива». Вона про наш спільний український біль і нищення – Голодомор-геноцид в Україні. Фактично, вона стала частиною масштабного виставкового проекту, який підготували працівники відділів «Резиденція Б. Хмельницького» та «Музей Б. Хмельницького». У приміщенні куреня, на території резиденції, до 90-ї річниці Голодомору-геноциду в Україні представлено три тимчасові виставки: фотодокументальну виставку «Скривавлена нива»; «Чому важливо пам'ятати?» – за матеріалами польових досліджень працівників заповідника відтворено побут українців 30-х років, представлено те, що ставало рятівною їжею в голодні 30-ті, та Міжнародний мистецький проєкт «Ляльки для ненароджених», 34 композиції якого вдало доповнили цей експозиційний комплекс [1].

Кожна виставка мала свого відвідувача, інформація для переосмислення історії нашого народу була корисною для дорослих, доступною і зрозумілою для молоді.

Варто відмітити, що інформативні та цікаві виставки, які ми отримували від колег, є чудовим джерелом для вивчення історії України, адже більша частина представлених матеріалів ще донедавна, зберігалася в архівах чи установах під грифом «Цілком таємно». Виставки містять матеріали фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України, Центрального державного архіву громадських об'єднань та українців, Центрального державного аудіовізуального та електронного архіву, Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Наукової бібліотеки імені М. Максимовича, Київського національного

університету імені Тараса Шевченка, Державної наукової установи «Книжкова палата України імені Івана Федорова», Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, НАН України, державних архівів України, приватних зібрань. Сподіваємось, що це лише початок нашої співпраці. Маємо надію, що разом із колегами реалізуємо ще не один виставковий проєкт, який буде цікавий і нам, і нашим відвідувачам.

Список використаних джерел

1. Виставковий проєкт до 90-их роковин Голодомору 1932-1933рр. URL: http://chigirinzapovidnyk.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=658:-90-&catid=35:2012-01-25-20-44-30&Itemid=57 (дата звернення: 22.11.2023).
2. Поліщук В. Ще про Віталія Чигиринського, його долю і твори. URL: <https://eprints.cdu.edu.ua/1391/1/138-37-54.pdf> (дата звернення: 22.11.2023).
3. Розпочато експонування виставки Заповідника «Сини волі в часи невольності» в Чигирині. URL: <https://bykivnia.org.ua/rozpochato-eksponuvannia-vystavky-zapovidnyka-syni-voli-v-chasy-nesvobody-v-chyhyrynii/> (дата звернення: 22.11.2023).
4. Розпочинається експонування виставки «Перерваний урок» у Чигирині. URL: <https://bykivnia.org.ua/rozpochynaietsia-eksponuvannia-vystavky-perervanyy-urok-u-chyhyrynii/> (дата звернення: 22.11.2023).
5. «Слово, обірване в Биківні». URL: http://chigirinzapovidnyk.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=635:2023-02-03-13-33-47&catid=35:2012-01-25-20-44-30&Itemid=57 (дата звернення: 22.11.2023).

УДК 908(477)

MEMORY SAVERS: З ДОСВІДУ ОЦИФРУВАННЯ МУЗЕЙНОЇ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЧИГИРИН»

Яніна ДІДЕНКО,
вчений секретар

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Лілія ПИСКУН,
студентка ДТЕУ, стажерка

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Наразі через війну туристична галузь України переживає важкі часи: зменшення в'їзного туризму через безпекові занепокоєння, зниження рівня життя населення, постійні загрози для об'єктів та пам'яток культурної спадщини. Не менше страждає і музейна сфера.

Музеї є важливою складовою туристичної інфраструктури та рушійною силою у формуванні туристичних потоків. На жаль, Україна вже має досвід розкрадання, знищення чи пошкодження музейних об'єктів та колекцій ворогом, тому музеї змушені закривати постійні експозиції чи навіть евакуювати колекції. В цих обставинах оцифрування та публікація колекцій не лише створюють умови для цифрового збереження предметів та пам'яток, а й забезпечують віддалений та безперешкодний доступ до об'єктів культурної спадщини. Тож в умовах нищівної війни оцифрування колекцій та об'єктів стає стратегічним завданням для музейних закладів.

Оцифрування музейних колекцій вже давно є трендом в європейських закладах культури, однак для України це стало нагальним питанням лише після початку повномасштабного вторгнення російської федерації. Українські музеї, заповідники, архіви, галереї шукають шляхи співпраці з європейськими та американськими колегами, переймають досвід та поступово освоюють стандарти оцифрування культурної спадщини. Така співпраця підтримується як закордонними, так і українськими фондами в рамках грантових проєктів. Національний історико-культурний заповідник в Чигирині також долучився до однієї з таких ініціатив. В липні 2023 р. розпочалася реалізація проєкту Memory Savers, основна ціль якого – це оцифрування культурної спадщини України.

Memory Savers (пер. «Ті, що зберігають пам'ять») – це спільна ініціатива Центру цифрової історії в м. Рівне та SUCHO (Saving Ukrainian Cultural Heritage Online), за фінансової підтримки німецького фонду EVZ («Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє»). До проєкту залучено 22 музейні заклади-партнери та 22 студенти-стажери зі всієї країни. Перед початком програми кожен заклад проводив відбір студентів, враховуючи їхню мотивацію та знання англійської мови. НІКЗ «Чигирин» відібрав студентку Державного торговельно-економічного університету Пискун Лілію, куратором практики стала вчений секретар Діденко Яніна. Основна мета проєкту – оцифрування колекцій, ознайомлення молоді з особливостями роботи в музеї та трендами культурного менеджменту. На початку практики для кожного студента був розроблений індивідуальний план, в якому вказувались обов'язки, терміни та обсяги оцифрування колекції. До основних обов'язків стажера входить:

- Фотографування, сканування музейних предметів;
- Обробка та систематизація файлів;
- Опис музейних предметів;
- Розміщення предметів та їх описів на ресурсі Museum Digital;
- Розміщення звітів та дописів про процес роботи в соціальних мережах.

Кожен заклад-учасник отримав техніку для оцифрування та доступ до спеціального міжнародного музейного ресурсу Museum Digital. Останній призначений для зберігання та систематизації даних про музейні зібрання. Платформа працює на базі хмарного сховища, в яке можна додавати необмежену кількість предметів. Museum Digital – це відкритий ресурс, що дає можливість дослідникам, студентам та іншим бажаючим використовувати розміщену інформацію про предмети в своїх наукових працях. На платформі можна знайти колекції з музеїв Німеччини, Австрії, Бразилії, Індонезії, Угорщини та Швейцарії. Також в Museum Digital розміщено більше 8 тисяч предметів з 35 музейних закладів України.

Особливе місце в структурі програми Memory Savers займає навчальна частина. До її реалізації були залучені експерти в сфері культури та оцифрування для проведення щотижневих вебінарів. Студенти та працівники закладів-учасників мали змогу долучитися та отримати знання з публічної історії, опанувати навички написання грантових заявок, оцифрування фондів, проведення усноісторичних інтерв'ю, а також зрозуміти основні засади кризового менеджменту в закладах культури. Програмою було передбачено 3 координаційні офлайн зустрічі для студентів у Львові, Рівному та Києві, на яких вони мали змогу познайомитися один з одним, обмінятися своїм досвідом практики та взяти участь в теоретико-практичних тренінгах. Ціль таких тренінгів – формування в студентів необхідних знань та навичок для реалізації фінального завдання, передбаченого програмою Memory Savers – розробка власного міні-проєкту. Його створення передбачає дослідження історичних джерел, поглиблення, узагальнення та систематизацію інформації, а також її виклад у доступному для громадськості форматі. Під час захисту, проєкти будуть оцінюватися експертами, а студенти отримають рекомендації щодо подальшої роботи та розвитку своєї професійної діяльності в сфері культури.

Наразі в Національному історико-культурному заповіднику «Чигирин» продовжується робота проєкту. Всього за 5 місяців було оцифровано більше 400 музейних предметів з різних груп зберігання: «Археологія», «Пам'ятки писемності», «Зброя та спорядження», «Живопис» та інші. На платформі Museum Digital на сьогодні розміщено близько 300 предметів, частина з яких має відкритий доступ. Переважно це речі з постійних експозицій музею Богдана Хмельницького, Чигиринського археологічного та Медведівського краєзнавчого музеїв – платинові предмети з колекції заповідника.

УДК 069:004.031.42(091)

**СТВОРЕННЯ ІНТЕРАКТИВНОГО ПРОСТОРУ
В МУЗЕЇ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
В РАМКАХ ПРОЄКТУ «БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ.
(НЕ)РОЗКАЗАНА ІСТОРІЯ»**

Ольга БРЕЛЬ,

старший науковий співробітник відділу

«Музей Богдана Хмельницького»

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Ольга ПИСКУН,

завідувачка відділу «Музей Богдана Хмельницького»

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Яніна ДІДЕНКО,

учений секретар

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Музей Богдана Хмельницького, складова частина Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», відкрив двері для відвідувачів 25 грудня 1995 р. З 2006 р. у музеї почала діяти постійна експозиція, яка різносторонньо висвітлювала постать та діяльність гетьмана-державотворця Богдана Хмельницького.

До карантинних обмежень та повномасштабного вторгнення Росії в Україну музей щороку приймав понад 20 000 відвідувачів, для них проводилося близько 1000 екскурсій.

Виклики часу спонукали до пошуку нових методів роботи з відвідувачами.

З початком повномасштабної війни РФ проти України зріс запит на пізнання українцями власної історії. Тема діяльності гетьмана є надважливою для розуміння історії українського державотворення. Епоха та постать Богдана Хмельницького впродовж століть були засобом ідеологічних маніпуляцій, використовувалися російською імперською пропагандою з метою створення образу «братніх народів», «прагнення до возз'єднання»... Це призвело до того, що в колективній свідомості українців постать гетьмана Богдана Хмельницького донині як слід не осмислена. Тож ми розуміли, що настав час позбавлятися від стереотипів та створити об'єктивний образ гетьмана – творця Української козацької держави. Музей Богдана Хмельницького мав стати майданчиком для поширення правдивої історії про гетьмана та його добу.

Воєнний стан обумовлює неможливість використання оригінальних предметів в експозиції, натомість сучасні цифрові технології дозволяють

задовольняти освітні, пізнавальні та естетичні потреби відвідувачів. Тому доповнити існуючу експозицію ми вирішили за допомогою нових музейних технологій, а саме – створити у залах музею сучасний інтерактивний музейний простір.

Обране для інтерактивного музейного простору обладнання (сенсорні кіоски та мультимедійна книга) не могли бути придбані за рахунок державного фінансування, тому кошти гранту – це єдина можливість запропонувати відвідувачам новий, сучасний контент та туристичний продукт, який потенційно здатний привабити нових клієнтів.

На початку 2023 р. було прийнято рішення про підготовку проєктної заявки на отримання гранту від Українського культурного фонду. Для втілення ідеї обрано програму «Культурна спадщина» (лот «Кроссекторальні проєкти зі збереження культурної спадщини»).

Проєкт зі створення інтерактивного музейного простору в експозиції музею отримав назву «Богдан Хмельницький. (Не)розказана історія». Він успішно пройшов усі грантові випробування, отримав схвальні відгуки експертів (3-ій у рейтинговому списку) та був профінансований Українським культурним фондом.

Протягом липня-листопада 2023 р. за підтримки Українського культурного фонду Благодійним фондом соціального розвитку Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» спільно з НІКЗ «Чигирин» на базі музею Богдана Хмельницького проєкт було реалізовано.

Реалізація проєкту дозволила структурувати та візуалізувати інформацію про постать гетьмана Б. Хмельницького, в доступній формі розповісти відвідувачам про особливості Української козацької держави, її вплив на хід європейської історії.

В команді проєкту працювали Ольга Пискун (керівник проєкту), Яніна Діденко (асистент керівника проєкту), Олена Трощинська (комунікаційний менеджер проєкту), Ольга Брель (член команди проєкту), Надія Кукса (науковий консультант проєкту), Євген Букет (науковий консультант проєкту), Надія Семенова (юрист-консультант проєкту), Тетяна Мар'янова (бухгалтер проєкту), Сергій Сухенко (художник-дизайнер проєкту).

Серед виконавців проєкту: Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (оцифрування сторінок Євангелія 1651 р.), Творче об'єднання Науково-інноваційний центр «Спеціалізовані музейні інформаційні технології» (апаратно-програмний комплекс (АПК) «Подвійний погляд»), 3dcomlab «Лабораторія інтерактивних рішень» (мультимедійна книга), ТОВ «Сенсорні системи України» (настінний сенсорний кіоск з доступом до інтернету).

Амбасадором проєкту став доктор історичних наук, професор, проректор з гуманітарно-виховних питань ЧДТУ Валентин Лазуренко.

У ході виконання проєкту до роботи долучились дослідники української історії Марина Траттнер, Ігор Полуєтков, реконструктор

Сергій Шаменков, які допомагали матеріалами, консультували, підтримували відгуками у соцмережах.

Створення контенту було б неможливим без багаторічної роботи наукових співробітників НІКЗ «Чигирин». Для підготовки матеріалів проєкту були використані напрацювання Н. В. Кукси, Л. О. Шмиголь, О. В. Брель, О. О. Пискун, Я. Л. Діденко, І. В. Чепурної, А. І. Перепелиці, Н. В. Атамась.

Отже, в рамках проєкту було доповнено структурний та тематико-експозиційний плани експозиції музею Богдана Хмельницького, розроблено проєкт художнього рішення оновленої експозиції і, як результат, створено інтерактивний музейний простір з використанням сучасного музейного обладнання – сенсорних кіосків та мультимедійної книги. Також, було випущено брошуру з одноіменною назвою – «Богдан Хмельницький. (Не)розказана історія», в якій через короткі дописи співробітники музею дали відповіді на запитання, які часто ставили відвідувачі під час екскурсій.

Які технічні засоби увійшли до інтерактивного простору музею Богдана Хмельницького?

В одному із залів музею, експозиція якого розкриває роль Чигирин як гетьманської столиці, було встановлено апаратно-програмний комплекс (АПК) «Подвійний погляд» (сенсорний кіоск-стійка з дублюючим монітором) (фото 1). Розробкою локального сайту за назвою «Чигирин – гетьманська столиця» займався В'ячеслав Верещагін. Сайт складається із чотирьох розділів: «Чигирин на картах XVII ст.», «Чигирин – гетьманська столиця», «Археологічні дослідження Чигирин XVII ст.» та «Історія та учасники проєкту». Серед матеріалів сайту – карти, світлини, малюнки, короткі інформативні дописи. За допомогою пізнавальних відео показано: чому Чигирин став козацькою столицею, значимість карти Великого князівства Литовського 1613 р., історію археологічних досліджень Чигирин; розповідається про одну із загадкових археологічних знахідок на Замковій горі – захоронення близько 500 черепів.

Фото 1. Сенсорний кіоск-стійка з дублюючим монітором

Товариством з обмеженою відповідальністю «Сенсорні системи України» було встановлено настінний сенсорний кіоск у залі, через експозицію якого розкривається роль Богдана Хмельницького як

Фото 2. Настінний сенсорний кіоск

підтримки УКФ) і «Колобок», створений дітьми за підтримки Благодійної організації «Фонд розвитку Чигиринщини» та «Дитячого музейного простору» музею Богдана Хмельницького. Також діти можуть скласти пазли, створені на основі зображень предметів із колекції музею Богдана Хмельницького та дитячих малюнків.

Родзинкою оновленої експозиції музею Богдана Хмельницького стала мультимедійна книга (фото 3). Її розробник – Михайло Шишкін (3dcomlab «Лабораторія інтерактивних рішень»). На сьогоднішній день в Україні лише три такі книги – в Державному історико-культурному заповіднику міста Острога (представлено Острозьку Біблію), в Національному науково-природничому музеї НАН України (м. Київ) та в музеї Богдана Хмельницького НІКЗ «Чигирин».

Через мультимедійну книгу у музеї представлено рукописне Євангеліє 1651 р., яке зберігається у відділі рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадсь-

державотворця (фото 2). Програмісти компанії розробили спеціальну програму, за допомогою якої розкрито теми: «Українська козацька держава – Військо Запорозьке», «Адміністративно-територіальний устрій Війська Запорозького», «Україна на карті Європи. Зовнішня політика», «Фінансова система Війська Запорозького», «Ось він, отой Хміль...», «Дітям про Хмельницького». Для кращого сприйняття матеріалу використано велику кількість відео, карт, схем, ілюстрацій. До уваги найменших відвідувачів – два мультфільми: «Яніна Соколова про Богдана Хмельницького» із циклу «Книга-мандрівка. Україна» (створений за

Фото 3. Мультимедійна книга

кого і не доступне широкому загалу. Відвідувачі музею можуть дізнатися не лише про зміст та оформлення, а й про історію манускрипту, яку можна прослідкувати за маргіналіями (записами на берегах книги). Значимим є і те, що історія рукопису пов'язана з постаттю Богдана Хмельницького, оскільки в одному із записів, датованому 22 лютим 1651 р., читаємо: «...надалем сию книгу до храму с(вя)того архистратига хр(и)с(то)ва Михайла в мѣстѣ Суботовѣ в маѣтности єго милости пана гетмана войска єго королѣвско(й) м(и)л(о)сти запорозького...».

Хід реалізації проєкту висвітлювався на ФБ сторінці, яка теж має назву «Богдан Хмельницький. Нерозказана історія». За час його реалізації було підготовлено 28 дописів, загальне охоплення аудиторії становило близько – 40 000, що говорить про зацікавленість читачів цією темою. Після завершення проєкту ведення сторінки продовжується.

Сподіваємося, що оновлена експозиція буде цікавою для кожної категорії відвідувачів музею Богдана Хмельницького: для дорослих і дітей, для окремих відвідувачів і екскурсійних груп.

УДК 069:94(477.46)

«ХОЛОДНИЙ ЯР – ЗЕМЛЯ ВІЛЬНИХ»: З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ЕКСПОЗИЦІЇ МЕДВЕДІВСЬКОГО МУЗЕЮ

Олена ТРОЩИНСЬКА,

молодший науковий співробітник

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Яніна ДІДЕНКО,

учений секретар

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Медведівський музей засновано наприкінці 60-х рр. ХХ ст. як шкільний краєзнавчий. В 1992 р. увійшов до складу філіалу «Холодний Яр» НІКЗ «Чигирин» і був перенесений до окремого приміщення в центрі села (колишній будинок священника). З 1997 р. у музеї діяла постійна експозиція, окремі розділи якої були присвячені археології краю, історії Коліївщини, розвитку ремесел, історії Холодноярської організації 1918–1923 рр.

Потреба оновити експозицію Медведівського краєзнавчого музею, перетворивши його на сучасний музей національно-визвольної боротьби в Холодному Яру, постала давно.

Холодний Яр – реліктове лісове урочище, пам'ятка ландшафту, правічний ліс, географічне поняття. Холодноярщина – унікальний куточок України, де відбулося багато визначних подій, що стали знаковими для

розбудови української державності. Тут розташована значна кількість пам'ятних місць і пам'яток культури та природи, які пов'язані з героїчною боротьбою за волю і честь українського народу, за незалежність нашої держави. Холодний Яр творив особливий тип людей – готових присвятити та віддати своє життя за кращу «волю і долю» України під гаслом «Воля або смерть!». Від сивої давнини і до сьогодення у Холодному Яру простежується чітка безперервність традицій національно-визвольної боротьби. Саме це зумовило сприйняття поняття «Холодного Яру» як символу волі й незламності.

Тож оновлена експозиція мала знайомити відвідувачів з національно-визвольною боротьбою у Холодноярському краї в різні історичні епохи, оповідати про звитягу і подвиги героїв Холодноярщини, розкривати їх вплив на сьогодення.

Дякуючи підтримці Українського культурного фонду, це вдалося зробити протягом грантових сезонів 2021, 2023 рр.

У 2021 р. БФ соціального розвитку НІКЗ «Чигирин» у партнерстві з НІКЗ «Чигирин» було реалізовано проєкт «Створення експозиції «Холодний Яр – земля вільних»», а у 2023 р. – «Створення експозиції «Холодний Яр – земля вільних: 2.0»».

Метою обидвох проєктів є відновлення історичної пам'яті про національно-героїчну історію України, пов'язану із Холодним Яром, шляхом створення експозиції, присвяченої множинності змістів Холодного Яру, його ролі у становленні Української державності через показ подій від XV ст. до сьогодення на території краю.

Створена експозиція розкриває роль та значення Холодного Яру, як особливого місця, наріжного каменю в фундаменті української державності. Саме з цього краю постійно віяв «новий огонь» волі та свободи. Він став прикладом незламності та прагнення до відродження незалежної України для патріотів різних часів. Впродовж століть борців за кращу долю України об'єднували спільна мета, ідеї, гасла, псевдо [1].

Першим, хто усвідомив важливість та підняв тему Холодного Яру для становлення самоідентифікації українців був Тарас Шевченко. Його пророча цитата «...І повіє огонь новий з Холодного Яру» стала гаслом і сенсом життя для «других гайдамаків» – героїв-холодноярців, які боролися за вільну та незалежну Україну у 1917–1920-х рр., борців за волю та незалежність 30-50-х рр. XX ст., сучасного війнства України – героїв Небесної Сотні, добровольців та бійців Збройних сил України. Саме вищезгадані слова Тараса Шевченка стали лейтмотивом, наскрізною ідеєю експозиції «Холодний Яр – земля вільних». Так само, як і гасло «Воля України або смерть», вишите на чорному прапорі холодноярців. Події показано і через залучення символів краю – тисячолітнього дуба Максима Залізняка – свідка історії, символу могутності, стійкості та Мотронинського монастиря – символу духовності, незламності віри, і, одночасно, військового штабу холодноярців [1].

Експозиція «Холодний Яр – земля вільних» побудована на основі хронологічного та тематичного підходів через експозиційні комплекси, присвячені окремим етапам історії регіону, відповідно до структурного плану [2; 5]. Вона поєднує в собі наукову достовірність та художню виразність. Авторами тематико-експозиційного плану нової експозиції стали учений секретар заповідника Я. Л. Діденко, завідувач філіалу «Холодний Яр» Б. В. Легоняк, молодші наукові співробітники В. В. Макарюк та О. І. Трощинська [4; 7]. До створення експозиції було залучено професійного художника С. Б. Сухенка, який має досвід створення експозицій, присвячених історії краю. Науковими консультантами були Р. М. Коваль, Є. В. Букет, Ю. С. Митрофаненко. До реалізації долучилися позаштатні консультанти Ю. Ляшко, М. Шитко, А. Швачко.

Для кращого сприйняття відвідувачем додаткових інформаційних матеріалів та підсилення емоційного впливу експозиція доповнена мультимедійними засобами (екрани-дисплеї, планшет із навушниками) та рухомими інтерактивними елементами музейних меблів та обладнання [3; 6]. Вони спонукають відвідувача тісно взаємодіяти із представленими матеріалами.

При створенні експозиції використано предмети з фондової колекції Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», копії експонатів та документів державних архівів Черкаської та Кіровоградської областей, Галузевого державного архіву СБУ, Черкаського обласного краєзнавчого музею, приватних колекцій, матеріалів історичного клубу «Холодний Яр».

Експозиція музею охоплює період з XV ст. до сьогодення та розмістилася у 5-ти залах музею загальною площею 109,5 м². Невелика експозиційна площа змусила колектив авторів тематико-експозиційних планів виважено і прискіпливо поставитися до відбору експонатів, а художника – до пошуку оригінальних художніх рішень для якісного їх представлення.

В рамках реалізації проєкту «Створення експозиції «Холодний Яр – земля вільних»» (2021) створено експозицію в 3-х залах, що охоплює період від часів Козаччини до 30-х рр. XX ст. [3; 4].

У залі 1 висвітлена тема виникнення та розвитку козацько-гайдамацького руху у Холодноярському краї (XV–XVIII ст.), адже Наддніпрянщина стала одним із центрів формування козацтва. Не останню роль у цьому процесі відіграли осередки православ'я на території нашого регіону – Свято-Микільський, Свято-Онуфріївський та Мотронинський чоловічі монастирі.

Ці теми висвітлені археологічними знахідками, історико-побутовими предметами, культовими речами, знайденими на території краю, копіями архівних матеріалів, зокрема: портрет Б. Хмельницького (з колекції Б. Возницького), витяг з реєстру Війська Запорозького 1649 р. (список

Медведівської сотні), фрагмент карти центральноукраїнських земель із кадрованим фрагментом території краю, з турецького архіву із позначкою Медведівки та Мотриного лісу, введена до наукового обігу О. Середою, козацька зброя та спорядження (козацькі люльки, шаблі, сокири, наконечники списів, кулі, фрагменти ножів, козацькі підкови для взуття, посуд та ін.).

З 30-х рр. XVIII ст. Холодноярщина стала одним із центрів зародження та розгортання гайдамацького руху, кульмінацією якого стало повстання Коліївщина, що було останньою спробою надвірних козаків та запорожців відновити Українську державність.

В цей період в очах козацтва та вірян Мотронинський монастир, що знаходиться в центрі Холодного Яру, став своєрідним місцем духу та сили православ'я. В експозиції ці події висвітлено через музейні предмети того часу: цеглу та кахлі із розкопок на території Мотронинського монастиря, предмети культу, зокрема церковні книги та ікону-феретрон з Миколаївського Медведівського монастиря XVIII ст., гайдамацьку зброю, тексти документів та ін.

Окремі експозиційні комплекси присвячені ватажкам Коліївщини: Максиму Залізняку (копії універсалів М. Залізняка, копія портрету М. Залізняка невідомого художника сер. XVIII ст.), Семену Неживому (копії паспорта Неживого, протоколу допиту Неживого).

У залах 2 та 3 розкривається тема національно-визвольної боротьби кінця XIX – початку XX ст. у Холодному Яру, зокрема селянські виступи, які отримали назву «Чигиринських волнень» та «Чигиринської змови», Перша світова війна, створення Вільного козацтва, проголошення УНР (фото холодноярців – учасників Першої світової війни, фото учасників з'їзду Вільного козацтва в Чигирині, банкноти та марки часів УНР, тризуб-навершя прапора).

Більша частина експозиції присвячена діяльності Холодноярської організації у 1918–1923 рр. під проводом братів Чучупаків. В експозиції представлені фотографії, зброя та особисті речі повстанців, копії архівних матеріалів. Для підсилення емоційного впливу на відвідувачів використовуються мультимедійні засоби: можна подивитися фрагмент хроніки проголошення УНР, послухати виконання гімну України 1915 р.

Окремим експозиційним комплексом є авторська діорама «Хата родини Чучупаків», де представлено речі, які могли бути в будинку родини: книги, скриня з одягом, побутові предмети, ноти (Петро Чучупак закінчив консерваторію), газетні видання початку XX ст., фото членів родини, родовід Чучупаків.

Ще однією авторською діорамою є «Штаб Холодноярської організації» – реконструкція штабу Полку гайдамаків Холодного Яру у Мотронинському монастирі (за описом С. Найдена та Ю. Горліса-Горського: стіл, фрагмент мапи, ліхтар, браунінг, друкарська машинка та прапори холодноярської організації на стіні (жовто-блакитний і чорний)).

Відвідувачі можуть погортати альбом з копіями документів про операцію «Заповіт», вирок холодноярським отаманам, повстання в Лук'янівській в'язниці.

Свідчення про діяльність Холодноярської організації маємо з документального роману «Холодний Яр» Юрія Горліса-Горського, якому присвячено окремий експозиційний комплекс, де представлено перші видання роману «Холодний Яр», його родинний альбом.

Особливо цінним є комплекс речей (сховок), пов'язаних з подіями національно-визвольної боротьби на території Холодного Яру в 20-х рр. ХХ ст., знайдений в околицях с. Лубенці у холодноярському лісі і представлений в експозиції музею: пляшка з прозорого скла, два пістолети Браунінга та металева капсула, виготовлена з 2-х гільз артилерійських снарядів, що містила у скрученому вигляді документи (близько 30 одиниць). Схов було закладено в середині – другій половині 30-х рр. ХХ ст.

Для представлення окремих сторінок історії в експозиції використаний прийом «приховування». Щоб побачити ці матеріали, потрібно або відкрити шухляду, або зазирнути за основне фото. В одному випадку – це засіб показу ворогів, які переслідували учасників визвольного руху на території краю. В 1-му залі таким чином представлені Катерина II та Станіслав Понятовський, в 3-му залі – члени ОГПУ. В інших випадках відвідувача запрошують дізнатися («натисни та дізнайся») «приховану» інформацію, яка дійсно в свій час була таємною задля збереження життя, як схема розташування Холодноярської підземної січі чи схема Холодноярського схрону (автор – позаштатний консультант проєкту М. Шитко).

Будучи органічним продовженням проєкту 2021 р., проєкт 2023 р. «Створення експозиції «Холодний Яр – земля вільних: 2.0»» висвітлює історію Холодноярщини від 30-х рр. ХХ ст. до сьогодення [6; 7].

Експозиція залу 4 присвячена показу побудови радянською владою «нового ладу» та ціни втрати свободи холодноярцями – Голодомор 1932-1933 рр. (за допомогою планшета із навушниками можна послухати спогади свідків Голодомору 1932–33 рр. – уродженців та жителів Мельників), репресії, розкрито становище краю під час Другої світової війни, висвітлено період окупації та рух опору в Холодному Яру, Будянську трагедію, долі оstarбайтерів. Висвітлено події того часу, коли землю вільних намагалися перетворити на землю рабів. В експозиції представлені документи, фотографії, зброя та спорядження відповідного періоду. Окремі експозиційні комплекси розповідають про долі простих людей – цивільних та військових, у роки війни. Емоційного забарвлення експозиції надає інсталяція «Дзеркало родинної пам'яті» (дзеркало та листи з фронту, що зберігалися за ним, виявлені у 2019 р.).

Експозиція залу 5 присвячена історії сучасності – традиції вшанувань пам'яті борців за волю України різних періодів у Холодному Яру, боротьбі за волю, свободу і незалежність під холодноярськими гаслами та прапором під час Майдану 2004 р., Революції Гідності 2013–

2014 рр., російсько-української війни, що триває. В експозиції представлені фото, книги Р. Ковалю, предмети передані бійцями ЗСУ та волонтерами. Окремі комплекси присвячені 93 ОМБр, яка у 2018 р. отримала почесне найменування «Холодний Яр» та бійцям ЗСУ, які загинули, захищаючи Україну у 2022 р.: Георгію Тарасенку – командирі добровольчого підрозділу «Фрайкор» та Павлу Наконечному – співзасновнику та координатору національно-патріотичної ГО «Поклик Яру».

Експозиція «Холодний Яр – земля вільних» не лише розповідає про історію Холодного Яру впродовж кількох століть, а й створює відповідну емоційну атмосферу через колористику і фактуру матеріалів, використаних в художньому оформленні. Частиною художнього оформлення експозиції є декоративні елементи, на яких розміщено хронологічно-інформаційні тексти про основні події історії Холодного Яру.

Для підсилення емоційного впливу на відвідувачів в експозиції можна послухати музичні композиції, пов'язані з подіями, що тут відбувалися: думу «Славний город Медведівка», народну пісню «Да забіліли сніжки» (улюблена пісня Василя Чучупака та одна із улюблених Тараса Шевченка), пісню «Холодний Яр» гурту «Кому вниз», почути вірш «Холодний Яр» Т. Шевченка у виконанні бійців 93 ОМБр, переглянути відео про Холодноярську організацію, вшанувати земляків-холодноярців, які загинули, захищаючи Україну в 2014–2023 рр.

Експозиція «Холодний Яр – земля вільних» комплексно показує історію Холодного Яру, як місця боротьби за державність, створює цілісний історичний образ регіону від найдавніших часів до сьогодення, показує тяглість традицій боротьби за незалежність України під гаслами та символікою Холодного Яру.

Список використаних джерел

1. Діденко Я. Л., Легоняк Б. В., Абашина Л. О., Макарюк В. В. Концепція експозиції «Холодний Яр – земля вільних». Науковий архів НІКЗ «Чигирин», 2020.
2. Діденко Я. Л., Легоняк Б. В., Абашина Л. О., Макарюк В. В. Структурний план експозиції «Холодний Яр – земля вільних». Науковий архів НІКЗ «Чигирин», 2021.
3. Діденко Я. Л., Легоняк Б. В., Абашина Л. О., Макарюк В. В. Сценарний план експозиції «Холодний Яр – земля вільних». Науковий архів НІКЗ «Чигирин», 2021.
4. Діденко Я. Л., Легоняк Б. В., Макарюк В. В., Троцинська О. І. Тематико-експозиційний план до експозиції «Холодний Яр – земля вільних». Науковий архів НІКЗ «Чигирин», 2021.
5. Діденко Я. Л., Макарюк В. В., Троцинська О. І. Структурний план експозиції проєкту «Холодний Яр – земля вільних: 2.0». Науковий архів НІКЗ «Чигирин», 2023.
6. Діденко Я. Л., Макарюк В. В., Троцинська О. І. Сценарний план експозиції проєкту «Холодний Яр – земля вільних: 2.0». Науковий архів НІКЗ «Чигирин», 2023.
7. Діденко Я. Л., Макарюк В. В., Троцинська О. І. Тематико-експозиційний план до експозиції «Холодний Яр – земля вільних: 2.0. Науковий архів НІКЗ «Чигирин», 2023.

УДК 069.015:097/.099(045)

**МУЗЕЙ ІСТОРІЇ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ КНИГИ ЧНУ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО –
ВАЖЛИВИЙ НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКИЙ ОСЕРЕДОК
ШЕВЧЕНКОВОГО КРАЮ**

Григорій ГОЛИШ,

кандидат історичних наук, доцент,

*директор наукової бібліотеки імені Михайла Максимовича
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*

Лариса ЛИСИЦЯ,

кандидат історичних наук, доцент,

*доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*

У сповненому драматизму українському сьогоденні, коли у двобої з країною-агресоркою рф вирішується доля нашого незалежного буття й державності одне з провідних місць належить меморіалізації нашої національної пам'яті як одного зі виразних етнокодів українства. Цей важливий напрямок утвердження національної ідеї серед іншого репрезентовано й розвитком сучасного музейництва України.

Виходячи із зазначеного, метою цього повідомлення є аналіз історії створення та сучасного функціонування музею історії університетської книги Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. Досі ця тема дістала фрагментарне висвітлення лише на сторінках республіканського часопису «Освіта» [1].

Відзначення 100-річчя провідного вишу Центральної України – Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького ознаменувалося у жовтні 2021 р. вагомою подією духовної історії нашого краю – відкриття при університетській книгозбірні імені Михайла Максимовича музею історії університетської книги. Такі осередки книжкової пам'яті окрім Черкаського є лише в трьох університетах України: Львівському національному імені Івана Франка, Одеському національному імені Іллі Мечникова та Ніжинському державному імені Миколи Гоголя.

Відкриттю музею передувала багатогранна пошукова та підготовчо-організаційна робота, котра тривала понад два роки. Насамперед, було опрацьовано відповідні фонди Державного архіву Черкаської області. Це дозволило віднайти унікальні документи з історії бібліотечної справи, а також відповідні сюжетні й портретні

ретросвітлин. Чимало цінної інформації було почерпнуто з історичного та поточного архівів ЧНУ, а також наукової бібліотеки. Стали у пригоді й надбання «усної історії», зокрема проведено інтерв'ювання ветеранів бібліотечної справи. Досить тривалою була й робота з пошуку експонатів для майбутнього музею, до цієї надзвичайно копіткої справи було залучено поряд зі співробітниками бібліотеки викладачів, студентів, колег із міських книгозбірень. До створення музею активно долучилися зокрема й друзі книгозбірні: професори університету Володимир Поліщук, Анатолій Чабан і Василь Мельниченко.

Творчою радою було розроблено концепцію та тематико-експозиційний план майбутнього музею. Підкреслимо, що цей проспект музейного осередку носить самодостатній і значною мірою оригінальний характер. У результаті дискусій, зважаючи на думку естетичної спільноти університету та творчих спілок області, вдалося спланувати доволі непересічний інтер'єр музейної локації, що забезпечило органічну єдність всіх його компонентів: меблів, вітрин, стендів, експонатів, інформаційних матеріалів тощо.

Безпосередню реалізацію цього духовного проєкту, яка проходила в декілька етапів, було первинно забезпечено через виготовлення відповідних вітрин Золотоніською меблевою фірмою. Необхідні оздоблення та оформлення стендів згідно наданих проєктів здійснювала відома в Черкасах рекламна агенція «Життя». Практично однотайно було погоджено й колірну гаму експозиції: поєднання білого кольору меблів як символу світла книжкових знань із жовтуватого-сірим фоном стендів (уособлення минувшини).

Звісно, чи не найпроблемнішим організаційним сегментом створення цього доволі затратного музейного об'єкту став пошук джерел фінансування. Певні витрати взяв на себе ректорат університету, забезпечивши третину капіталовкладень (40 тис. грн). Решту коштів вдалося мобілізувати завдяки спонсорам, а ними (вже традиційно) виступили Черкаський обком профспілки працівників освіти та науки (голова – Ольга Жалдак) та Черкаська обласна рада (депутатська група у складі Вадима Гайовича, Валерія Данилевського і Романа Суценка).

Урочиста церемонія відкриття музею припала на 8 жовтня 2021 р., а її учасниками стали члени ректорату, депутати обласної та міської рад, студенти, співробітники обласних бібліотек та університетської книгозбірні, профспілкові функціонери та ін. З рук ректора університету професора Олександра Черевка дирекція бібліотеки отримала свідоцтво про офіційну реєстрацію музею [2]. У його фондах нині налічується понад 350 експонатів: книг, документів, ретросвітлин, речових артефактів, творів мистецтва. Звісно, робота задля поповнення музейних фондів новими раритетами продовжується.

Подамо бодай побіжну характеристику музейної експозиції. Її верхню частину репрезентують 12 повноколірних картин-вітражів, котрі оповідають про історичний шлях книги завдовжки в понад 5 тис. літ: від глиняних табличок Месопотамії, папірусів Єгипту й пергаментів Близького Сходу, через літописання киеворуської доби, бібліотеки Ярослава Мудрого й початки книгодрукування до сучасної як друкованої, так і електронної книги, з традиційним і віртуальним читанням.

У книжкових вітринах можна побачити рідкісні видання XVIII – поч. XX ст., в тому числі із книжкової колекції графів Бобринських. Серед них – видане в Парижі (XVIII ст.) повне зібрання творів Франсуа Вольтера, прижиттєве видання праць Чарльза Дарвіна, унікальні природознавчі дослідження поч. XX ст., церковно-навчальна книга «Часослов», збірка творів Івана Франка «Semper tūo», котра побачила світ у дореволюційному Черкаському видавництві «Сіяч» (1917 р.), репринтне видання Лавришівського Євангеліє XIV ст. тощо.

Звертає на себе увагу досить велика добірка діаспорної літератури першої й другої хвилі української еміграції, яка видана у Нью-Йорку, Відні, Вінніпезі, Відні, Парижі, Львові (часів його належності до Австро-Угорщини й Польщі). Доволі промовистими є назви цих унікальних видань, наприклад: «Як Москва нищила Україну», «Звідки взялася назва Русі-України?» тощо.

Не залишає байдужими відвідувачів музею й літературна Шевченкіана, де до огляду пропонуються прижиттєві та посмертні видання Шевченкового «Кобзаря», окремі твори національного пророка, а також рідкісна література першої половини минулого століття про його творчість.

Варта особливих акцентів музейна колекція навчальної ретролітератури, де поряд із посібниками XIX – поч. XX ст. є й навчальні книги колишніх професорів університету середини минулого століття (за їхніми підручниками тоді навчалися студенти та учні всієї України). Йдеться зокрема про «Біохімію» Федора Боєчка (колишнього ректора університету), «Геометрію» Олександра Семеновича, «Фізику» Михайла Фонкіча та Григорія Бугаєнка, «Фізичну хімію» Онуфрія Білого, «Курс сучасної української літературної мови» Михайла Жовтобрюха та ін.

Неабияку зацікавленість у гостей музею викликає й добірка книг з автографами відомих авторів. Зокрема, в музеї зберігаються друковані твори з дарчими підписами Павла Тичини, Ліни Костенко, Дмитра Павличка, Павла Загребельного, Олександра Ковіньки, Василя Захарченка, Миколи Негоди, Сергія Носаня та ін.

Окрема експозиційна вітрина присвячена незвичайним книгам: оригінальним за поліграфічним оформленням та особливостями подачі інформації. Тут можна побачити видання з двома паралельними текстами

українською та англійською мовами, з розташуванням читацьких рядків як зліва направо, так і справа наліво, книги у футлярі, з різними незвичайними обкладинками тощо.

На спеціальних стендах експонуються копії архівних документів та ретросвітлини, які відображають як бібліотечну минувшину Шевченкового краю, так і сторінки історії нашої університетської книгозбірні. Є тут і портретна фотогалерея найвідоміших функціонерів бібліотечної справи нашого краю.

У доволі об'ємній вітрині демонструються й власні видання наукової бібліотеки, які побачили світ в останнє десятиріччя. Тут можна побачити не лише притаманні для бібліотечних установ бібліографічні та біобібліографічні покажчики чи інформаційні видання, але й навчальні та методичні посібники, науково-популярні та біографічні книги.

У нижніх вітринах експонуються газети та журнали поч. ХХ ст., а також ті артефакти, які супроводжували повсякденність бібліотек та їхніх читачів. Зокрема, це гасова лампа, раритетні лічильники книговидач, множильні та штампувальні пристрої, друкарська машинка тощо. Відвідувачі також мають змогу побачити й особисті речі класиків української літератури Івана Драча й Миколи Негоди.

Окрасою музейної експозиції є й твори образотворчого мистецтва, подаровані черкаськими майстрами пензля й різця. Окремо слід сказати про чудову колекцію книжкових ілюстрацій та ескісів роботи нашого земляка, академіка, народного художника України Василя Перевальського. Серед них – ілюстрації до творів Івана Франка, Павла Грабовського, Павла Тичини, Максима Рильського, Олеса Гончара, Івана Драча, а також до видань українського пісенного фольклору. У мистецькій мінігалереї – пейзажі та акварелі народних художників України Івана Фізера та Івана Бондаря, заслужених художників Віктора Олексенка і Віктора Афоніна, батік заслуженої художниці Тетяни Касян та гобелен заслуженої художниці Олександри Теліженко. А заслужений художник, член Гільдії українських медальєрів Віктор Крючков подарував музею добірку настільних медалей, присвячених видатним українцям – нашим землякам Тарасу Шевченку, Євгену Сверстюку, Юрію Горліс-Горському, Василю Симоненку, Тодосю Осьмачці.

Про драматичні реалії воєнного часу нагадують стенд «Кодекс патріота України», укладений професором Миколою Іщенком та прапор 118-ї Черкаської бригади територіальної оборони з підписами його бійців, які боронять Україну у війні з рашистами.

Музей історії університетської книги став вагомим центром науково-просвітницької роботи не лише нашого вишу, але й всього Черкаського краю. Звісно, найпріоритетнішим напрямком нашої діяльності є організація екскурсій. Якщо звернутися до статистики, то з неї випливає,

що за два роки функціонування музею вже проведено близько 100 тематичних екскурсій, а число відвідувачів сягнуло майже 1600 осіб. У їхньому числі – не лише студенти й викладачі нашого ЗВО та його випускники, а й представники територіальних громад, владних структур, культурно-освітньої й бібліотечної спільноти краю, гості з інших областей, академічних установ столиці України та ін.

Музей відвідало й чимало відомих наших сучасників, які залишили свої захопливі записи в Книзі відгуків. Серед них Іван Засць, народний депутат України 5 скликань, повний лицар ордена «За заслуги», академік-правник В'ячеслав Борисов, Шевченківський лауреат Володимир Недяк, відомий письменник Станіслав Стеценко, колишній голова Державного комітету телебачення і радіо Юрій Плаксюк, провідна наукова співробітниця Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України Галина Бондаренко, редакторка газети «Слово просвіти» Галина Дацюк, відомий журналіст і громадсько-політичний діяч Роман Сущенко, народна артистка України Лідія Зайнчківська, заслужений артист України Петро Авраменко, київський професор Микола Тимошик та ін. [3].

У музеї проводяться масові наукові та просвітницькі заходи: конференції, семінари, круглі столи, вебінари, презентації, перегляди нової літератури, зустрічі з цікавими людьми, художні виставки тощо. Для проведення цих заходів наявна й певна технічна база: ноутбуки, пункти електроживлення, а також подарована нам нещодавно Черкаською обласною радою багатофункціональна інтерактивна дошка. Нині з метою персоніфікації та кращої візуалізації екскурсій актив музею активно працює над розробкою відеороликів «Живі голоси бібліотечної історії університету».

Таким чином, музейний осередок наукової бібліотеки імені Михайла Максимовича відіграє важливу роль у житті як університету, так і нашого Черкаського краю. Завдяки ефективному використанню музейної експозиції, проведення науково-просвітницьких заходів у відвідувачів музею виховується шанобливе ставлення до книги, формуються сучасні знання та високі почуття патріотизму. Означене є надзвичайно важливим чинником в сучасних умовах боротьби за незалежність України у війні з російськими агресорами.

Список використаних джерел

1. Голиш Г. Її високошляхетності – Книзі. *Освіта*. 2021. 27 жовтня – 3 листопада. № 42–44 (5997–5999). С. 4.
2. Свідощтво про створення Музею історії університетської книги від 8.10.2021 р. Поточний архів НБЧНУ.
3. Книга відгуків відвідувачів Музею університетської книги. Поточний архів НБЧНУ.

УДК [069.5:94]-048.52(477):355.01(470+477)

**СПЕЦИФІКА КОМПЛЕКТУВАННЯ МУЗЕЙНИХ
ФОНДОВИХ КОЛЕКЦІЙ ТА ПОБУДУВАННЯ ЕКСПОЗИЦІЙ,
ПОВ'ЯЗАНИХ З РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЮ ВІЙНОЮ
У СУЧАСНИХ ІСТОРИЧНИХ МУЗЕЯХ УКРАЇНИ**

Катерина МАМОНТОВА,

науковий співробітник

Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова

У лютому 2023 р., через рік після початку війни, за даними Міністерства культури та інформаційної політики, було зруйновано 63 музеї та галереї, а також понад 1500 об'єктів культурної спадщини. Нажаль, ця кількість зростає. Проте українські музеї продовжують працювати як за закритими для відвідувачів дверима, убезпечуючи колекції, приймаючи нові предмети та займаючись науковою та просвітницькою діяльністю, так і з відкритими, демонструючи нові експозиції про актуальну сучасність. До речі, не дивлячись на складнощі та ризик, під час війни в Україні почали відкриватись навіть нові музеї.

Залежно від місця розташування – наскільки близько або далеко знаходиться музей від зони бойових дій, зростає кількість і складність проблем, проте усі музеї об'єднують спільні цілі: убезпечення фондкових колекцій та прийняття нових речей у фонди – найважливішу складову структури будь-якого музею, що закріплене чинним законодавством [3]. Це предмети, прийняті на постійне зберігання та представлені на виставках, експозиціях та фондосховищі. Комплектування музейних колекцій України має бути безупинним процесом задля всебічного висвітлення історії нашої країни та збереження спадщини для вивчення майбутніми поколіннями. Тому сучасним історичним музеям України, якщо вони мають таку можливість, дуже важливо приймати речі, пов'язані з сучасними подіями.

З початку Антитерористичної операції на Сході України [8], що була розпочата 14 квітня 2014 р., та після зміни формату антитерористичної операції (АТО) на операцію Об'єднаних сил 30 квітня 2018 р. [4], з'явилась необхідність будувати нові експозиції, присвячені цим подіям. Вони склалися з речей з зони проведення бойових дій, наприклад, залишків боєприпасів, фотографій, особистих речей учасників бойових дій та прикладами різних видів допомоги, яку волонтери надавали учасникам АТО та ООС, та вимушеним переселенцям з території бойових дій [2, с. 28–29].

Яскравим маркером сьогоденної специфіки комплектування фондів та побудування експозицій, присвячених темі російсько-української

війни, стали висновки з відповідної роботи у Харківському історичному музеї Під час побудування постійної експозиції «Присягу двічі не дають», що розташовувалась на третьому поверсі Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова, та при створенні інших невеликих тематичних виставок став помітним парадокс невеликої кількості деяких груп експонатів при висвітленні сучасних подій, зокрема, у фондах Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова не так багато фотографій, які можуть надати з власних архівів учасники АТО/ООС і волонтери, відносно мало особистих речей вояків та інформації про їхніх власників, хоча їх потенційно можуть передати і вони самі, і їхні родичі та близькі, а також волонтерська допомога представлена не так широко, як могла би бути представлена у разі активної співпраці з волонтерами та волонтерськими організаціями, які надають допомогу армії та охоче допомагають музеям. Серед них організації «Помощь армии», «Громадська самооборона», «IT Sector», «Делом и Истиной», «Південний пост», «Сестри милосердя АТО/Харків» [1, с. 25–30] та інші, співпраця з якими була зафіксована та систематизована Б. А. Івченком [5], М. Ю. Сологубом [7], [6], а також науковими співробітниками, що працювали над виставкою «Присягу двічі не дають».

У лютому 2022 р. робота з комплектацією фондів усіх музеїв України призупинилась через те, що почалося повномасштабне вторгнення Російської Федерації на територію України, та акцент у цілях та задачах музеїв України перенісся з поповнення колекцій фондів на їхнє збереження, проте вже навесні 2022 р. військовослужбовці та цивільні, що залишилися в Україні, почали приносити залишки снарядів, форму Збройних сил і України, і Російської Федерації, елементи екіпірування, речі громадянських, які були знайдені у зруйнованих будівлях, періодичні видання та шкільні підручники, що друкувались спеціально для використання на окупованих територіях. Майже усі предмети, пов'язані з російсько-українською війною, що були прийняті на постійне збереження, підходять лише для створення невеликих тематичних експозицій, а не для побудування масштабної виставки з всебічним висвітленням даної теми.

По-перше, у роботі мова йде про події, які ще не стали історією, і продовжують відбуватися на даний час. Більш того, усі музейні працівники України є безпосередніми свідками та сучасниками цих подій, що дозволяє їм краще знати, що потрібно мати у колекції і де це взяти, а також мають змогу співпрацювати з військовими, постраждалими громадянами, волонтерами, лікарями, працівниками міських служб та ДСНС. Таким чином має проводитись комплектація фондів у 2023–2024 рр., коли артефактів і людей, які можуть про них розповісти, ще багато.

По-друге, зараз виготовляється багато патріотичного мерчу та тема російсько-української війни активно згадується на різних видах продукції загального вжитку. Зараз упаковки з-під їжі та кошики у патріотичному дизайні сприймаються як те, що є на кожному кроці, проте пройде умовно п'ять-десять років, і такі звичні для нас зараз речі буде вкрай складно знайти, а показати їх в аспекті побуту українців під час війни експозиціонерам буде важливо та цікаво. Ці речі навряд чи принесуть люди ззовні, бо далеко не усі розуміють важливість таких предметів або бажають віддавати власні речі повсякденного використання, проте вони все одно мають бути у колекції, і збирати їх треба зараз, поки вони є.

По-третє, предмети з легендою про подію або власника – це більш інформативне наукове джерело та промовистий експонат, аніж предмети без неї. Під час створення наукового опису предмету, зазвичай, уся доступна інформація про нього записується. Але є предмети, відомості про які здавальник не має і її треба шукати додатково; іноді інформація про предмет не доступна у певний період, як, наприклад, інформація про військовослужбовців, проте ця робота має проводитись під час комплектації і надаватись разом з предметом, або доповнюватись пізніше. Наприклад, з 2022 р. серед нових надходжень Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова є елементи військової форми та екіпірування, у яких відомий власник, бо ці речі підписані, проте про самого власника інформації не має. Це, наприклад, рація військовослужбовця Збройних Сил Російської Федерації з позивним Шах, протигаз ПМГ-2 офіцерський, що належав військовослужбовцю Збройних Сил Російської Федерації С. Симонову, сумка бренду «Армия России» солдата А. В. Шкуринського, куртка від польового літнього костюму військовослужбовця Національної Гвардії України Макаренка, журнали сержанта територіальної оборони Збройних Сил України В. М. Такваряна тощо. Якщо певну частку інформацію можливо віднайти в відкритих джерелах або завдяки зв'язкам здавальника, то інша зараз закрыта і отримати її на сьогоднішній час неможливо, проте рано чи пізно ця пошуково-дослідницька робота має бути проведена, бо згодом плоди цієї роботи стануть ґрунтом для майбутніх досліджень, експозицій та екскурсій до них, проте очевидно, що таких предметів дуже багато і їхня унікальність та інформативність зробить їх цікавим експонатом та предметом дослідження.

Підводячи підсумок, зазначимо, що музеї України та їхні працівники є сучасниками подій, що відбуваються зараз, тому вони повинні як можна ретельніше зберігати артефакти російсько-української війни, аби майбутні дослідники і експозиціонери мали змогу всебічно висвітлити її за принципами об'єктивності та історизму, а також навчились працювати з травматичними спогадами свідків та учасників цієї війни, які стануть відвідувачами музеїв та виїзних експозицій.

Список використаних джерел:

1. *Возняк Т. С. Геополітичні контексти війни в Україні. Львів: І, 2015. 220 с.*
2. *Дубін К. Ю. З досвіду співпраці Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова з благодійними організаціями. Двадцять другі Сумцовські читання: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», присвяченої 25-річчю Незалежності України. Харків: Майдан, 2016. С. 27–31.*
3. *Закон України Про музеї та музейну справу (Відомості Верховної Ради України, 1995, № 25, ст. 191). URL: [Zakon3.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80)*
4. *Закон України Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text>*
5. *Івченко Б. А. Харків'яни, удостоєні звання Героя України за участь в Антитерористичній операції на Донбасі. Двадцять треті Сумцовські читання: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», присвяченої 100-річчю подій Української революції 1917–1921 років. Харків: Майдан, 2017. С. 282–287.*
6. *Сологуб М. Ю. Проблеми відображення теми АТО у експозиції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова та можливі шляхи їх вирішення // Двадцять четверті Сумцовські читання: збірник матеріалів наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій». Харків: Майдан, 2018. С. 77-83*
7. *Сологуб М. Ю. Символіка шевронів військових формувань у зоні АТО. Двадцять треті Сумцовські читання: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», присвяченої 100-річчю подій Української революції 1917–1921 років. Харків: Майдан, 2017. С. 288–293.*
8. *Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року "Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405/2014#Text>*

УДК 069.017:069.013]-048.93

**ПРИВАТНЕ КОЛЕКЦІОНУВАННЯ ТА ОФІЦІЙНІ МУЗЕЇ:
(НЕ)МОЖЛИВІСТЬ ДІАЛОГУ**

Ірина СТАДНИК,

*кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії та права*

Черкаського державного технологічного університету

Проблема співіснування приватного колекціонування та офіційних музеїв, зокрема можливості або неможливості діалогу між ними, є безумовно актуальною, цікавою та дискусійною. Приватне колекціонування передувало появі музеїв як офіційних державних установ, існувало паралельно, приватні колекції внаслідок тих чи інших політичних

подій ставили основою державних музейних зібрань. У сучасних українських реаліях, де приватне колекціонування набуло значного розмаху, а державні музеї мають обмежені фінансові можливості у сфері поповнення своїх фондів цінними експонатами, а в умовах ведення війни взагалі постають перед загрозою втрати своїх колекцій, стає важливим зрозуміти чи можуть ці дві сфери існувати поруч, співпрацювати або навіть об'єднатися для досягнення спільних цілей, зокрема у сфері збереженні та популяризації культурної спадщини?

Відповідно до Закону України Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» колекція культурних цінностей - однорідні або підібрані за певними ознаками різнорідні предмети, які, незалежно від культурної цінності кожного з них, зібрані разом становлять художню, історичну, етнографічну чи наукову цінність [1]. Приватне колекціонування в Україні, безумовно є багаторівневим явищем, різним за змістом і масштабами, джерелами та шляхами формування, хобі, подвижницькою діяльністю, справою усього життя, інвестиційним активом, власники цих колекцій по-різному ставляться до публічності, визнання, мають різні цілі та погляди на майбутнє своїх колекцій. Зокрема частина приватних колекцій стали приватними музеями, що дають можливість пересічним громадянам ознайомитися з своїми зібраннями. З-поміж таких відомих українських приватних музеїв можемо назвати «Музей історичного культурного надбання ПЛАТАР», створений Сергієм Платоновим та Сергієм Тарутою, Feldman Family Museum (Олександра Фельдмана), Український музей приватних колекцій, історичної зброї та обладунків Євгена Гредунова та інші.

Сама можливість створення таких музеїв регламентована статтею 9 Закону України «Про культуру», відповідно до якої юридичні та фізичні особи мають право створювати заклади культури різних за формою власності та видами діяльності з метою провадження діяльності у сфері культури самостійно або з використанням будь-яких форм посередництва у цій сфері у визначеному законодавством порядку [2].

Зважаючи на значущість та важливість матеріальної та духовної культури з-поміж основних засад державної політики у сфері культури визначено захист і збереження культурної спадщини як основи національної культури, турботу про розвиток культури, сприяння доступу громадян до культурних благ, розвитку закладів культури незалежно від форми власності. Статтею 8 цього ж закону акцентується увага на тому, що громадяни мають право на доступ до культурних цінностей та культурних благ і це право може бути реалізоване шляхом, зокрема, ознайомлення з музейними колекціями, що належать до державної частини Музейного фонду України [2].

Такий розподіл складу Музейного фонду України на державну і недержавну складову регулюється Законом України «Про музеї та музейну справу». Зокрема в статті 15. «Склад Музейного фонду України» вказаного

закону зазначається, що «до державної частини Музейного фонду України належать музейні предмети, музейні колекції, музейні зібрання, що є державною власністю, зберігаються у державних музеях...» [3]. До недержавної частини Музейного фонду України належать з-поміж іншого і музейні предмети, музейні колекції, музейні зібрання, що зберігаються в музеях приватної форми власності.

Здавалося б на перший погляд держава зацікавлена у створенні та розвитку музеїв не залежно від їх форм власності задля підтримки справи збереження, дослідження та популяризації національної та світової культурної спадщини, а державні та приватні музеї є повноправними суб'єктами культурної сфери, які відіграють важливу роль у цьому процесі. Однак, на практиці питання взаємодії приватних та державних музеїв є досить складним і суперечливим. У державних та приватних музеїв є багато напрямів можливої співпраці: взаємне консультування, допомога у атрибуції, ідентифікації, реставрації об'єктів культурної спадщини, проведення спільних заходів, спрямованих на популяризацію історії та культури тощо. Однак однією з важливих перепон на шляху взаємодії цих сфер є джерела поповнення деяких приватних колекцій і їх діяльність на межі або за межами українського правового поля. Дозволивши існування приватних музеїв держава усе ж таки обмежує поле їх діяльності, зокрема у сфері колекціонування предметів археологічної спадщини, яке перетинається з кримінально-правовими нормами, встановленими українським законодавством. Офіційно в Україні заборонені приватні колекції археологічних артефактів. Відповідно до ст. 18 Закону України «Про охорону археологічної спадщини» право державної власності поширюється на всі знахідки, отримані в результаті археологічних досліджень [4].

Основні шляхи формування колекцій предметів археології умовно поділяють на первинні (привласнення археологічних предметів у місцях їх первинного виявлення, випадкові знахідки або результат цілеспрямованої пошукової діяльності) та вторинні (перехід археологічного предмета від однієї людини до іншої). Аналізуючи чинне українське законодавство Сергій Чаплян з-поміж шляхів заволодіння предметами археологічної спадщини виокремлює: 1) одержання археологічних предметів внаслідок їх пошуку на об'єктах археологічної спадщини (ч. 4 ст. 298 КК України); 2) привласнення скарбів або знахідок, що мають археологічне значення (ст. 193 КК України); 3) завезення археологічних предметів на територію України із дотриманням митного контролю (має підтверджуватися митною декларацією) або без дотримання митного контролю (ст. 201 КК України); 4) одержання археологічних предметів від інших осіб (спадщина, дарування, купівля-продаж тощо). [5, 6]. Разом з тим покарання за вчинення такого роду злочинів порівняно з шкодою, що завдається вітчизняній науці і культурі є відносно незначним, наприклад незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи

підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини, що являє собою кримінальне правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 298 КК України. караються штрафом від однієї тисячі до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до двох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого; за незаконне привласнення особою знайденого чи такого, що випадково опинилося у неї, чужого майна або скарбу, які мають особливу історичну, наукову, художню чи культурну цінність відповідно до ст. 193 КК України карається штрафом від ста до ста п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк до двохсот сорока годин, або виправними роботами на строк до двох років, або арештом на строк до шести місяців [7]. Тривала трансформація українського законодавства, існування певних юридичних «шпарин», відносно незначне покарання за фактично шкоду нанесену державним інтересам, призвело до формування в Україні значних археологічних колекцій. Чергову хвилю бурхливого обговорення як у професійних колах музейних працівників, археологів, так і широкої громадськості проблеми співіснування приватних музейних колекцій та офіційних музеїв спричинила публікація одного з приватних колекціонерів, Євгена Гредунова, котрий ще у 2020 році відкрив у Броварах приватний музей історичної зброї, що налічує понад п'ять тисяч експонатів із семидесяти країн світу.

29 квітня 2023 року экс-депутат міської ради, директор броварської інжинірингової компанії «Талісман», директор ГО «Український музей приватних колекцій, історичної зброї та обладунків» Євген Гредунов на своїй сторінці у соціальній мережі Facebook виступив зі зверненням до керівництва Національного музею України, в якому була висловлена пропозиція в межах виставки зброї «През шаблі маєм права!», яка була організована Національним музеєм виставити і зразки зброї, які знаходяться у розпорядженні директор ГО «Український музей приватних колекцій, історичної зброї та обладунків». У своєму зверненні Євген Гредунов звернувся також до Міністерства культури України з пропозицією співпраці з усім музеями, що знаходяться у підпорядкуванні міністерства, особливо з тими, які після деокупації будуть потребувати експозиційний матеріал [8]. Надалі на шпальтах видання LB.UA Євген Гредунов сформулював та розгорнуто представив свою позицію, як колекціонера та власника приватного музею. Основні меседжі звернення полягали у наступному: держава не фінансує закупівлі предметів на аукціонах, у антикварів, у колекціонерів – державні музеї не мають на це бюджету; завдяки приватним колекціонерам багато предметів не вивезено за кордон або повернуто з-за кордону в Україну; багато предметів інших культур і народів завезено в Україну; держава закликає здавати віднайдені скарби, однак не виконує власних законів про заохочення; на вітринах державних

музеїв виставлена велика кількість копій, а не оригіналів; не завжди адекватною є атрибуція експонатів державних музеїв; історично державні колекції походять від приватних, усі державні музеї з історичною зброєю мають предмети походження з приватних колекцій, відібраних у власників, а нині музеї поповнюють свої колекції у тому числі за рахунок предметів, конфіскованих на митниці; сучасні приватні колекції часто мають унікальні речі, які можуть доповнити державні зібрання для розкриття теми чи періоду; приватні зібрання часто більш фахові, ніж державні; державні колекції через недостатнє фінансування формуються не послідовно, натомість колекціонери формують зібрання послідовно та професійно; багато археологічних предметів у державних музеях зруйновані і руйнуються через неефективність системи догляду та реставрації; державні інституції на відміну від приватних не мають права звертатися до приватних реставраторів; приватні колекції більш гнучкі до змін та викликів часу; багато приватних колекцій оприлюднюють свої фонди, натомість фонди державних музеїв є закритими, а доступ до них складним; приватні музеї динамічніші тощо [9].

У відповідь на це звернення Національний музей історії України (НМІУ) оприлюднив на своїй фейсбук-сторінці заяву щодо приватних археологічних колекцій та співпраці музеїв з їх власниками. В цій заяві, музейні працівники обґрунтували неможливість такої співпраці, посилаючись на Кримінальний кодекс України, міжнародне законодавство та кодекс музейної етики, зокрема положення Статуту НМІУ (нова редакція), затвердженого наказом Міністерства культури та інформаційної політики від 18.05.2020 р. № 1790; засади, викладені в Конвенції Генеральної конференції ООН з питань освіти, науки і культури «Про охорону всесвітньої культурної природної спадщини» (Париж, 1972), ратифікованої Указом Президії Верховної Ради України № 6673-XI від 04.10.1988 р.; конвенцію ЮНЕСКО «Про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» (Париж, 1970); кодекс музейної етики ICOM (Сеул, 2004) [10].

Наприклад пп. 2.2. Етичного кодексу ICOM для музеїв зазначає, що ніякий предмет чи природний зразок не має бути придбаний, прийнятий як дарунок чи взятий у тимчасове користування, отриманий у спадщину чи в порядку обміну, якщо в музею, що приймає цей предмет, немає повної впевненості стосовно законності права власності на цей предмет [11].

Відповідно до вищеперерахованої нормативної бази музеїв, сформулював свою позицію, яка полягає в тому, що нелегально викопані об'єкти розглядаються НМІУ як викрадені; власник культурного об'єкта, який було вкрадено, зобов'язаний повернути цей об'єкт; музей не приймає жодного об'єкта або зразка без наявності чинного документа, який підтверджує право власності. Відповідна належна перевірка має

встановити повну історію об'єкта з миті його відкриття чи створення; музей виступає проти викуплення державою або збору коштів для придбання предметів, якщо є підстави вважати, що вони можуть походити з несанкціонованих або ненаукових польових досліджень, умисних руйнувань або ж пошкоджень пам'яток; такий об'єкт або зразок також не може бути прийнятим, якщо про знахідку не було повідомлено власника землі чи того, хто її наразі займає, або компетентні органи чи урядові установи [10]. Окрім того представники НМІУ закликали і інші музеї не співпрацювати з приватними колекціонерами археологічної спадщини. Така позиція є цілком зрозумілою, оскільки потенційна співпраця державних музеїв, що діють в правовому полі, фактично легалізує приватні колекції, опосередковано стимулює розвиток так званої «чорної археології», сприяє подальшому розграбуванню археологічних пам'яток на території України та подальшому накопиченню цінностей, що є власністю держави у руках приватних осіб.

Ці дві заяви, які фактично представляють полярні точки зору спровокували бурхливе обговорення як на шпальтах різних видань, так і в соціальних мережах [12–17]. Аналіз коментарів, залишених під публікаціями показує нам, що значна кількість читачів підтримують позицію приватних колекціонерів, «романтизують» їх внесок в збереження культурної спадщини, фактично не розуміючи, що предмет, отриманий незаконним шляхом внаслідок проведення нелегальних розкопок, предмет без інформації про місце та умови виявлення, фактично втрачає наукову цінність, перетворюється з цінного джерела інформації на звичайний, хоч і цікавий артефакт. Численні коментарі також містять критику діяльності державних музеїв, звинувачення у непрофесіоналізмі, бюрократії, корупції, бездіяльності, застарілих методах роботи, що яскраво демонструє відсутність у суспільстві єдиного розуміння масштабів проблеми збереження культурних цінностей. Натомість проблема співпраці/не співпраці державних і приватних музеїв у сфері збереження історичної, зокрема археологічної, спадщини є набагато глибшою, ніж неспівпадіння етичних принципів чи дія не в одному правовому полі, і належить до сфери компетенції державних органів влади, адже проблема наявності значних приватних колекцій, сформованих, у тому числі, і незаконним шляхом потребує подальшого розроблення законодавчої бази, врахування досвіду іноземних держав, визначення дієвих практичних механізмів спрямованих на запобігання подальшого руйнування культурної спадщини нашої держави, активної громадської просвітницької роботи задля формування у позитивного іміджу музейної роботи та важливості збереження культурної спадщини, чіткого розуміння стратегії розвитку пам'яткоохоронної роботи та музейної сфери.

Отже, приватне колекціонування та офіційні музеї є двома різними реаліями культурної сфери, інтереси яких перетинаються на шляху до збереження і презентації цінних артефактів. Підтримувати діалог між

приватною колекцією та офіційними музеями може бути необхідним для збагачення культурного спадщини, кращого розуміння історії, наукового обміну, обміну досвідом. Однак така співпраця можлива лише за умов дотримання сторонами чинного законодавства та спільного бажання збереження та популяризації української культурної спадщини.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14#Text>
2. Закон України «Про культуру» URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2778vi-12448>
3. Закон України «Про музеї та музейну справу» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80#Text>
4. Закон України «Про охорону археологічної спадщини» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15#Text>
5. Сергій Чаплян *De Profundis: юридичні проблеми археологічних колекцій Кримінально-правовий аспект колекціонування археологічних предметів* URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/de-profundis-yuridichni-problemi-arheologichnih-kolekciy-.html>
6. Сергій Чаплян *De Profundis: юридичні проблеми археологічних колекцій Цивільно-правовий аспект колекціонування археологічних предметів* URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/de-profundis-yuridichni-problemi-arheologichnih-kolekciy-.html>
7. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001р. № 2341-III (редакція 05.10.2023р.) URL: https://protocol.ua/ua/kriminalniy_kodeks_ukraini/
8. Пропозиція директора ГО "Український музей приватних колекцій, історичної зброї та обладунків" Євгенія Гредунова стосовно спільної виставки археологічних предметів, що опинилися в його власності. URL: <https://www.facebook.com/ArmsArmourCollection/videos/599661118857603/>
9. Євген Гредунов *Приватні археологічні колекції: право на життя та особливості взаємодії з державою* URL: https://lb.ua/culture/2023/05/10/554501_privatni_arheologichni_kolektsii.html
10. Заява Національного музею історії України щодо приватних археологічних колекцій та співпраці музеїв з їх власниками URL: <https://www.facebook.com/mist.museum/posts/pfbid05qvx9bUTUqa5pmTG28uGihMHuvdc53sn8kUHTcarynbhu92zF3uxpWG8WfVb32al>
11. Кодекс музейної етики ICOM. URL: <http://icom.in.ua/kodeks-muzejinoyi-etiki/>
12. Папакін А. Чим псевдомuzeї загрожують археології URL: <https://tyzhden.ua/chym-psevdomuzei-zahrozhuut-arkheolohii/>
13. Броварське телебачення Славка. Євген Гредунов: Захистимо культурну спадщину народу від держави. Ні черговому грабунку колекцій! URL: <https://www.youtube.com/watch?v=PHh6i2Sxo7g>
14. НМІУ: приватній археології не місце в державному музеї, але є винятки URL: https://lb.ua/culture/2023/05/10/554503_nmiu_privatniy_arheologii_mistse.htm
15. Ксенія Білаш *Приватні археологічні колекції та державні музеї: чи можлива співпраця?* URL: https://lb.ua/culture/2023/05/10/554500_privatni_arheologichni_kolektsii.html
16. Олена Оногда *Приватні колекції археологічних предметів і музеї: часом біле пальто має значення* URL: https://lb.ua/culture/2023/05/10/554504_privatni_kolektsii_arheologichnih.html
17. Мирослава Іваник *Колекціонери vs археологи* URL: <https://zbruc.eu/node/55355>

УДК: 069.01(477.46)(092)

**СНІЖКО І. М., ПРОКОФ'ЄВ О. П., АРУТІН В. П. –
ПОДВИЖНИКИ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НА ЧИГИРИНЩИНІ**

Тетяна ШУЛЬЖЕНКО,

молодший науковий співробітник

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Наприкінці 1950–1970-х рр. археологічні дослідження на Чигиринщині здійснювалися не лише професійними археологами і відомими вченими, а й місцевими краєзнавцями, небайдужими до минувшини рідного краю.

Не маючи необхідної кваліфікації для проведення розкопок, вони здійснювали активну пошукову діяльність – займалися відкриттям нових пам'яток та збором підйомного матеріалу на вже відомих об'єктах, що руйнувалися з різних причин.

Стараннями місцевих пошуковців було здійснено значне накопичення та збереження унікальних артефактів місцевої старовини, що стало приводом для створення краєзнавчих музеїв в Чигирині та селах регіону.

Одним із таких ентузіастів був Сніжко Іван Маркович. Він народився 1911 р. в Одесі, де й проживав з родиною до 1923 р., а після переїхав до Чигирини, на батьківщину батьків. По закінченню семирічки навчався в Художній професійній школі спочатку в Одесі, потім у Кіровограді. У 1932–1933 рр. в Одеському морському технікумі (нині – Одеський морехідний фаховий коледж морського та рибпромислового флоту ім. О. Соляника) за спеціальністю технік-практик. З 1933 р. почав виходити в море на кораблях торгового флоту. З 1940 р. І. М. Сніжко працював техніком-механіком Чорноморського флоту в Одесі. Початок Другої світової війни зустрів теж на кораблі та був мобілізований разом з усією командою [4, арк. 2].

По закінченню війни повернувся до Чигирини. Працював вчителем та керував гуртком «Умілі руки» при Чигиринському будинку піонерів. Був дбайливим збирачем давньої минувшини Чигиринщини, сучасники називали його «душею любителів археологічних знахідок в наших краях» [5, с. 37].

Іван Маркович заклав основи для створення Чигиринського історико-краєзнавчого музею. Місцеві старожили запевняли, що створення музею почалося на Богдановій горі. Демобілізований воїн Іван Сніжко любив вечорами гуляти на горі, поряд з ним завжди можна було побачити його дружину – Галину Федорівну Сніжко. Саме на горі в Чигирині молодими краєзнавцями були знайдені перші пам'ятки давніх часів (рис. 1).

Молоде подружжя почало все більше і більше цікавитися минулим свого краю і збирати все, що стосується історичної минувшини Чигиринщини.

І. М. Сніжко збирав предмети старовини, документи, картини. Він побував з розвідками на Дніпровських схилах, в багатьох селах та на новобудовах [5, с. 38]. У 1953 р. брав участь у архітектурно-археологічних дослідженнях на Замковій горі під керівництвом Г. Н. Логвина [2, с. 15], (рис. 2). В колекції родини з'явилися молотки і сокири кам'яного віку, інші знаряддя праці з каменю, а також з бронзи та заліза, монети різних періодів та військова зброя.

Так у будинку родини Сніжків закладалися основи майбутнього Чигиринського музею. Іван Маркович листувався з музеями Києва, Переяслав-Хмельницького, Корсуня, Полтави, піднімав питання щодо будівництва музею в Чигирині.

**Рис. 2. Архітектурно-археологічні дослідження в Чигирині.
Експедиція Г. Н. Логвина, 1953 р.
Фото з фондів НІКЗ «Чигирин»**

**Рис. 1. Богданова гора в Чигирині.
Середина XX ст.
Фото з родинного архіву
Науменко Л. К.**

В 1958 р. І. М. Сніжко помер. Перед смертю він заповів дружині передати всі зібрані експонати до майбутнього музею в Чигирині. Ще кілька років, доки відшукували необхідне приміщення, зібрані старожитності зберігалися у будинку Сніжків, а Галина Федорівна продовжувала поповнювати майбутню музейну колекцію новими речами [5, с. 38].

Вже у вересні 1962 р. Чигиринський історико-краєзнавчий музей на громадських засадах відкрив свої двері для перших відвідувачів. Його діяльність справила помітний вплив на формування історичного

світогляду населення, сприяла розгортанню краєзнавчого руху, поширенню знань про минуле Чигиринського краю.

Важливим етап у розвитку краєзнавства на Чигиринщині стала дослідницька діяльність Прокоф'єва Олександра Пилиповича – уродженця с. Стецівка (1902 р. н.), інженера за освітою, учасника Другої світової війни. Працював Олександр Пилипович техніком по будівництву доріг та мостів, з 1967 р. – директором Стецівського краєзнавчого музею.

В рідну Стецівку О. П. Прокоф'єв повернувся після виходу на пенсію та одразу ж розпочав активну дослідницьку роботу по вивченню історії рідного краю. Захопившись дослідженнями, Прокоф'єв познайомився з учителем історії Стецівської школи – Савченком Іваном Григоровичем. Разом вони організували при школі «Гурток краєзнавців», учасники якого проводили польові дослідження, займалися збором предметів старовини, здійснювали розвідки на території села [6, с. 139].

Стараннями О. П. Прокоф'єва та І. Г. Савченка в Стецівській школі було відкрито невеличку музейну кімнату. Разом дослідники займалися створенням експозиції музею, розробляли план його розширення.

Вже через деякий час відбулося відкриття Стецівського краєзнавчого музею у приміщенні старої школи в с. Стецівка, директором якого було призначено Прокоф'єва Олександра Пилиповича. Експозиція налічувала 4,5 тис. експонатів, які розмістилися в трьох залах (рис. 3).

Рис. 3. Стара Стецівська школа. Приміщення Стецівського народного музею, 1970-ті рр. Фото з фондів НІКЗ «Чигирин».

В 1972 р. Стецівському музею було присвоєно звання Народного, тоді ж почала діяти бібліотека, яка налічувала близько 3 тис. книг, серед яких були і рідкісні видання з часів Петра I до початку XX ст. [6, с. 140].

Стецівський Народний музей став головною справою Олександра Прокоф'єва. Завдяки його праці була зібрана велика кількість цінних артефактів минулого не лише на території Стецівки, а й по всій Чигиринщині та частково Кіровоградській області.

Свої дослідження краєзнавець фіксував на папері. Зокрема, цінною є його праця «Село в краю воєнних поселень» (машинопис у двох книгах). Робота містить інформацію з історії с. Стецівка, починаючи з найдавнішого періоду до початку XX ст., в роботі вміщені відомості про давні поселення на території краю, описи курганів, археологічні експедиції, описи місцевості села та ін. [6, с. 141].

Олександр Пилипович не просто займався дослідженням минувшини рідного краю, а був подвижником дослідницької діяльності та музейної справи на Чигиринщині. Його наполеглива праця стала взірцем для наслідування інших та спонукала до вивчення власної історії.

Помер Олександр Прокоф'єв у травні 1975 р. Похований на цвинтарі с. Стецівка. «Засновнику Стецівського Народного музею» – так написали земляки на пам'ятникові Олександру Пилиповичу, вклавши в цей лаконічний напис і любов, і глибоку шану до людини, котра присвятила себе вивченню історії свого рідного краю, пристрасного патріота, що добрими справами залишив про себе пам'ять на довгі роки.

У 1976 р. волею долі на постійне місце проживання до Чигирини приїхав Валентин Павлович Арутин – за професією вчитель. Він у 1968 р. закінчив Верхньохортицьке педагогічне училище, отримавши спеціальність «учитель праці». Працював у школах Кіровоградщини та Черкащини. Цього ж року Валентин Павлович почав працювати у Чигиринському історико-краєзнавчому музеї. Трохи згодом очолив Суботівський історичний музей, що на той час розміщувався в Іллінській церкві Богдана Хмельницького. Саме в цей період Валентин Павлович по-справжньому захопився краєзнавством. Окрім збору та вивчення легенд і переказів Суботова, він здійснював постійні розвідки на археологічних пам'ятках Суботова та околиць а також у селах: Вершаці, Іванівка, Кудашеве, Матвіївка та ін. Матеріали своїх розвідок краєзнавець передавав до Чигиринського історико-краєзнавчого музею та до Черкаського обласного краєзнавчого музею. З 1989 р. В. П. Арутин працював на посаді екскурсовода у державному історико-культурному заповіднику «Чигирин», згодом обійняв посаду молодшого наукового співробітника [2, с. 232].

У 1989–1994 рр. Валентин Павлович брав участь у широкомасштабних археологічних дослідженнях Чигирини, які проводилися Інститутом археології АН України та Київським філіалом науково-дослідного інституту теорії містобудування і архітектури. В різні роки дослідженнями керували: П. Горішній, М. Кучера, В. Ключко, Ю. Павленко, С. Кілессо.

У 1990 р. В. П. Арутин очолював групу археологів, які проводили розкопки на території Нижнього міста. Для закладки шурфів було обрано майданчик під Замковою горою, неподалік від будинку колишньої

в'язниці. Метою розкопок були пошуки залишків церкви та будинку, в якому жив Богдан Хмельницький. Під час робіт археологи виявили залишки фундаменту якоїсь споруди, можливо церкви. Поруч знаходилися залишки дерев'яної підлоги, встеленої дошками міцної породи. Під дерев'яною підлогою виявилась інша, більш рання підлога, вимощена червоною цеглою. Як відмічали дослідники, цегла значно відрізнялася від знайденої в Суботові та на горі в Чигирині. Обидві підлоги збереглися досить погано, що засвідчило їх довготривале використання [1, арк. 5].

У польовому сезоні 1993–1994 рр. було продовжено археологічне дослідження і відкрито залишки великого козацького цвинтаря – археологи виявили 263 поховання на площі 1200 м². За припущеннями А. І. Перепелиці, відкриті В. П. Арутіним фундаменти можуть бути залишками Свято-Преображенської церкви – однієї з найдавніших церков міста, існування якої зафіксоване у літературних та зображувальних джерелах XVII ст.: літописі Самійла Величка 1677 р., на плані Чигирин Шарля Нуантеля 1677 р. та на плані Чигирин Патріка Гордона 1678 р. та ін. Адже, згідно з християнськими канонами, біля кожної сакральної споруди завжди знаходився цвинтар, де проводилися поховання священників та членів їхніх родин [3, с. 59].

Працюючи у заповіднику, Валентин Павлович продовжував збирати нові красназнавчі матеріали. Зокрема, при безпосередній участі красназвця було створено музей «Визволення Чигирин від німецько-фашистських загарбників», що розмістився у Чигиринській ЗОШ №2 (нині Чигиринський ліцей № 2) (рис. 4).

Рис. 4. В. П. Арутін під час екскурсії. Фото з фондів НІКЗ «Чигирин»

Дослідницько-пошукова робота С. М. Сніжка, О. П. Прокоф'єва та В. П. Арутіна з вивчення проблем регіональної та місцевої історії стала одним із джерел збагачення нас знаннями про минуле і сучасне Чигиринщини. Ці люди не просто займалися вивченням рідного краю, а були подвижниками дослідження нашої минувшини та музейної справи на Чигиринщині. Їхня наполеглива праця стала взірцем для наслідування інших та спонукала до вивчення власної історії.

Робота історико-краєзнавчих музеїв на Чигиринщині справила помітний вплив на формування історичного світогляду населення, сприяла розгортанню краєзнавчого руху, поширенню знань про минуле Чигиринського краю. А фондові колекції Чигиринського, Суботівського та Стецівського музеїв пізніше стали основою для формування фондів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

Список використаних джерел

1. Горішній П. А. Звіт про роботу Чигиринської археологічної експедиції у 1990 р. Фонди НІКЗ «Чигирин». 17 арк.
2. Нераденко Т. М. Археологія Чигиринщини. Черкаси: видавець Чабаненко Ю. А. 2012. 506 с.
3. Перепелиця А. І. Братська могила козаків і мирних жителів міста Чигирин (Каплиця) – пам'ятка історії Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження: Матеріали III-ої Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю). (Черкаси, 5-6 листоп. 2020 р.). Ч. 1. Черкаси: ЧДТУ, 2020. С. 57-67. Сніжко Іван Маркович. Автобіографія. Науковий архів НІКЗ «Чигирин». 4 арк.
5. Троцинська О. З історії Чигиринського історико-краєзнавчого музею. Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. 2011. № 10. С. 37-41.
6. Шульженко Т. М. Прокоф'єв О. П. – дослідник історії рідного краю (до питання про розвиток краєзнавства на Чигиринщині). Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні: Науковий збірник. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції. Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім» Ваш імідж, 2014. С. 139-141.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

УДК 94 (37)

РИМСЬКА ІМПЕРІЯ ЧАСІВ АВРЕЛІАНА: РЕФОРМИ І НАСЛІДКИ

Гліб БАРАНОВ,

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності «Історія та археологія»*

Черкаського державного технологічного університету

Для збагачення історії, збереження культурно-історичної спадщини актуальним в сьогоденні є розкриття тих маловідомих подій і особистостей, які вплинули на хід історії. III століття було часом повного хаосу в Римській імперії. Загони варварів продовжували походи через кордони Риму, здійснюючи набіги на південь аж до Еллади на сході і внутрішніх земель Галлії на заході. Східний суперник Риму, імперія Сасанідів, також скористалася хаосом і продовжувала просуватися на далекосхідні провінції Риму. Імператор обирався не по спадковій лінії престолонаслідування і не сенатом, а армією, що призвело до появи чисельних полководців, яких війська вітали як імператорів і вони йшли на Рим, щоб захопити владу. Це призводило до безперервної і частої зміни влади, а також до посилення соціально-політичної кризи.

Ця комбінація внутрішніх і зовнішніх потрясінь призвела до розколу імперії: Галльська імперія захопила Галлію, Британію та північну Іспанію, тоді як нова Пальмирська імперія захопила Сирію, Палестину та Єгипет на сході. Здавалося, що Рим був на останньому подиху, оскільки зовнішні вороги та внутрішній хаос загрожували розпадом імперії, але за підтримки армії в Римі прийшов до влади Луцій Доміцій Авреліан і переломив цю ситуацію. Він зміг перемогти варварських загарбників і витіснив їх за межі Риму. Потім він повернув до Риму бунтівні Пальмирську та Галльську імперії, а також дав відсіч імперії Сасанідів. Після таких здобутків, Авреліан здобув титул реститутора Орбіса або «Відновника світу».

Правління Авреліана було коротким у порівнянні з правлінням імператора Октавіана Августа, але принесло стабільність і порядок у роздроблену імперію, яка майже століття страждала від міжусобиць і зовнішніх вторгнень. Цей факт зводить Авреліана до рангу видатних імператорів Риму. Незважаючи на численні досягнення Авреліана, про нього мало відомо, оскільки практично не залишилось джерельної бази від III ст. н. е. про цей період, а також мало знайдено археологічних даних. Тому зробити ґрунтовний аналіз цього періоду і надати характеристику правління Авреліана, як одного з визначних особистостей в історії, є актуальною задачею.

Наприклад, на думку дослідника А. Альфельді, Авреліан вперше створив у складі регулярної римської армії допоміжні підрозділи з вандалів, ютунгів, алеманнів. З ім'ям Авреліана у літературі пов'язують зростання значення у збройних силах імперії важко озброєної кінноти (катафрактаріїв та клібанаріїв). Пояснюють це тим, що Авреліану довелося вести боротьбу з персами та пальмирцями, в арміях яких цей рід військ мав значну вагу. Причому римляни запозичили у своїх противників багато елементів у тактиці та озброєнні важкої кінноти [1]. У солдатів Авреліан мав великий авторитет, оскільки, як пише історик І. Зонара, він був дуже досвідчений у військовій справі й успішно завершив багато військових кампаній [2]. Але Авреліан був суворий до воїнів, вимагав від них високої дисципліни (у зв'язку з цим історик Євтропій називає його військовим, який від всіх вимагав дисципліни. Імператор прагнув бути незалежним від армії і про це свідчать повідомлення історика Діонісія, згідно з яким під час заколоту Авреліан сказав воїнам, що не вони, а Бог дав йому владу, а тому Бог і визначає, як довго він перебуватиме при владі [3]. У роботах сучасних істориків зазвичай зазначається, що римські імператори звеличували культ одних богів, ініціювали гоніння на шанувальників інших богів з метою зміцнення позицій імператорської влади у державі. І з цією тезою цілком можна погодитись. На наш погляд, характер релігійної політики правителів Римської імперії у III ст. н. е. багато в чому визначався їх уявленнями про причини виникнення політичної кризи, що охопила Римську державу в III ст. н. е. і шляхами її подолання. Імператор Авреліан прагнув до зміцнення своїх позицій у державі і за допомогою релігійного обґрунтування законності володіння імператорським престолом. Він не вживав широкомасштабних гонінь на християн, але проводив заходи щодо зростання значення культу Непереможного Сонця, божества, за волею якого він, нібито, прийшов до влади. Французький історик Л. Омо відзначав [4], що здійснена Авреліаном релігійна реформа включала три основні компоненти, а саме: офіційне визнання Непереможного Сонця вищим божеством Римської держави; будівництво у столиці імперії храму Сонця та встановлення на честь бога загальнодержавного свята; заснування спеціальної колегії жерців бога Сонця. Але Л. Омо наголошував, що Авреліан не був релігійним фанатиком, тому реформу Авреліана в релігії можна вважати більше політичною та адміністративною. За допомогою цієї реформи Авреліан, відновивши територіальну єдність імперії, прагнув відродити і її моральну єдність. Культ бога Сонця при Авреліані повинен був забезпечити фундамент божественності імператорської влади і вказівку на те, що імператор є представником бога Сонця на землі, від якого він і отримав свою владу.

Прагнення Авреліана до зміцнення ідеологічних основ імператорської влади не зводилося лише до заснування культу Сонця. На монетах Авреліана його співправителем виступає Геркулес, сам імператор зображений з діадемою на голові, що мало символізувати божественний характер його влади. Наприклад, історик І. Ростовцев вважав, що в результаті релігійних нововведень Авреліана було зроблено останній

вирішальний крок на шляху до перетворення імператорської влади у військову автократію, засновану на її релігійному освяченні [5]. Таким чином, Авреліан щодо шляхів виводу Римської імперії з політичної кризи не бачив подолання кризи у простому поверненні до системи принципату зразка I-II ст. н. е. Таким засобом він вважав посилення позицій імператора на чолі імперії, але для цього не прагнув підняття авторитету римського сенату або встановлення всевладдя армії.

Хоча правління Авреліана було коротким, лише близько п'яти років, жодна мить не була втрачена даремно. Імператор реформував грошову одиницю, побудував нові стіни навколо Риму і досяг економічної стабільності імперії. Однак найвпливовішим і відомим актом Авреліана, який був здійснений під час його правління, було піднесення культу Сонця. Завдяки цьому піднесенню, культ Сонця став більше, ніж традиційний культ римського пантеону богів. Авреліан підняв статус вже популярного культу в імперії, щоб викликати релігійне відродження, щоб допомогти зцілити Рим від занепаду, спричиненого майже століттям хаосу і вплинути на національне відродження Риму.

Список використаних джерел

1. Alföldi A. *Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts nach Christus*. Darmstadt, 1967.
2. Ioannis Zonarae *Annales*. Ex recensione Mauricii pinderi. Bonnae, 1841, 1844. T. 1-2.
3. *Dionis continuatio. Fragmenta Historicorum Graecorum*. Vol. 4. Editore A. Firmin Didot, 1885.
4. *A history of Rome* / M. Le Glay, J-L. Voisin, J. Le Bohec. 3rd ed. Blaeckwell publishing, 2005.
5. Rostovtzeff M. *The Social and Economic History of the Roman Empire*. 2nd ed. Oxford, 1957. Vol. 1.

УДК 94:[323.269.6:63-051](477.46)"1877"(045)

ОСТАННЯ АКЦІЯ МРІЙНИКІВ (Чигиринщина у полум'ї селянського повстання)

Анатолій ЧАБАН,
доктор історичних наук,
дійсний член Української академії історичних наук,
професор Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького

Чигиринщина – ця назва надзвичайно історичного куточка української землі, що навічно закарбувалася у пам'яті народній. Чигиринщина – це, насамперед, місто Чигирин та його навколишні села, природні розлогі луки, придніпровські заплавні луки, могутні праліси Холодного яру, особлива людська спільнота своболубивих і хоробрих

нащадків козацького роду, з унікальними традиціями та звичаями, джерельною українською мовою, тужливими і іскрометними піснями, щедрою і самотутньою святковою та буденною стравою.

Але найповніше знаємо Чигиринщину за тими подіями, що нуртували на цій землі впродовж століть. Варто на першу сходинок поставити те, що саме Чигирин став столицею Української Козацької держави середини XVII ст., тут у Чигирині народився видатний державотворець, воєначальник, дипломат Богдан Зиновій Хмельницький, саме Чигиринський полк під командою Максима Кривоноса був одним найбільш боєздатним у Визвольній війні українського народу під його проводом. А ще Чигиринщина дала українському народу гетьманів Петра Дорофійовича Дорошенка, Юрія Хмельницького. Тут гетьманували Іван Виговський і Павло Тетеря, а у XX ст. гетьманом українського козацтва саме у Чигирині було обрано Павла Скоропадського. Тут діяли відомі соратники великого Хмеля – його син Тиміш, Федір Вешняк, Лаврін Капуста, Кіндрат Бурлай, Іван Гирия, Силуян Мужиловський, Федір Півторакожуха. Про свої чигиринські корені роду писав Михайло Грушевський.

А ще цей край відомий однією із вищих козацьких чеснот – вірності вірі батьків, утвердженню і захисту православ'я. Тут діяли видатні релігійні діячі свого часу – Йосип Тукальський та Мельхесидек Значко-Яворський, ченці знаних Мотронинського, Жаботинського та Чигиринського монастирів, віряни Суботівських Михайлівської та Іллінецької церков, де покоїться прах Великого Богдана Хмельницького.

Тут у XVIII ст. розпочалася національно-визвольних рух козацьких та селянських мас, який дістав назву «Коліївщина» на чолі із Максимом Залізняком.

Саме Холодний Яр, що на Чигиринщині з його яругами і потаємними стежками, стояв біля витоків розлогого повстанського руху у 20-х рр. бурхливого XX ст., в часи діяльності Холодноярської республіки, під проводом братів Чучупаків, Чигиринської республіки під орудою Свирида Коцура.

Варто загади, що саме з Чигирини у новітні часи розпочалися протестні акції наприкінці 70-х років XX ст. проти будівництва Чигиринської атомної електростанції.

Але цей перелік видатних подій української історії, до яких причетна Чигиринська земля, був би далеко не повний, якщо не згадати ще одну вікопомну подія, яка дістала назву **«Чигиринська змова»**.

В історичній науці події лютого – червня 1877 року кваліфікують, як невдалу спроба селянського повстання, підготовленого гуртком революціонерів-народників «Таємна дружина» в Чигиринському повіті Київської губернії. На наш погляд, це лише констатація завершальної стадії цього виступу селянських мас, яка справді завершилася поразкою.

Однак її варто визначати як значно значущішу подію, що стала результатом, насамперед, історичної тягlosti історичної пам'яті чигиринців, їх прагнення до волі і свободи, до справедливості яка сягає від козацьких та гайдамацьких часів. Особливістю селянських рухів другої половини XIX ст. на Чигиринщині, за словами тогочасного Київського генерал-губернатора І. Васильчикова, стало те, що «в крест'янствe сильнeе прочих мест сохранилось в памяти козачество».

А ще, реформа 1861 р. з її спірними нормами наділення селян землею, статусом тимчасовозобов'язаних для селян до викупу ними землі, чутками про нові реформи, що їх нібито планував уряд Олександра II, створила в селянському середовищі передумови для постійного напруження. На початку 1870-х років у цих краях розпочалися хвилювання селян на ґрунті спроб справедливого розподілу земель – на основі закріплення наділів, що вже були на руках у селян (позиція так званих «актовиків» – заможних селян), чи перерозподілу земель за «душовим принципом» (залежно від кількості осіб чоловічої статі в родині). Саме ці протиріччя з приводу корінного для селян питання – розподілу землі були в основі хвилювань, які охопили більше 40 сіл Чигиринщини. Царський уряд став на бік перших, розпочавши масові каральні заходи. Селяни – бідняки і середняки – відмовилися платити податки, самочинно переділяли землі, послали ходоків до царя. Особливо значні заворушення серед селян сталися у 1875–1876 рр.

За розвитком ситуації стежили представники народницьких організацій, деякі з яких вирішили використати зручну можливість для того, аби розпочати народне повстання проти царизму, використавши віру селян у «доброту царя».

На Чигиринщину прибувають Яків Васильович Стефанович, Лев Григорович Дейч – члени «Землі і волі», «Чорного переділу», Іван Васильович Бохановський – учасник «ходіння у народ».

Я.В. Стефанович

Л. Г. Дейч

І. В. Бохановський

Поселившись у Чигиринському повіті, Стефанович почав роботу з селянами-«душовиками», заручившись підтримкою близько тисячі осіб. Головним аргументом революціонерів була надрукована Бохановським нібито за підписом Олександра II «Височайша таємна грамота» (дата 19 лютого 1875 р. мала нагадати селянам про ліквідацію кріпосного права 19 лютого 1861 р.) містила заклики «втомленого від боротьби з дворянами царя» до селян і міщан формувати таємні дружини з метою збройного повстання проти вищих верств населення і подальшого подушного розподілу земель та угідь без будь-якого викупу. По суті, народники використали царистські ілюзії селян, їхню віру в царя-визволителя.

На території Чигиринського та Черкаського повітів таку боротьбу («змову») очолив відставний солдат Хома Денисович Прядка із Сагунівки. Для організації загального виступу селян Чигиринського і частини сіл Черкаського повітів Хома Прядка мав спільників у кожному селі, з якими тримав тісний зв'язок листуванням і особистими зустрічами. Він закликав селян відмовлятися від люстраційних списків та викупних платежів і підніматися на боротьбу з пригноблювачами.

За твердженням дослідників, «Таємна дружина» була створена в селі Шабельники, а з часом і в інших селах Шабельницької, Адамівської, Чаплицької, Рацівської, Трушівської волостей Чигиринського повіту та селі Сагунівка Черкаського повіту.

В перші дні створення «Таємних дружин» проходив масовий вступ до них селян. Так, наприклад, в селі Шабельники лише за період з 24 по 28 лютого в «Таємні дружини» вступило 280 місцевих селян, а до літа 1877 р. членами «Таємних дружин» було 967 осіб колишніх державних селян.

За півроку до дружини вступило близько 2000 селян. Почали створюватися дружини також в Боровиці, Медведівці, Мельниках, Погорільцях, Розсошенцях, Суботові, Топилівці, Худоліївці, Ломоватому, Сагунівці тощо.

Вступаючий у «Таємну дружину» приймав спеціальну присягу при двох дружинниках – свідках, які у випадку, якщо присягаючий порушить присягу чи видасть кому-небудь таємницю товариства, мали право і повинні були його покарати на смерть.

Найбільш активними організаторами і учасниками «Таємних дружин» були: відставний унтер-офіцер, селянин села Шабельники Юхим Олійник, вибраний отаманом дружин і який мав безпосередній зв'язок з Я. Стефановичем, Іван Пісковий – селянин села Мордви; Михайло Гудзь – селянин села Боровиці; Кузьма Прудкий і Лазар Тененика – селяни села Шабельники та інші учасники подій 1873-1875 рр.

Учасники дружини давали клятву, не платили податків, готували зброю для повстання. На жовтень 1877 р. було призначено початок повстання, проте вже в червні того ж року плани змовників викрила поліція і почалися арешти. Змовники були викриті і заарештовані.

До слідства притягнули понад тисячу селян, яких засудили до каторги і заслання. Трьох лідерів змови Я. Стефановича, Л. Дейча та І. Бохановського було заарештовано 4 вересня 1877 р., проте в травні 1878 р. вони втекли з Лук'янівської в'язниці за допомогою наглядача М. Фроленка. Селянам пощастило менше – 74 з них були засуджені до кількох років каторги або заслання до Сибіру, серед них Ю. Олійник і Х. Прядька. Кілька сотень селян були оштрафовані.

Чимало ж членів «Таємної дружини» було засуджено на різні строки тюремного ув'язнення та відправлено на поселення до Сибіру. Так в червні 1879 р. київська об'єднана палата карного і цивільного суду винесла вирок головним учасникам чигиринських подій: Ю. Олійник був засуджений на 2 роки 9 місяців у виправні арештантські роти, а потім під нагляд поліції; Л. Тененик, М. Гудзь і К. Прудкий – на 1 рік 7 місяців кожний в арештантські роти, а потім під нагляд поліції і А. Дейника – до двохрічного тюремного ув'язнення. Решта 38 чигиринських селян, залучених до суду за участь в «Таємних дружинах», після двохрічного тюремного ув'язнення, де двоє померли, судом були виправдані.

Проте київський губернський прокурор опротестував так зване «м'яке» звинувачення об'єднаної палати. В травні 1880 р. сенат відмінив звинувачення київської об'єднаної палати як надзвичайно «м'яке», і визначив покарання для Ю. Олійника, І. Пісковського, М. Гудзя, К. Прудкого та Л. Тененики по 12 років каторги кожному. Але, приймаючи до уваги особливі обставини, «по монаршому милосердю» перші два були засуджені на чотири роки каторги, а решта три – на по життєве поселення в Сибіру з конфіскацією майна у всіх.

Для революційних народників, залучених до суду по Чигиринській справі, вирок був більш суворий. В. Малавський був засуджений на 20 років, а Ю. Круковська – на 13 років каторги лише за знайомство з Я. Стефановичем, Л. Дейчем і І. Бохановським.

Як же оцінюють ці події сучасні дослідники? Одні із них вважають, що «Чигиринська змова» – це єдина серйозна спроба народників створення масової революційної організації в сільській місцевості імперії, яка потерпіла поразку, що більшість селян закономірно вважали, що їх надурили, і не ставились прихильно до революціонерів, які успішно емігрували з Росії. Неоднозначною була і реакція самих революціонерів на «Чигиринську змову» – так, Г. В. Плеханов вважав подібні дії неприпустимими з морально-етичної точки зору – використання наївного монархізму в свідомості селян та фальшивих документів у революційній пропаганді.

Однак, на наш погляд, варто за основу брати не лише участь народників, а й участь саме селянських мас у цьому русі. Саме вони відігравали основну роль. Разом із національно-визвольною революцією середини XVII ст., гайдамаччиною, «Чигиринська змова» стала

визначальною подією їх життя, для всіх поколінь чигиринців, корті не вперше і не востаннє стали на шлях боротьби за краще життя. Логічним продовженням цієї боротьби стали події української революції у Холодному яру в 1920-х роках XX ст., а також всенародна боротьба з озоружним ворогом у наші дні, час повномасштабного вторгнення росії в Україну.

Саме ця вікопомна подія стала в основі запропонованого нам кіносценарію «Чигиринська змова» знаного письменника, перекладача, публіциста Левка Костянтиновича Хмельковського. Перед автором постало досить складне завдання знайти художньо-естетичні засоби відображення суспільно-політичних обставин того часу, життєвих ситуацій, з дотриманням історичної правди. Це досить складне завдання, яке, на мій погляд, автору вдалося успішно здійснити.

Що ж, прослідкуємо окремі позиції кіносценарію. Щодо висвітлення історичного підґрунтя подій, які стали основою сюжету. Викладені вони достовірно. Зокрема, напруження у селянському середовищі 1875-76 рр. щодо розподілу землі, складні умови життя середняків і бідноти – більшості сільського населення, які страждали від визисків поміщиків, і так званих «тактовиків» – заможних селян, грабіжницьких «солдатських постойів» царської армії. Підкреслюється, що царський режим став на бік заможних верств сільського населення, поміщиків.

Вірно висвітлено віру більшості селян у спроможність справедливого вирішення спірних питань через волю «доброго царя», а також спроби народовольців повернути хвилювання селян у русло селянської революції, створення таємних дружин, підготовка озброєння. Це підтверджується актовими матеріалами, споминами безпосередніх учасників, зокрема Я. Стефановича, матеріалами судових справ.

Щодо висвітлення місцевості, де відбувалися події Чигиринської змови. Автор докладно або побіжно згадує понад 25 сіл і містечок, природних і історичних місць цього краю, що робить запропонований кіносценарій добре пізнаваним. До того ж, назви окремих сіл, містечок вірно вживаються за старими, а не за сучасними назвами (Мордва, Єлисаветград, Калабарки, Златопіль), згадуються містечка і села, що зникли під водами сучасного рукотворного Кременчуцького водоймища (Шабельники, Крилів, переселені Боровиця і Рацево). Вказуються віковічні праліси Холодного яру, повноплинний в той час Тясмин, дніпровські заплави, мальовнича природа Чигиринщини.

Однак найголовнішою складовою кіносценарію є його головні дійові особи, другорядні персонажі – всі вони із своїми долями, сумнівами і хвилюваннями олюднують сюжет, захоплюють глядача.

Серед позитивних героїв можна виділити постаті Хоми Прядки, Юхима Олійника, Лазаря Тениника, Івана Фроленка, Якова Стефановича, Лева Дейча, Івана Бохановського – усі вони є історичним постатями.

Певний художній вимисел серед позитивних героїв відноситься до дочки Л. Тениники – Галини та російського солдата Семена. Саме вони, їх взаємостосунки виступають головними у сюжетній лінії кіносценарію. Можливо, з погляду сучасності, постать російського солдата може викликати відразу, однак ми віримо в те, що і серед нинішніх нелюдів, що вбивають наших людей в час повномасштабного вторгнення росії в Україну, є й такі, що відповідають образу Семена.

До негативних персонажів автор відносить справника Панкевича, генерала Мезенцева, таємного агента Матковського, губернатора Гессе, барона Гейкінга – окремі із них постаті відомі в історії Чигиринської справи, інші виступають в зображенні автора.

Варто відзначити появу в декількох епізодах кіносценарію режисера – нашого сучасника. Це досить своєрідний підхід, що межує з оригінальністю. Однак, на нашу думку, він потребує більшого розвитку, певних коментарів цього персонажу з погляду сучасності. Однак це побажання аж ніяк не впливає на доречність таких мізансцен.

Досить захоплююче зображена детективна історія із організацією втечі народовольців із Лук'янівської в'язниці. Вона описана звичайно ж у версії автора, однак така подія відповідає дійсності.

Кіносценарій доповнюється довідковими матеріалами, зокрема хрестоматійним описом Чигиринської змови, характеристикою постатей та історичних місцин, що згадуються у сценарії. Це робить запропонований читачам твір більш досконалим для розуміння подій.

Запропонований Л. К. Хмельковським кіносценарій фільму «Чигиринська змова», на мій погляд, є цілком довершений твір, що має право на донесення його до широкого кола читачів, а також глядачів.

Це один із небагатьох художніх творів, якщо не перший, що дають повноту висвітлення всіх сторін цієї вікопомної події, а саме Чигиринської змови. Він є прикладом, як історична правда та художній вимисел не конкурують, а тісно переплітаються, олюднюють історичне тло людськими турботами, хвилюваннями, емоціями. Можна лише побажати читачам приємних вражень від прочитаного, а режисерам, акторам – втілення написаного у майбутній фільм.

Список використаних джерел

1. Бушин М.І., Лазуренко В.М. *Витоки державності. Чигиринщина*. Черкаси, 2005. – 342 с.
2. Волковинський В.М. *Чигиринська змова (1877) [Електронний ресурс]* . URL: http://www.history.org.ua/?termin=Chyhyrinskyj_zmova_1877
3. Волковинський В.М. «Земля і воля» 1862–1864 [Архівовано 20 квітня 2016 у Wayback Machine.] // *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України – К. : Наукова думка, 2005. Т. 3 : Е – Й. 672 с.

4. Волощенко А. Чигиринська справа // Книга для читання з історії Української РСР. З найдавніших часів до кінця XIX ст. / За ред. І.О. Гуржія. К., 1970. 280 с.
5. Дейч Л.Г. Чигиринська справа. Харків, 1929. 39 с.
6. Документы к Чигиринскому делу // «Былое», 1906, № 12. С. 257-259.
7. Історія Української РСР. Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.). К., 1978. Т. 3. 608 с.
8. Історія Української РСР: У двох томах. К., 1967. Т. 1. 808 с.
9. Лазуренко В.М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). Навчальний посібник. Черкаси, 2004. 456 с.
10. Матеріали до історії селянських революційних рухів на Чигиринщині (1875-1879 рр.). Харків, 1934. 440 с.
11. Нагайко Т. Історіографічні та документальні джерела громадівського руху з редакційного портфелю 7-ої книги часопису «За сто літ». Часопис української історії. 2019. Вип. 39. С. 93-104.
12. Нагайко Т. Громадівський рух в Україні у публікаціях часопису «За сто літ»: листи та документи. Переяславський літопис. 2016. Вип. 10. С. 75-83.
13. Нагайко Т. Громадівський рух другої половини XIX століття у спогадах його представників: джерельно-історіографічна візія часопису «За сто літ». Український історичний збірник. 2017. Вип. 19. С. 361-371
14. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст.: Історичні нариси. К., 2002.
15. Украинский Советский Энциклопедический Словарь: В 3-х т. К., 1989. Т. 3. 772 с.
16. Хмельковський Л. Кіносценарій. Чигиринська змова. Черкаси: «Вертикаль», видавець С. Г. Кандич, 2023. 64 с

УДК [94: 908](477) «1922/1924»

ДІЯЛЬНІСТЬ ІНСТИТУТУ ВІДПОВІДАЧІВ НА ЧЕРКАЩИНІ У 1922–1924 рр.

Анатолій ШОСТОПАЛ,
історик-краєзнавець,
викладач Черкаської дитячої школи мистецтв

Антигуманна політика радянської влади, переслідування за національною, релігійною або соціальною ознаками були характерними особливостями радянського тоталітарного режиму протягом всього часу його існування. Одним з проявів такої політики на початку 20-их років була діяльність інституту відповідачів як одного з підвидів кругової поруки.

Мета публікації: за допомогою архівних матеріалів визначити хронологічні межі існування інституту відповідачів на території Черкащини, дослідити особливості його діяльності, відношення населення та результативність.

Згадки про існування кругової поруки (в тому числі й інституту відповідачів) як способу упокорення населення можна віднайти у працях багатьох дослідників, хто займався вивченням періоду перших років становлення радянської влади. Безпосередньо діяльність інституту відповідачів досліджував Олег Тупиця. У своїй статті «Інститут відповідачів на Катеринославщині у 1922–1924 роках» автор робить акцент на архівних документах, що зберігаються у фондах постійних нарад по боротьбі з бандитизмом [20]. Інший дослідник, Микола Олійник, у своїй статті «Практика застосування інституту колективної відповідальності на Поділлі в 1921–1923 роках», на основі архівних матеріалів, детально розглядає процес запровадження інституту відповідачів, його діяльність та сприйняття населенням [18]. Вагомою працею щодо діяльності інституту відповідачів на Черкащині є колективне дослідження, як частина багатотомного видання «Реабілітовані історією, т. 10» [17]. Ця робота побудована на основі архівних матеріалів. Авторами цього дослідження було опрацьовано чималу кількість архівних документів, але, на жаль, наявність технічних помилок та неточностей змушує з обережністю використовувати викладений матеріал.

Перша спроба встановлення радянської влади у Черкаському повіті відбувається у січні 1918 р., але активний наступ у березні німецько-австрійських військ не дозволяє більшовикам закріпитись на захопленій території. Вдруге й остаточно більшовицькі війська захоплюють Черкащину в січні 1920 р. З самого початку перебування на Черкащині, радянська влада починає впроваджувати нові порядки й світогляд. Відбувається поділ місцевого населення, на тих, хто позитивно ставився до змін (переважно це бідне сільське населення, жителі містечок та єврейство) й на тих, хто сприймав ідеї більшовизму вороже (заможне сільське населення, більшість інтелігенції, духівництво). Значна кількість вороже налаштованого населення бере до рук зброю та чине активний супротив, особливо у сільській місцевості.

Для придушення збройних виступів та поширення радянської влади на сільську місцевість, було кинуту кадрову армію, новостворені загони міліції та різні спеціальні підрозділи по боротьбі з бандитизмом, що поступово прибували з фронту. Протягом 1920–1922 рр. за допомогою активних військових дій та проведенням різних спецоперацій, радянській владі вдалося розбити або дезорганізувати основні повстанські сили. Кульмінацією боротьби стала проведена у вересні 1922 р. операція надзвичайної комісії (ЧК) по захопленню керівників повстанських загонів на так званій «наradі отаманів», яка відбувалася у місті Звенигородка.

Вказані дії хоч і придушили активний супротив населення, але не зламали його. Боротьба з представниками радянської влади набуває іншої форми. На зміну великим повстанським загонам по декілька сотень чоловік

приходять малі групи по 5–20 осіб, які були досить мобільні, добре знали місцевість та користувалися лояльністю місцевого населення.

Згідно світогляду радянської влади повстанці визначалися як «бандити», а проведені ними диверсійні заходи кваліфікувалися як «терористичні акти». Окрім цього потрібно зазначити, що існувало чітке розмежування між «політичним бандитизмом» та «уголовним бандитизмом». До «політичних» відносилися особи та банди, які, під час своєї діяльності, дотримувалися переважно проукраїнських ідей, в основному «петлюрівських» (в окремих місцевостях фіксувалася прихильність до Скоропадського) [21, 4]. За визначенням влади ці формування становили найбільшу загрозу режиму, оскільки вони користувалися лояльністю та підтримкою місцевого населення, а їх лідери мали значний авторитет у суспільстві. «Уголовний бандитизм» становив меншу загрозу політичному устрою, але спричиняв значну матеріальну шкоду господарству. Зазвичай подібні елементи не мали ідеологічних поглядів, або дотримувалися їх формально задля зменшення конфронтації з місцевим населенням.

З перших місяців перебування більшовицьких військ на Черкащині боротьба з повстанськими загонами відбувалася хаотично. Наявні збройні сили дозволяли лише протистояти великим повстанським з'єднанням та обороняти захоплені містечка. З часом боротьба стає більш організованою, впроваджуються нові методи для підкорення населення. Одним з найефективніших методів боротьби стає кругова порука населення. 23 квітня 1920 р. Рада Народних Комісарів (РНК) УСРР приймає *«Положение об организации управления тылами Юго-Западного фронта»* у якому окреслюються загальні принципи організації тилу та боротьба з придушенням повстань [1,50]. До цього положення додавалася коротка інструкція по боротьбі з бандитизмом та куркульськими повстаннями, прийнята РНК УСРР 20 квітня 1920 року в якій одним з методів придушення пропонувалось застосовувати кругову поруку населення [2, 229].

В даних документах не прописувався механізм, щодо застосування кругової поруки на практиці, відповідно кожне військове формування, що займалося боротьбою з повстанцями трактувало ці постанови по своєму. Більшість більшовицьких частин (особливо продзагони) для «полегшення» проведення продрозкладок, брали у заручники 2–5 осіб з села й вимагали видачу необхідного продовольства. У випадку відмови населення або незадоволення усіх вимог, заручників могли страчувати. Одночасне вбивство 2–5 осіб досить часто фіксується протягом 1920–21 рр. в різних містечках та селах Черкаського, Канівського та Чигиринського повітів. 14 січня 1921 р. був розстріляний житель м. Городище Черкаського повіту особливим продзагоном, також протягом січня місяця в м. Городищі було вбито як мінімум 7 чоловік представниками 93 полку [10]. 15 червня

1921 р. в с. Свидівок Черкаського повіту були розстріляні троє місцевих мешканців віком 29–58 років [11]. Неодноразове вбивство 2–3 осіб фіксується у м. Матусів [12], м. Мошни [13], с. Флярківка [14] тощо. Також заручники використовувалися як метод запобігання повстань в проблемних регіонах [26, 4].

З утворенням Кременчуцької губернії від 16 травня 1920 р. відбувається створення спеціальних закладів тимчасового та постійного тримання різних заручників та «неблагонадійних елементів». Для тимчасового тримання створювалися БУПРи (БУдинок Примусових Робіт), та концентраційні табори для постійного тримання ув'язнених. Концентраційні табори діяли в Черкасах та Кременчуці. Разом з арештованим населенням в цих закладах одночасно утримувався й криміналітет. У зв'язку з великою кількістю бранців, які захоплювалися військовими частинами, вказані заклади були переповнені. Наприклад, в Черкаському окружному БУПРі, який був розрахований на 120 осіб, навіть у 1925 р. утримували більше 500 осіб [9,89а], що відбувалося у більш ранні роки – можна лише здогадуватися. Для зменшення кількості ув'язнених нерідко проводилися масові розстріли або амністії, під час яких могли випускатися не тільки захоплені бранці, але й злісний криміналітет, який, повертаючись в місця проживання, з новою силою тероризував населення. До нашого часу зберіглася значна кількість звернень громадян до органів радянської влади з проханням повторно заарештувати амністованих осіб у зв'язку з тим, що вони тероризують населення краю. Якщо радянська влада не приймала рішучих заходів по ізоляції вказаних осіб, місцеве населення вирішувало проблему самостійно, шляхом самосудів. Так, 23 березня 1920 р. в с. Геронимівка було розстріляно троє місцевих жителів за вироком громади [16], у січні 1920 р. був вбитий 17-літній юнак, житель с. Лесьок, за вироком громади, у березні 1920 р. було розстріляно троє жителів с. Сердюківка за грабежі на прохання громади [15] тощо.

Система взяття заручників хоч й допомагала під час проведення разових заходів, але була малоефективна у довгостроковій боротьбі з повстанцями. Це було пов'язане з тим, що заклади для тримання ув'язнених не були розраховані на одночасне перебування в них значної кількості осіб, окрім цього збільшення кількості осіб створювало додаткове навантаження на продовольчий сектор, який і так був перевантажений проблемами постачання військових частин. Відповідно тримання одного або декількох осіб з села у заручниках було трагедією для окремо взятої сім'ї, а не для більшості односельців.

Бажання упокорити населення та придушити виступи вимагало від радянської влади пошуку інших стратегій. Одним з таких напрямків було впровадження інституту відповідачів. Початком відліку діяльності даного інституту можна вважати «Директиву по боротьбі з бандитизмом» ЦК КП(б)У від 2 серпня 1921 р., у якій ставилася задача залучити до боротьби

з бандитизмом незаможне селянство та середняків, а весь тягар відповідальності покласти на заможне селянство, як найбільшу опору повстанців [18,132]. Далі, вже на постійній нараді при Раднаркомі (РНК) УСРР № 943 від 22 серпня 1921 р., була прийнята постанова «О новых методах борьбы с бандитизмом», згідно якої були надані роз'яснення щодо впровадження нового методу для упокорення населення. Відповідно до цих роз'яснень рекомендувалося в районах, де бандитизм проявлявся досить активно, брати заручників для придушення виступів та позбавлення матеріально-технічної підтримки банд; в районах, де активних повстань не було, але вони могли виникнути, рекомендувалося вводити інститут відповідачів [24,59; 23,21].

Сама ідея впровадження інституту відповідачів належала Роберту Ейдману (1895–1937), який певний час обіймав посаду заступника голови постійної наради по боротьбі з бандитизмом. Він же й займався розробкою основних положень по боротьбі з бандитизмом, у тому числі інструкцій щодо заручників та призначення відповідачів. Затверджував дані розробки та пропозиції Християн Раковський (1873–1941), який був у той час головою РНК УСРР [22, арк. 13, 19; 25, 4].

Впровадження інституту відповідачів повинно було вирішити одразу декілька болючих питань для нової влади:

1. Ліквідувати дрібний бандитизм, який неможливо було побороти військовим шляхом.
2. Чітко організувати охорону стратегічних об'єктів промисловості (цукрові заводи, фабрики тощо) та транспортної інфраструктури (залізниці, мости, телеграфні лінії) силами місцевого населення, оскільки наявні військові та воєнізовані формування не справлялися з покладеними задачами.
3. Не маючи змогу зламати опір сільського населення силою, налаштувати жителів один проти одного, розшарувавши їх за майновою ознакою та методом введенням системи доносів.
4. Відірвати діючі повстанські загони від сировинних баз, тим самим зменшивши їх кількість та активність щодо проведення диверсійної роботи.
5. Виявити та скласти списки нелояльного населення по відношенню до нової влади. У майбутньому більшість осіб, які були відповідачами або назначалися у кандидати відповідачів, будуть позбавлені виборчого права, а в 1930 рр. (ті, хто залишиться живим після Голодомору) в першу чергу потраплять у жорна репресій.

Роботи по підготовці впровадження інституту відповідачів розпочалися приблизно з осені 1921 р. зі складання списків відповідачів. Обов'язки формування списків покладалися на радянську адміністрацію сіл та містечок. Активна роль, у пошуку кандидатів надавалася місцевим комнезамам. Підбір кандидатів та складання списків відбувалися таємно на

основі агентурних донесень. Першочергово інститут відповідачів повинен був запрацювати в містечках і селах, що розташовувалися на відстані 15 км вздовж залізничних шляхів та телеграфних ліній. Враховуючи те, що, в той час, залізниця була надважливим стратегічним транспортним об'єктом, будь-які диверсійні акти значно впливали на економічне та військове життя краю [19, 160–162]. Окрім цього, на Київщині, фіксувалися напади на потяги, у яких слідували різні іноземні делегації та посли, що згодом призводило до дипломатичних незручностей. Псування або вирізання телеграфних ліній порушувало оперативний зв'язок та координацію дій між містами [7, 9].

У листопаді 1921 р. до повітових адміністрацій було направлено ряд інструкцій, в яких давалися чіткі роз'яснення щодо того, хто міг бути назначений відповідачем. Згідно цих документів відповідачами могли бути лише представники заможного селянства (куркулі) й ті особи, які співчують повстанцям. Списки, що надавалися комнезами та адміністрацією, узгоджувалися комісіями, які виїжджають на місця. Існувала також заборона щодо призначення відповідачами певних категорій населення: малоземельні або безземельні селяни, члени сімей червоноармійців, працівники радянської влади або співчуючі радянській владі, вчителі та священники. Окремим розпорядженням було заборонено призначати відповідачами осіб єврейської національності. У вигляді виключення єврей міг призначатися відповідачем, якщо була б доведена його підтримка або особиста участь у повстаннях. Кількість відповідачів визначалася відповідно кількості хат у населеному пункті: одного на 20 хат, але не менше двох на куток та одного на хутір [18, 130].

В обов'язки відповідачів входило патрулювання свого населеного пункту й прилеглої території для виявлення підозрілих осіб та негайне повідомлення про таких найближчої радянської адміністрації чи військової частини; охороняти залізничні шляхи та телеграфні лінії; слідкувати за антирадянською агітацією та виявляти осіб, що симпатизують або підтримують активний зв'язок з повстанцями. Радянським службовцям та військовим заборонялося використовувати відповідачів для відбування інших повинностей чи розпоряджень.

У випадку відмови від виконання покладених обов'язків, дезертирства чи свідомої шкоди, існувала система покарань, яка розповсюджувалася на всіх відповідачів незалежно від їх участі у порушенні. В залежності від ступеня провини могли накладатися штрафи у вигляді однієї чи декількох голів великої рогатої худоби, відбувалося конфіскування визначеної кількості пудів збіжжя або призначення грошових штрафів на суму в декілька десятків тисяч карбованців, які розбивалися на всіх відповідачів. За більш серйозні провини відповідача могли ув'язнити від 15 до 60 діб. Найвищою мірою покарання був розстріл одного або декількох відповідачів. Ця міра покарання, у порівнянні з

іншими, застосовувалася не часто й носила більш показовий характер для залякування населення. Контроль за діяльністю відповідачів покладался на місцеву адміністрацію та найближчі частини, а каральними функціями займалися надзвичайні трійки (ЧК) по боротьбі з бандитизмом. Їх склад постійно змінювався.

Повноцінно інститут відповідачів на Черкащині запрацював з липня 1922 р. (в окремих населених пунктах раніше), але вже з самого початку своєї роботи виявилась чимала кількість проблем. Найбільше всього було скарг від осіб, які назначалися відповідачами, оскільки серед них траплялися члени комнезамів та червоноармійці. В деяких населених пунктах списки відповідачів складалися не за майновими критеріями, а по особистій неприязні відповідальної особи. Траплялися випадки, коли відповідачів змушували відбувати різні види повинностей, не пов'язаних з наглядом та охороною, наприклад, надавати підводи для транспортування конфіскованого збіжжя або перевезення членів місцевої адміністрації по різних справах.

Введення нових порядків населення сприйняло негативно. Зустрічалися випадки відмови або втечі. На кожне таке порушення місцеві адміністрації реагували досить жорстко, не маючи повноважень щодо винесення покарання, вони арештовували порушників й направляли їх до найближчого містечка, де працювала трійка. До нашого часу збереглися декілька десятків справ, які були заведені на відповідачів. Цікавим є те, що у супровідних документах на арештованого органи місцевої адміністрація досить часто вимагали вищої міри покарання, хоча, при розгляді вже трійкою, деякі провини визнавалися незначними або взагалі були відсутні. У більшості справ покарання обмежувалося конфіскацією та накладанням грошового штрафу. Так, за несвоєчасне повідомлення про проходження банди через с. Красносілку Оситняжського району на відповідачів села було накладено штраф у 10 тис. крб. За зняття чотирьох секцій телеграфного дроту відповідачі с. Любомирка були оштрафовані на 5 тис. крб. За неповідомлення про наліт банди на с. Стара Осота та захоплення двох радянських службовців у половини відповідачів було конфіковано по одній голові рогатої худоби та накладено штраф 20 тис. крб. За неповідомлення про квартирування повстанського загону в с. Вербівка й допомогу у втечі одного з відповідачів було розстріляно, а на решту накладено різні штрафи [6]. Цікавим є справа, заведена на трьох відповідачів с. Баландино, які були арештовані місцевою адміністрацією за злісне невиконання своїх обов'язків з проханням винести всім вищу міру покарання. При розгляді справи трійкою виявилось, що вказані троє відповідачів вночі, під час патрулювання, намагалися зупинити підводу з незнайомими особами (згодом виявилось, що одним з них був голова виконкому), яка слідувала через село для перевірки, а вже вранці вказані відповідачі були арештовані тим же головою за те, що вони, начебто, були

відсутні вночі на патрулюванні. Рішенням трійки справу було закрито, а особи звільнені з-під варти [5,110–117]. Також неодноразово арештовувалися відповідачі, які тимчасово відлучалися з населеного пункту по справах. Таким особам зазвичай виносилася догана або ж вони взагалі звільнялися від покарання. Окрім нагляду за населеним пунктом, відповідачів досить часто залучали для розвідки небезпечних районів, особливо перед проведенням тих чи інших операцій. [4,223].

Діяльність інституту відповідачів досить сильно ускладнювала життя різним повстанським групам, але вони також користувалися мережею відповідачів для введення в оману або розсіювання радянських військ. Так, неодноразово фіксувалися хибні повідомлення від відповідачів про проходження тих чи інших формувань, за що згодом суворо каралися винні. Також самі повстанці влаштовували провокації, демонстративно проходячи через села, називаючись іншими іменами або розголошували завідомо неправдиві маршрути чи цілі, в результаті чого летючі загони по боротьбі з бандитизмом переслідували неіснуючі загони, в той час коли основні сили повстанців грабували черговий потяг, адміністрацію чи цукровий завод.

Самі відповідачі також намагалися допомагати повстанцям, незважаючи на зобов'язання доповідати про будь-які переміщення підозрілих осіб. Так, більшість доповідей від відповідачів були на зразок «пройшов невідомий загін з невідомою кількістю осіб, особисто бачив 2–3, мають якусь зброю, куди прослідували – не повідомили, вийшли за село й зникли». В той же час, як про проходження радянських військ доповідалося досить детально, упускаючи той факт, що війська були радянськими.

Незважаючи на проблеми, інститут відповідачів показав високу ефективність у боротьбі з дрібним бандитизмом. На кінець 1922 року уповноважені особи доповідали про повну відсутність політичного бандитизму в краї.

Навесні 1923 р., з приходом тепла, дрібні повстанські загони знову розпочали протистояння та диверсійні дії, але місцеве населення вже ставилося досить прохолодно до повстанців. Неодноразово фіксувалися проходження через край різних повстанських загонів з сусідніх територій. Знаходячись під постійним спостереженням відповідачів, повстанські загони вимушені були постійно переміщуватися та відходити подалі від своїх сіл, тим самим втрачаючи сировинні бази. Враховуючи ці обставини, частина таких загонів вимушена була для виживання займатися криміналом та грабунками, тим самим стираючи грань між політичним та «уголовним» бандитизмом.

Інститут відповідачів у 1923 р. почав втрачати свою ефективність. Проблеми 1922 р. з потраплянням у відповідачі невідповідних осіб, у 1923 р. набули масового характеру. Плутанину у списки вносили місцеві

адміністрації, які самовільно, без погодження з комісіями, виключали або включали у відповідачі нових осіб, результатом чого серед відповідачів траплялися особи похилого віку, червоноармійці, представники адміністрацій та комнезамів тощо. Усе це поступово дискредитувало як сам інститут, так і радянську владу. Для наведення ладу зі списками відповідачів у квітні 1923 року була створена Окружна комісія за головуванням ЧООГПУ Сергія Бергавінова (1899–1937), який вже мав багатий досвід роботи в органах ЧК. Влітку 1923 р. інститут відповідачів ще демонстрував певний результат у боротьбі з дрібними повстанськими загонами, але вже восени Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК) не вбачав потреби продовжувати його діяльність, тому 5 вересня 1923 р. видав постанову, згідно якої рекомендував скасувати інститут відповідачів в місцях, де він ще існував. Місцеві органи влади були більш схильні до продовження діяльності інституту відповідачів, тому його скасування на Черкащині відбувалося досить повільно. Ще до постанови ВУЦВК інститут відповідачів було ліквідовано у містечках. На засіданні Черкаської окружної військової наради, під час розгляду питання про скасування інституту відповідачів в Черкаському окрузі, було прийнято рішення залишити його в окремих селах округу: в селах Кам'януватка та Буравка Златопільського району; Макіївка та Буда-Макіївка Матусівського району; Капітанівка, Красносілка, Баландине, Свинолупівка Оситняжського району; Розумівка, Соснівка, Цвітне, Буряково Олександрівського району; Бандурове, Грушківка Кам'янського району; Жаботині, Лузанівка Михайлівського району; в деяких селах Чигиринського району [8, 2]. Остаточного інститут відповідачів у цих селах було ліквідовано лише рішенням Черкаської окружної військнаради 17 березня 1924 р.

На зміну інституту відповідачів ВУЦВК 21 листопада 1923 р. прийняв постанову про діяльність десятихатників. Десятихатники так само насильно призначалися з місцевих мешканців, але, на відміну від відповідачів, їхнім обов'язком був нагляд за політичним становищем населеного пункту та виявлення антирадянських елементів, про що вони були змушені доповідати спеціальним органам.

На жаль, в наш час складно встановити точну кількість осіб, які постраждали або були розстріляні в контексті діяльності інституту відповідачів. Відомо, що влітку 1923 р. лише по Черкаському округу було призначено 6 359 відповідачів [3, 147]. Кругова порука, особливо діяльність інституту відповідачів, виявилася досить ефективним методом упокорення населення. Завдяки проведеним заходам, радянській владі вдалося придушити політичний опір свідомого населення краю, зламавши його з середини. Багато жителів краю, які від початку ставилися вороже до радянської влади й всіляко підтримували будь-який повстанський рух, вимушені були відмовлятися від своїх поглядів задля безпеки власного

життя й життя близьких. Не менш важливим результатом було поглиблення розколу серед сільського населення на майновій нерівності, а різні маніпуляції та загравання радянської влади з окремими категоріями, взагалі налаштували жителів села вороже один проти одного. Незважаючи на це, супротив населення тривав. Змінювалися форми й методи протидії радянській владі. На зміну партизанській тактиці, в основі якої були диверсії, приходив німий супротив у вигляді саботажу, розповсюдженню антирадянської пропаганди та псування державного майна. Малі повстанські загони продовжували діяти переважно у теплу пору року, але підтримка з боку населення була невеликою, тому, задля свого виживання, вони змушені були займатися криміналом, що перетворювало повстанців на звичайних бандитів.

Список використаних джерел та література

1. *Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов в трех томах, четырех книгах: Т. 3 под редакцией: Колесника Н.К. Киев : Наукова Думка, 1967. 910 с.*
2. *Державний архів Сумської області ф.Р-98, оп.2, Спр.56.*
3. *Державний архів Черкаської області Ф.Р-184 оп.1 Спр.1.*
4. *ДАЧО Ф.Р-184 оп.1 Спр.6.*
5. *ДАЧО Ф.Р-184 оп.1 Спр.7.*
6. *ДАЧО Ф.Р-184 оп.1 Спр.16.*
7. *ДАЧО Ф.Р-184 оп.1 Спр.29.*
8. *ДАЧО Ф.Р-184 оп.1 Спр.38.*
9. *ДАЧО Ф.Р-184 оп.1 Спр.48.*
10. *ДАЧО Ф.Р-5899 оп.1 Спр.25.*
11. *ДАЧО Ф.Р-5899 оп.1 Спр.772.*
12. *ДАЧО Ф.931 оп.1 Спр.367.*
13. *ДАЧО Ф.931 оп.1 Спр.4144.*
14. *ДАЧО Ф.931 оп.2 Спр.62.*
15. *ДАЧО Ф.931 оп.2 Спр.232.*
16. *ДАЧО Ф.931 оп.2 Спр.340.*
17. *Жук П., Король Р., Рубцова В., Кубрак Н. Реабілітовані історією : Черкаська область. Том десятий. Черкаси : ІнтролігаТОР, 2017. 640 с.*
18. *Олійник М. Практика застосування інституту колективної відповідальності на Поділлі в 1921–1923 рр. Наукові записки університету «Острозька академія». Серія «Історична наука». Острог, 2014. С. 128–136.*
19. *Повстанський рух 20-х – 30-х рр. ХХ ст. на Сумщині: Т. 1. / Авторупорядник : Іванущенко Г. М. Суми : ФОП Наталуха А. С., 2011. 340 с.*
20. *Тулиця О. Інститут відповідей на Катеринославищині у 1922–1924 роках: мовою документів. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2004. С. 258–275.*
21. *Центральний державний архів вищих органів влади (ЦДАВОВ) Ф.3204 оп. 1 Спр. 3*
22. *ЦДАВОВ Ф.3204 оп.1 Спр.4*
23. *ЦДАВОВ Ф.3204 оп.1 Спр.7*
24. *ЦДАВОВ Ф.3204 оп.1 Спр.8.*
25. *ЦДАВОВ Ф.3204 оп.1 Спр.9.*
26. *ЦДАВОВ Ф.3204 оп.2 Спр.2.*

УДК 94(477/46)Шевченко

З ІСТОРІЇ ПЕРЕБУВАННЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В СЕЛІ ЛУЗАНІВКА ЧЕРКАСЬКОГО ПОВІТУ

Галина ТАРАН,

директор

*Кам'янського державного історико-культурного заповідника,
заслужений працівник культури України*

В наш час українське суспільство не мислить національної історії, літератури і світової культури без величі Тараса Шевченка. В неймовірно тяжких умовах повномасштабної російсько-української війни українці черпають в поетичних творах Кобзаря наснагу на поглиблення самоідентифікації, самоповаги, адже завжди знаходяться на вічному шляху до Шевченка і намагаються збагнути незбагненне, тому що феномен поета віддзеркалює національну природу, світосприйняття, минуле, сучасне і надію на майбутнє. Поет символізує душу українського народу, втілює його гідність, дух і пам'ять. Шевченко для нас більше ніж великий поет, – він національний пророк і мученик, розп'ятий і воскреслий, котрий несе християнський ідеал гармонійної людини що живе у злагоді з собою:

Добре жити

Чия душа і дума

Добро навчилися любити

Тарас Шевченко.

Буває, іноді старий. 1849 [1,с.198].

Актуальність Шевченка сьогодні полягає в тому, що він порушував глобальні одвічні питання та дав відповідь на них. Всі покоління українців наворачтаються до загальнолюдських цінностей і неодмінно – до Шевченка.

Саме тому кожен аспект життя і творчості генія, пов'язаний з тим чи іншим регіоном, має важливе значення і його необхідно зберегти для майбутніх поколінь.

Перебування Тараса Шевченка в селі Лузанівка (нині Кам'янської територіальної громади Черкаської області) доведений факт. У «Шевченківському словнику» є невелике повідомлення: «Лузанівка – село Чигиринського пов. Київської губ. (тепер Кам'янського р-ну Черкаської обл.). Шевченко заїжджав у Л. до М. Грабовського, очевидно, 1843, по дорозі з Чигирина в Кирилівку» [2, с. 369].

Сучасні дослідники-шевченкознавці стверджують, що Кобзар відвідував село Лузанівку на Черкащині в квітні-жовтні 1845 р. Очевидно, поет заїжджав до своїх рідних у Кирилівку. В Альбомі 1845 р. Шевченко зарисовував пам'ятки старовини та мистецтва (головним чином архітектури),

приділяючи разом з цим велику увагу зображенню сільського побуту, окремих типажів, жанрових сцен та природи. Є в цьому Альбомі «Жанрова сцена», виконана олівцем з підписом рукою автора: «Отец Иеремия Обидовский, протоиерей села Лузановки Черкасского уезда» (VII, № 210). Мабуть, у цей час намальовано й іншу жанрову сцену, де є ескіз косаря з написом рукою Шевченка: «Данчи» (VII, № 202) [3, с. 11].

Малюнок «Жанрова сцена» – непряме свідчення того, що поет був у Лузанівці. Дослідник біографії Шевченка Петро Жур не обминув увагою поетів напис на малюнку і провів окреме дослідження, в якому стверджує, що Шевченко приїздив у Лузанівку заради знайомства з місцевим священником Ієремією Семеновичем Обидовським (1802–1882). Випускник Київської духовної семінарії був призначений у Лузанівку в 1828 р. Обидовський відзначався працьовитістю і твердим характером. Поетові, як стверджує Петро Жур, він був цікавий як жива пам'ять краю, як знавець місцевої старовини. А розповісти про цього неординарного чоловіка міг Тарасу Григоровичу відомий історик і етнограф, автор виданої у 1842–1843 рр. п'ятитомної «Історії Малоросії» Микола Маркевич, близький приятель поета, якому Шевченко присвятив знамениті поетичні рядки:

Бандуристе, орле сизий,
Добре тобі, брате,
Маєш крила, маєш силу,
Є коли літати...

Тарас Шевченко. Н. Маркевичу.
1840 [4, с. 127].

Маркевич бував у Лузанівці у 1820-х рр. і міг рекомендувати Шевченку відвідати це село і цікавого оригінального чоловіка Ієремію Обидовського [5, с. 122].

Кандидат філологічних наук Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України Галина Володимирівна Карпінчук у своєму дослідженні 2017 р. «Протоієрей Ієремія Обидовський і Тарас Шевченко в архівних документах» розкрила значення постаті Ієремії Обидовського для Черкаського краю. Також виявлені дослідницею документи в Центральному державному історичному архіві України деталізують обставини створення Тарасом Шевченком зарисовки «Жанрова сцена», уміщеної на другій сторінці обкладинки Альбому 1845 року.

Відповідно до метричного свідоцтва Ієремія Обидовський народився 5/17 травня 1802 р. у селі Люленці Липовецького повіту на Вінничині у багатодітній родині благочинного ієрея, вихідця зі шляхти Семена Обидовського і його дружини Марини. Крім Ієремії в сім'ї було ще семеро дітей.

Батько Ієремії Семен Обидовський був послушником Києво-Печерської лаври. Він клопотався про дозвіл відвідати сина у Лузанівці та малу батьківщину – село Люленці. 25 листопада (7 грудня) 1829 р. Семен Обидовський звернувся до духовного собору Києво-Печерської лаври з

проханням надати йому півторамісячну відпустку, поскільки мав необхідність і нагоду на підводі поїхати в Черкаський повіт, у село Лузанівку до приходського священника, свого сина Ієремії Обидовського з метою відвідин та наданням йому доручення продати дім і маєток [6].

Завдяки дослідженням і оприлюдненню Галиною Карпінчук документів (сповідні книги, рапорти та журнали), стала відома детальна біографія Ієремії Обидовського. У 1827 р. він був висвячений у духовний сан і почав службу у Преображенській церкві містечка Зозова (тепер село Зозів Липовецького району Вінницької області).

19 років (з 1828 р. по 1847 р.) служив Ієремія Обидовський священником церкви Великомученика Димитрія села Лузанівки Черкаського повіту Київської губернії [6].

«Село Лузанівка знаходилося на річці Сирий Ташлик, яка була кордоном між Черкаським і Чигиринським повітами.

У Лузанівці було головне управління маєтками та резиденція поміщика гвардії капітана Порфирія Івановича Красовського, який помер у 1850 р.

Йому належали села Райгород і Плескачівка з 9135 десятинами землі. До володінь також входили: Лебедівка в Чигиринському повіті, Водяна, Бащина і Порфирівка в Олександрійському повіті. Але землі з маєтками стали приданим для дочок.

Батько Порфирія Івановича купив ці маєтки у графа Самойлова і передав у спадок своїм дітям.

Церква кам'яна, побудована на честь Великомученика Димитрія в 1811 році поміщиком Іваном Федоровичем Красовським, який похований разом з дружиною в самій церкві, а на цвинтарі є ще кілька похованих осіб з поміщицького будинку, над їхніми могилами влаштовані достойні пам'ятники.

Відповідно до штатів Лузанівська церква відносилась до 5 класу» [7, с. 656].

Очевидно, що саме такою побачив Т.Г. Шевченко Лузанівку і церкву Великомученика Димитрія, в якій провадив богослужіння Ієремія Обидовський. У селі за сповідним розписом у 1846 р. було 164 двори та 1334 жителі, більшість з яких селяни (1117), військові – (41), а також прислуга (176) [6].

На думку упорядників Повного зібрання творів Шевченка у 12 томах, т. 8 (№ 122), поет зустрічався з Ієремією Обидовським між 20 – 28 вересня 1845 р., коли подорожував черкаськими та чигиринськими землями із села Потоки (Канівщина, нині с. Потік Миронівського району Київської області) до Кирилівки [6]. Мабуть, Обидовський, як знавець старовини, був цікавим співрозмовником, розповідав Шевченкові про Чигиринщину – осередок козаччини та гайдамацького руху, історією якого ще з дитинства він захоплювався.

Як благочинний священник Черкаського повіту (сан благочинного отримав у 1840 р., а у 1844 р. – протоієрея), Обидовський опікувався

храмами Райгорода, Березняків, Яблунівки, Новосмілянки, Тернівки, Ковалихи, Санджарихи, Ташлика і Сердюківки.

1847 р. Обидовського призначили протоієреєм Хресто-Воздвиженського собору Чигирина та благочинним священником міських храмів. Упродовж багатьох років Обидовський був членом Чигиринського духовного правління. Відійшов від виконання обов'язків у січні 1880 р. За ревне служіння церкві, проповідування слова Божого та сумлінне виконання покладених на нього обов'язків неодноразово нагороджували багатьма церковними і державними світськими нагородами [6].

Шевченкознавиця Галина Карпінчук стверджує, що «Жанрова сцена» могла з'явитися на підставі розповідей Ієремії Обидовського про священника Петра Клиницького, який самочинно проводив службу у Михайлівській церкві села Ковалиха (Смілянщина), пив, зчиняв бійки і брав з церковної казни гроші на випивку. Ієремія Обидовський 4/16 листопада 1842 р. подав рапорт на ім'я київського і галицького митрополита Філарета (Амфітеатрова), в якому скаржився на незадовільну поведінку священника. Після завершення Київською духовною консисторією судового слідства Клиницького було виключено зі штату священників і віддано під опіку сина Івана, а Черкаському духовному правлінню винесено догану за недогляд у справі та за порушення церковних норм [6]. Взагалі на Черкащині на той час Петро Клиницький був не один такий.

Знайомство Шевченка з Ієремією Обидовським не було тривалим і засвідчено лише власноручним записом Кобзаря на другій сторінці обкладинки Альбому 1845 р. Життєдіяльність священника розкриває його як людину освічену та шановану в Черкаському краї, цікавого співрозмовника і знавця старовини.

Список використаних джерел

1. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. К. : Наук. думка, 2001. Т. 2: поезія 1847–1861. 784 с.
2. Шевченківський словник у двох томах/ Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка Академії Наук Української РСР; К., 1976. 416 с. (т. 1, А–МОЛ).
3. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. К. : Наук. думка, 2001. Т. 1: поезія 1837–1847. 784 с.
4. Тарас Шевченко: альбом 1845 року / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України; упоряд. С. А. Гальченко; коментарі І. Вериківської. К. : Наук. думка, 2000. 38, [2] с. Факсимільне відтворення.
5. Жур П. Труды і дні Кобзаря: Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка / вступ. ст. М. М. Павлюка. Київ : Дніпро, 2003. 520 с. (Бібліотека Шевченківського комітету).
6. Протоієрей Ієремія Обидовський і Тарас Шевченко в архівних документах / Г. В. Карпінчук. Шевченків світ. 2018. Вип. 11. С. 3–11. [Електронний ресурс].– Режим доступ до ресурсу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Shesv_2018_11_3
7. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. Похилевич. Киев : В тип. Киево-Печерской лавры, 1864. [2], V, 763 с.

УДК 94 (477.46) «1955/1959»

ЯК БОРОВИЦЯ «НА СТЕП» ПЕРЕСЕЛЯЛАСЯ: РОЗПОВІДАЮТЬ ДІТИ

Любов ШМИГОЛЬ,

*молодша наукова співробітниця відділу «Музей Богдана Хмельницького»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

Кінець 50-х рр. XX ст. для Чигиринщини – це велике переселення або «перестройка». У зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС переселенню підлягали жителі 13 сіл району. За кілька років на новому місці звели 5 нових населених пунктів із старими топонімічними назвами. Серед них – Боровиця. Записуючи матеріали польових досліджень у рідному селі, зазвичай про переселення розпитувала у старожилів. Робота над виставковим проєктом «Кременчуцьке море – незатоплена пам'ять», який експонувався у музеї Богдана Хмельницького протягом грудня 2019 – березня 2020 рр. (матеріали виставки розміщені на сторінці музею Богдана Хмельницького на платформі «izi.TREVEL» [1] та на сторінці НІКЗ «Чигирин» в мережі «Facebook» у рубриці #Пізнавальний_карантин #Кременчуцьке_море.), наштовхнула на думку поцікавитися спогадами тих, хто у 1955–1959 рр. були дітьми.

Що пам'ятають про переселення діти різного віку? У той період вони були дошкільнятами, молодшого, середнього і старшого шкільного віку. Під час дослідження було опитано 56 респондентів. Інтерв'ю записані у 2019–2023 рр. Соціальний профіль вибірки респондентів такий: із 56 опитаних 15 чоловіків і 41 жінка. Рік народження очевидців: 1942 – 8 осіб, 1943 – 2, 1944 – 3, 1945 – 2, 1946 – 3, 1947 – 5, 1948 – 7, 1949 – 2, 1950 – 3, 1951 – 5, 1952 – 3, 1953 – 5, 1954 – 4, 1955 – 2, 1956 – 2. Респонденти відповіли на такі запитання:

- Звідки ви дізналися про майбутнє переселення?
- Де ви жили у старій Боровиці? Якою була ваша хата?
- Чи пам'ятаєте будівництво нової оселі? Чи виконували якісь будівельні роботи? Якщо так, то які?
- Чи хотіли ви переселятися на нове місце?

Опитування показало, що діти дошкільного віку (1955–1956 років народження) не пам'ятали старого села. Перші їхні спогади пов'язані саме з новим селом.

Діти молодшого шкільного віку пам'ятали, де саме жили у старій Боровиці («жили під Шабельниками», «жили під Мудрівкою», «жили коло Глубінки»), хто був їхніми сусідами, якою була їхня хата (нова, стара під соломою, своя, половина хати). Більшість із них пригадує, як дізналися про переселення («розповіли батьки»), як будувалося нове житло. Слід сказати, що частина дітей молодшого шкільного віку зовсім не пам'ятали нічого про переселення.

Відповіді дітей середнього і старшого шкільного віку є дуже інформативними. Опитані добре пам'ятають стару Боровицю – кутки, вулиці. Розповідають, звідки дізналися про переселення («говорили у школі», «чули по радіо», «розповіли батьки»), про роботу оціночної комісії («ходили по дворах, обміряли хати, постройкі і заносили в документи»), про спосіб визначення нового місця проживання («тягли жеребки») і будівництво нових хат. Старшокласники нарівні з дорослими брали участь у толоках. Вони детально описують види робіт, які виконували на будівництві. Хлопці накидали глину для будівництва, місили та підносили її під час толоки, розбирали хати. Дівчата місили глину для мазання і на цеглу-сирець, робили закидку хати, топтали хати, мазали їх. Респонденти відзначили, що будуватися було дуже важко. А особливо тим родинам, чиї батьки загинули на фронті. Родини, які мали нові хати, хороші городи і садки, не хотіли переселятися. Ті, хто мав погані житлові умови, раділи переселенню. Родини двох респондентів під час переселення виїхали у с. Вершаці Чигиринського району та на Миколаївщину (Кіровоградщину), а пізніше повернулися до рідного села. Але всі опитані дуже жалкують за природними багатствами старої Боровиці: луками, озерами, річками, островами, заплавами.

Кілька розповідей дітей-переселенців читаємо далі.

Пляченко (дів. Буренко) Лідія Федорівна (1943 р.н.) [2]

«Ходила комісія, описувала господарство. З'явилися чутки, що буде податок на дерева. Тоді почули про переселення. Хто в яку чергу буде переселятися, спочатку жеребки тягли у сільраді. Наступного року з'явилися кварталні, то записувалися у нього. Квартал був на 20 хат. На нашій вулиці кварталним був Андрій Іванович Завада. Ми з старої хати забрали дерево. Залишилась стоять піч, у ній пекли хліб. Хати будували толокою. Дні толоки – четвер, субота, неділя. У четвер накидали глину і пісок. У суботу і неділю мазали хати. Коли топтали хати, то нас, молодь, ставили на кути. Як мазали хату у баби Горпини по вулиці Придніпровській, то бензовоз із водою поламався. Воду довозили. Помазали якомсь. Потім баба, мати і я перемазували. Нашу хату мазали 70 осіб. Ми тим людям одробляли. Мати загодя домовлялась про підвезення води. У 1959 році ми гуртом ходили у школу у старе село з нового.

Як пішла вода, єноти, лисиці, вовки втікали на степ.

Були в селі люди, які не хотіли переселятись на нове місце. Їх називали «індуси». Посилали до них машину і школярів, щоб речі перенести. Ті відмовлялися. Тоді йшли дорослі. З представниками сільради цих людей силою вивозили. Діда Химича і діда Пилипа так вивозили.

Ми, 4 чи 5 дівчат, допомагали переселитися вчительці російської мови Ользі Панасівні Куманівській. Переносили книги та інші речі. Перевезли до нового житла».

Гарашенко (дів. Безсінна) Катерина Іванівна (1947 р.н.) [3]

«Про майбутнє переселення розказали батьки: тут порозвалюємо хати і будемо перевозити на степ. У школі теж говорили, що тут буде Кременчуцьке водосховище. Ми будемо жити на новому місці. Нам не хотілося у нове село. До Дніпра росли лози, ми збирали гриби сморшки. Їздили у луг по ожини, пасли корів і кіз, ловили черепахи. З тряпок робили мотанки, шили їм одяг. Ото в нас такі були іграшки.

Ми жили у хаті напополам. У одній частині батьки, нас четверо дітей. У іншій половині батькові батьки з сином Михайлом. Був сарай. Коло хати великий садок. Недалеко болото. Ми жили під Мудрівкою до Дніпра, за центральною дорогою.

Будуватися було важко. Батьки працювали у колгоспі. Компенсації за стару хату дали небагато. Батько возив човном з луку дерево на стройку. Ми їздили з батьками подивитись, де буде наша нова хата. Мене тоді дивувало, чого ж дядько Михайло будувався на другому участку, а ми на першому. Це вже набагато пізніше взнала, що так витягли жеребки. Наших сусідів по старому селі теж розкидало по різних частинах села.

У нову хату перейшли у 1959 році. Вона ще була недобудована. Потім добудовували сараї, свининець. Батьки ходили людям одроблять – накидать глину і пісок, мазать і гладить.

Я гляділа молодших братів – Льоню (1950 р.н.), близнюків Володю і Миколу (1955 р.н.). Куткові діти гуляють. Мені теж хочеться, а я сиджу з братами. А ще я допомагала мамі на польових роботах: полола і ламала кукурудзу і соняшники, збирала колоски».

Супрун Василь Лукович (1947 р.н.) [4]

«У старому селі ми жили між Дерев'янківським і Царівським узвозами в яру біля продуктового магазину. За магазином продавали гас. Хата була на три частини: одна частина – мати Супрун Ганна Тихонівна, її сестра Палажка, баба і я, друга – дядько Лигір з тіткою Ликерею, третя – жінка дядька Федора Марія з дочкою Галиною. У хаті був верстат. Тітка ткала рядна, які носили продавати на базар у Медведівку. Був сарай. Був садок – груші, яблуні, шовковиці. Ріс великий кущ калини. У кущі – пустота, там варили у кубі горілку з буряків. Горілки треба на будівництво.

Тягли жеребки – думали, що розселятимуть так, як у старому селі. Бригади із Західної України випилювали дерева у старому селі. Я допомагав розбирати хату. Приїхала велика машина – на неї хату і перевезли на степ. Мати і тітка Палажка хазяйнували на новому дворі. Баба варила їсти у старій печі, а я носив їм їжу. Їжа – це картопля, борщ і каша. Переселялися у 1959 році на канікулах. На нашій вулиці ще з 1958 року жив Степан Супрун. Спочатку у новому селі було скучно. Потім обзнайомилися. Ходили дивиться, як затопляє вода. Коло садка вудили рибу. У 1959 році ходили у велику школу на низу».

Лисенко Валентина Митрофанівна (1950 р.н.) [5]

«Про переселення говорили в селі. Потім приїхали троє дівчат. Одна з них – Ніна – жила в нас на квартирі. Це були маркшейдери. Вони ходили по дворах, обміряли хати, постройкі і заносили в документи.

У старому селі ми спочатку жили коло колгоспу в третій частині хати з батьковими сестрами. У 1952 померли материні батьки. Ми перейшли у їхню хату. Це під лікарнею. Вона гарна, дід був із заможних. Коло хати 60 соток городу.

Батько помер у 1957 році. Стало дуже сутужно. У нас із братом одні кирзові чоботи на двох. У новій хаті тільки стіни були витоптані. То вже мати наймала людей, щоб робили кришу. Десь у 1958 році у хаті прорізали вікна. Ставив їх дуже гарний плотник дід Андрій Коваленко. Хату мазали толокою. Мати потім одробляла тим людям. Вона бідкалась, що з одного двору прийдуть 2-3 душі, а одроблять треба кожному з них. Мати вміла дуже гарно і рівненько гладить стіни. У неї були для цієї роботи різні дощечки. Коли братові Василеві стало років 14, то він теж ходив до людей одроблять – підносив глину. Ми вийшли на степ одні з останніх. Після нас тільки дід Троцько. Ми спочатку жили в малій хаті. Вона була тільки поглажена. Навіть не посірована.

Ми з братом виконували посильні для нас роботи. Мати зранку нам дає наряд – наносити глини у дук. Поруч була і солома. Коли мати поверталася з колгоспної роботи, то ми ногами місили глину. Брат накидав глину. Я носила і подавала матері ключкою на горище. Мені хотілось побігати з іншими кутковими дітьми. А треба будо допомагати. Були і грядки. Ми різали лободу свині, рвали траву курям і козі. А ще ходили по хліб. Займали чергу і ждали привозу. Хліб був чорний. Його давали по хлібині в руки – мені одну і братові одну. Поки донесемо, то об'їмо скоринку. Коли братові стало 14 років, то він пішов на роботу в колгосп їздовим.

Ми бігали дивитись, як іде вода і затоплює старе село. Ішла вона по всій ширині. Де були погребі, то там вода крутилась водоворотом. Де не де залишались дерева. Потім вони попадали».

Покрищенко Володимир Іванович (1952 р.н.) [6]

«Із старого села пам'ятаю свій куток і вулицю. Знаю всіх сусідів. Хата у нас була нова. А ще пам'ятаю дитячий санаторій, де працювали мої батьки. Там жила ручна лисиця. Її підібрали малим лисеням. Вигодували. Тримали на прив'язі. Будку для неї зробив Дмитро Панасович Солонько.

Батько копав котлован на фундамент сам. Їхав велосипедом, брав і мене. Хату мазали толокою. Потім батьки одробляли.

Перебралися у нове село у 1959 році. Спочатку жили у времянці. У кімнаті була піч, ліжко. Уроки ми з сестрою Катєю вчили при гасниці. Наші речі у нове село перевозили машиною із дитячого санаторію. Водієм був Іван Степанович Покрищенко. Я катався у кабіні, коли перевозились.

Як вода спадала, ми ходили на старі місця, на пічища.

Дуже довго не хотів виселятися із старого села дід Троцько. Він викопав землянку і жив у ній».

Список використаних джерел

1. <https://izi.travel/ru/7a5b-kremenchucke-more-nezatoplena-pam-yat-vistavka-zavershila-robotu-ale-dostupna-virtualno/uk>
2. Матеріали польових досліджень авторки (далі – МПДА). Записано від Пляченко Л.Ф. (1943 р.н.) у с.Боровиця Чигиринського району, серпень 2020 р.
3. МПДА. Записано від Гаращенко К.І. (1947 р.н.) у с. Боровиця Черкаського району, грудень 2021 р.
4. МПДА. Записано від Супруна В.Л. (1947 р.н.) у с. Боровиця Чигиринського району, серпень 2019 р.
5. МПДА. Записано від Лисенко В.М. (1950 р.н.) у с. Боровиця Чигиринського району, серпень 2020 р.
6. МПДА. Записано від Покрищенка В.І. (1952 р.н.) у с. Боровиця Черкаського району, грудень 2021 р.

УДК 94(477): 323.21

**ШІСТДЕСЯТНИКИ ПРО СТАНОВЛЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
(1990-ті рр. XX ст. – поч. XXI ст.)**

Людмила ЧОРНА,
кандидат історичних наук,
завідувачка відділу наукових досліджень
Шевченківського національного заповідника

Російсько-українська війна змусила кожного громадянина України зробити переоцінку цінностей, і на перший план у духовному світі українців вийшло Шевченкове слово, зокрема, – його заклик «во время люте» любити «свою Україну» [7, с. 20]. Нинішнє покоління захисників Вітчизни має приклади мужності українських патріотів, які у різні роки відстоювали українську мову, культуру, боролися за державність України. Важливою ланкою у русі спротиву проти комуністичного ладу, за якого протягом десятиліть нищилося українство, були шістдесятники. Знайомлячись із їхніми біографіями, спогадами, відзначаємо, що на формування їх громадянської позиції важливе значення мала творчість Тараса Шевченка. Вийшовши на волю, учасники руху спротиву активно займалися політичною діяльністю, пропонували своє бачення подальшого розвитку України. На сторінках книг вражень музею Тараса Шевченка, вісника «Чернеча Гора», «Літопису» Шевченківського національного

заповідника (далі – ШНЗ) відобразилися їх думки стосовно проблем у державотворенні України, звучать застереження і прохання зберегти її незалежність.

Відомий письменник, журналіст і дипломат Юрій Щербак так охарактеризував Україну після отримання незалежності: *«... Сімдесять років крові й репресій, беззаконня і страху, русифікації та советізації годі було подолати паперовою декларацією. Україна успадкувала безліч потворних рис УРСР – її репресивні органи правопорядку, непідлеглі народу, її несправедливий суд, її комуністів, перефарбованих у рожевий соціалістичний колір. І нові, набуті в ході дикого капіталістичного переродження риси: корупцію, клептоманію – тобто жахливий, нечуваний рівень крадіжок, жадібного збагачення...»* [8, с. 28].

Отже, політична верхівка на час набуття незалежності Україною була неоднорідною: до неї входили як колишні функціонери КПРС, так і українські патріоти. В цілому, суспільство було налаштоване оптимістично, підтвердивши свій вибір незалежності на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р.

На початку 1990-х рр. збільшився людський потік до могили Тараса Шевченка. Тут, на Чернечій горі, вони звіряли свої надії і сподівання на сторінках книг вражень музею. Ще 22 травня 1991 р., за декілька місяців до проголошення незалежності, на Тарасовій горі замайоріли жовто-блакитні прапори, звучала «Червона калина»; шанувальниками Тараса Шевченка започатковано акцію: у день перепоховання Тараса Шевченка, 22 травня, щорічно здійснювати похід Останнім шляхом Кобзаря у Каневі – від Успенського собору до Тарасової Гори. 3 серпня цього ж року відкрила свої двері відновлена «Тарасова світлиця» – перший народний музей Тараса Шевченка. Відвідувачі відзначали важливе значення цієї події для збереження культури та історії України. У 1993 р. голова Руху України, шістдесятник, колишній в'язень Вячеслав Чорновіл був учасником традиційного пішого переходу до могили Тараса Шевченка. На Горі відомого політика відразу оточили люди, які запитували, що він зробив би, якби був при владі? Чорновіл дав конкретну відповідь – про необхідність зміцнення митниці та введення українських грошей – гривні [5, с.126].

Вячеслав Чорновіл відвідав «Тарасову світлицю». У його записі до книги вражень – не лише спогад про дитинство, але й віра у незнищенність українського народу: *«Це – хата мого дитинства... Така самісінька була у моєї бабусі. У таких хатах виростала, боролася, страждала і відроджувалася Україна. Слава нашому народові, що витримав, що вистояв і що завжди буде! 22.V.93 року. В. Чорновіл»* [3, с. 63].

На жаль, Вячеслав Чорновіл не переміг у президентських перегонах, і в Україні не було зроблено необхідних на той час реформ, навпаки – вона поступалася різним вимогам московщини, значно втрачаючи як у економічному, військовому, так і культурницькому плані. Результати цих

втрата пожинаємо нині під час московської навали. Вячеслав Чорновіл загинув 25 березня 1999 р. в автомобільній катастрофі, його рідні та соратники досі вважають це політичною розправою.

На початку 1990-х рр. ще свіжими були спогади колишніх політв'язнів про своїх товаришів, які передчасно загинули. Так, 7 червня 1993 р. могилу українського генія вшанували 65 делегатів II-го Всесвітнього конгресу українських політв'язнів. Співголова Товариства українських політв'язнів, філософ, соціолог, політв'язень 1972-1984 рр. Євген Пронюк, звертаючись до Шевченка, сказав: *«Ми принесли сюди спомин про твоїх, Батьку Тарасе, духовних нащадків: Василя Стуса, Олексу Тихого, Юрія Литвина, Івана Світличного і незліченних жертв комуністичних і фашистських таборів»* [1, с. 2]. Учасники конгресу згадали і Олексу Гірника із Калуша, який 22 січня 1978 р., у знак протесту проти русифікації України, самоспалився біля могили Тараса Шевченка. До місця подвигу українського патріота були покладені квіти, кетяги калини і стрічка з написом: «Олексі Гірнику – смолоскипові української свободи».

Колишні політв'язні не лише згадували минуле, вони прагнули допомогти у становленні державності України, накреслити подальший рух у будівництві держави. У «Літописі» музею Тараса Шевченка подано програму II-го Всесвітнього конгресу українських політичних в'язнів, який відбувся у Києві 5-6 червня 1993 р. Назви доповідей свідчать про теми, що обговорювалися: Євген Пронюк – «Історичний досвід українських політичних в'язнів в утвердженні державності та їх діяльність в нових умовах»; Михайло Марунчак – «Взаємодія політичних в'язнів в колі двох діаспор в розбудові Української держави»; Євген Сверстюк – «Ціна волі і честі» та ін. [5, с.128 зв.].

У 1995 рр. інтелектуальні напрацювання шістдесятників нарешті поцінувались на державному рівні. Державну премію України імені Тараса Шевченка отримали шістдесятники: поет Василь Симоненко (посмертно), шевченкознавець Євген Сверстюк та художник Опанас Заливаха. «Ми є і будемо!», – так називалася виставка Опанаса Заливахи, яку відкрив 9 квітня 1995 р. побратим автора – багатолітній в'язень, шістдесятник, літературознавець, доктор філософії Євген Сверстюк. Опанас Заливаха розповів про свій шлях до Шевченка, творчість та довгі роки ув'язнення. Свої передбачення, що буде важко вистояти, зберегти українську державу, він записав у книзі вражень «Тарасової світлиці»: *«...А скільки зусиль вільних і невольних працює на знищення нашої української сутності. Дай Боже справжньої української гідності, вистояти і перемогти чужинецьку навалу. Шануймося і будемо шановані !»* [3, с. 68]. Зрозуміло, що саме «навалу» московщини м Опанас Заливаха.

Перша половина дев'яностих років відзначилася спадом економіки та гіперінфляцією. Однак, українці не втрачали надії. У Книгах вражень музею відбиваються їх сподівання на успішне становлення України. Зокрема,

кобзар Микола Литвин записав 26 серпня 1996 р.: *«Ось, БАТЬКУ, вже ми й дочекалися п'ятиріччя нашої вистражданої Незалежності! Голі, босі, з охлялими животами, але безмірно щасливі! Спасибі, БАТЬКУ! ..»* [4, с. 4].

Час ішов, але світлі надії патріотів України не справджувалися, значне економічне розшарування суспільства викликало розчарування, Гіркі думки висловив 9 березня 1999 р. Михайло Коваль, бандурист, педагог із села Великий Хутір Черкаської області: *«... прости нас, Батьку, що й досі Україна не є такою, як ти її бачив у мріях: „а у селах у веселих і люди веселі“. Нам дуже боляче, що в світлий день Твого 185-річчя над Україною згущуються чорні хмари, один за одним на її шию лягають зашморги, то липнєве порушення закону про мови, то вступ до т. зв. МПА. Яничари, які нами керують, думають, що вони уже довели нас до тієї межі, за якою з нами можна робити все що можна. Ні! Ми ще живі! Благай Господа, Батьку за Україну!»* [4, с. 218-219].

Ще на початку 1960-х років молоді патріоти виступали за збереження української мови, проти русифікації України. І тепер, у самостійній державі, вони постійно говорили про необхідність зміцнення державного статусу української мови. Активним захисником української мови був лікар за фахом, великий шанувальник Тараса Шевченка, організатор вечорів поета на початку 1960-х рр., в'язень радянських психіатричних катівень Микола Плахотнюк. Його дитинство пройшло у с. Тихий Хутір (нині – Черкаської області). Приїхавши до Києва, був прикро вражений засиллям московської мови. Ще у 1968 р., відвідуючи могилу поета, на сторінках книги вражень висловлював протест проти русифікації. Тепер, уже в незалежній Україні, 26 травня 1999 р., Микола Григорович застерігав від посиленого впливу московщини: *«... Не даймося! Збережемо Україну! Збережемо українську Україну!»* [4, с. 247].

Ці самі побажання він продовжував повторювати і у наступних записах: *«27.05.2000. ... мріємо про те, коли всі українські діти будуть знати і розмовляти українською мовою. Для цього треба, щоб збудували українську Україну. „Свою Україну любіть, люди!“ ...»* [4, с. 322].

Початок ХХІ століття відзначився загостренням політичної ситуації у країні. 16 вересня 2000 р. було викрадено і вбито опозиційного журналіста Георгія Гонгадзе, що спричинило політичний скандал, оскільки діючого Президента України Леоніда Кучму звинувачували у причетності до цього злочину. У 2000–2001 рр. пройшли політичні протести, які увійшли в українську історію під назвою: «Україна без Кучми».

Держава все більше підпадала під вплив агресивного сусіда. Поет, педагог, учений Михайло Шалата висловив свою тривогу у поетичній формі: *«...Вам, Кобзарю Тарасе, хто вкраїнське очолив сузір'я, / Поклоняється нині Франкове Підгір'я. / На священній Чернечій Горі ми благаємо Вас на колінах: / Напоумте сучасних «гетьманів», / Що то значить / СВОЯ, незалежна Вкраїна! З поклоном, Мих. Шалата (м. Дрогобич). 04.07.2003 р. [3, с. 284].*

Українське суспільство було незадоволене політичним та економічним розвитком держави. Зокрема, шістдесятники, із висоти мудрості свого життєвого досвіду, постійно застерігали українців від заспокоєння. Вони відчували, що дещо схибили громадяни України, вибираючи собі керманичів. Як завжди, критичні записи залишав кобзар Михайло Коваль. 22 травня 2003 р., пройшовши Останнім шляхом Кобзаря від Успенського собору на Чернечу Гору, він поділився своїми почуттями: *«... Що ж нам лишається? Всіма силами зберегти Україну, яка зараз стоїть на страшній грані, виконати Заповіт нашого Батька. Та, власне, захистити й самого Тараса від дедалі частіших і цинічніших нападок на нього. Дай, боже, нам сили і наснаги.*

Українці! Прокиньмося, єднаймося, розгледімо, врешті, хто наші друзі, а хто – люті вороги. Будуймо Україну, яку вимріяв наш Пророк Тарас Шевченко» [4, с. 602].

В Україні, незважаючи на прийняту у 1996 р. Конституцію, за якою державною мовою вважалася українська, продовжувалася русифікація, засилля чужинецької культури, йшло розграбування країни. Неспокій шістдесятників, тривогу за обраний шлях керівниками України поділяли тисячі її громадян. Зрештою, це вихлюпнулося всенародним протестом у Помаранчеву революцію 2005 р. На жаль, вона кардинально не змінила ситуації. Уже у 2007 р. Євген Сверстюк називав Помаранчеву революцію «репетицією» до наступних народних виступів, тому що у керівництва державою *«... відсутні елементи соціального гуманізму, соціальної перспективи. Це люди, які хочуть влади, намагаються її ділити, не дуже усвідомлюючи навіщо. Їм для цього просто бракує культури...»* [2]. Євген Олександрович, мужньо пройшовши совіцькі табори, дивувався продажності «народних обранців», які *«... змагаються в марнослав'ї та вигадують якісь приманки для виборців, знаючи, що електорат їм не вірить і наперед називає злодіями. Люди відчувають, що то вже моральна криза і що далі так бути не може. Ми – на порозі змін...»* [6, с. 314]. Передбачення Євгена Сверстюка справилися: у 2013-2014 рр. відбулася Революція Гідності, яка поклала початок новій Україні і новим випробуванням.

Аналізуючи лише невелику частину думок шістдесятників, їх застереження стосовно стану державності України, відзначаємо, що вони на перший план ставили дотримання статусу української мови, розвиток національної культури, чітко вказували на загрозу незалежності України з боку московщини.

Список використаних джерел

1. Батеровський Ю. Дорога болю – дорога болю. Чернеча Гора. Вісник Шевченківського національного заповідника в м. Каневі, серпень 1993 року, №2. С.2.
2. Вербич В. Євген Сверстюк: «Нам доведеться розглядати Помаранчеву революцію як репетицію». Харківська правозахисна група. Інформаційний портал «Права людини в Україні. 18 січня 2007. URL: <http://khp.org/1169388924>

**«КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ:
ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ТРАДИЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ»**

3. Книга вражень Канівського державного ордена Дружби народів музею-заповідника Т.Г. Шевченка [Тарасова світлиця]. Почато 03.08.1991. – зак. 31 липня 2003 р. Фонди ШНЗ. КН.-26007. А-251. 301 с.

4. Книга вражень музею Тараса Шевченка. 1996–2004. Почато 17 травня 1996 – зак. 27.03.2004. 651 с.

5. Літопис Канівського Державного ордена Дружби народів музею-заповідника Т. Г. Шевченка.- початок 26.05.1988 – зак. 8.05.1995.191 с. Науковий архів ШНЗ, ф. 5, оп. 8, спр. 3.

6. Сверстюк Є. На полі честі. У двох кн. Кн. 1. Невже то я? / упоряд. Олексій Сінченко. Київ: Кліо, 2015. 364 с.

7. Шевченко Т. В казематі. Шевченко Т.Г. Зібрання творів: У 6 т. К., 2003. Т. 2: Поезія 1847-1861. 764 с.

8. Щербак Ю. Мій старший брат Микола. Микола Щербак – Людина Природи: статті, документи, спогади, фото (збірник). Київ: Ярославів Вал, 2017. 248 с.

УДК 329(477.46)

**ПЕРШЕ ПОЛІТИЧНЕ ГОЛОДУВАННЯ У КАМ'ЯНЦІ 1992 р.:
ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ**

Олександр МУШТА,

завідувач меморіальним музеєм «Зелений будиночок»

Кам'янського державного історико-культурного заповідника

Запроваджена в СРСР у 1985 р. політика «Перебудови» з часом призвела до демократизації суспільно-політичного життя в розрізних регіонах країни. Це мало наслідок у посиленні відцентрових рухів та спричинило у глобальному до проголошення незалежності колишніх радянських республік. Подібний розвиток подій характерний і для України. Імпульси перебудовчих процесів відчувались і надалі, що проявилось в активній роботі раніше виниклих демократичних спільнот, які ставили собі завданням контроль влади, сприяння у проведенні різноманітних реформ та просування різних україноцентричних ініціатив. Це відбувалось як на загальнодержавному, так і на місцевих рівнях. Інструменти політичної боротьби, які використовувала демократична опозиція градувались від дуже помірних до радикальних, що визначалось доцільністю у тому чи іншому конкретному випадку. Саме про особливості такого суспільно-політичного протистояння локального рівня в одному з регіонів Черкащини в перші роки самостійності йтиметься в даному дослідженні.

Заради кращого розуміння теми, слід коротко окреслити виникнення та діяльність національно-демократичної опозиції напередодні головних подій, про які йтиметься далі. У м. Кам'янка (Черкаська обл.), демократичні процеси почались із березня 1990 р. Саме тоді виник місцевий осередок Народного Руху України (НРУ) на чолі з

О. Нестерчуком. До кінця року Кам'янський Рух організував кілька різних акцій, святкових мітингів, вшанувань, а кількісний склад його учасників розрісся аж до 36 представників. Серед широких мас містян про рухівців уже знали та різнобічно підтримували їхню працю [9].

У травні 1991 р. через різні персональні конфлікти та непорозуміння О. Нестерчука позбавили статусу голови осередку. Замість нього обрали відразу двох очільників: К. Зачепу та В. Даниленка. З часом єдиним керівником став В. Даниленко, який незмінно пробує керівником Кам'янського Руху впродовж наступних кількох років. Невдовзі ж після зняття з посади – у червні 1991 р. – О. Нестерчук став керівником Кам'янського осередку Української республіканської партії (УРП) [10, с. 86–91].

Не зважаючи на розкол, національно-демократичні сили Кам'янщини впродовж 1991 р. діяли разом: спільно проводили акції, організовували меморіальні вшанування, роздавали опозиційну пресу тощо. Вони також разом ходили на зустріч з кам'янськими парточільниками, яким озвучували наболілі проблеми місцевої громади [8].

Після невдалого путчу Державного комітету з надзвичайних ситуацій СРСР та проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р., місцеві представники НРУ й УРП продовжили активно діяти, ініціюючи подання різних патріотичних рішень, організовуючи мітинги і зустрічі та ін. Також вони взяли участь і у підготовці та проведенні Всеукраїнського референдуму на підтвердження незалежності України 1 грудня 1991 р [7].

Саме результати означеного референдуму – 90,12 % населення підтримали проголошення незалежності – остаточно визначили орієнту геополітичну реальність – появу на карті світу Української держави. Після цього на всіх рівнях почалась розбудова нової владної ієрархії.

Зазначимо, що в один день із проведенням Всеукраїнського референдуму – 01 грудня 1991 р. – відбувались і вибори Президента України. З результатом у понад як 61 % переконливу перемогу здобув Леонід Кравчук. Після цього, як вертикаль центральних органів влади, почав розбудовуватись інститут Представника Президента України. Це була відповідальна посада, яка забезпечувала взаємодію місцевих владних органів із центральними установами, тому вибір хто обійме цей пост був надважливим. Ця тенденція і визначить предмет розгляду даного дослідження.

Слід підкреслити, що не зважаючи на де-юре втрату влади комуністичної партократії наприкінці 1991 р., реально вони тримали і продовжували тримати головні важелі впливу як в центрі, так і на місцях впродовж ще тривалого часу. Однак колишньої єдності та монолітності вже звісно не було, тому освоєння у нових реаліях політичного самостійного розвитку проходило для них в умовах внутрішньої конкуренції. Ці тенденції були яскраво помітні і в контексті суспільно-політичних процесів у Кам'янці.

Невдовзі після проголошення Незалежності України – 27 вересня 1991 р. – відбулась сесія Кам'янської районної ради. Серед різних питань, які тут розглядались, виокремлюється виступ на той час заступника голови райвиконкому, колишнього очільника райради М. В. Татарінова. Присутній на цій події О. Нестерчук згадує цю подію наступним чином: «М. Татарінов розповів, що перед тим, як згодитись на посаду голови райради, яку перед цим обіймав (з середини 1991 р. головою райради був Ю. М. Таран), він звертався до вищого керівництва у Черкаси, де його всі підтримали. Звертався також і до першого секретаря Кам'янського райкому В. Клименка, який також підтримав та радив братися до справи. Однак вже через кілька місяців роботи головою, після проблем у торгівлі, коли М. В. Татарінов особисто через день вирішував справи магазину «Стимул» (спеціальна торгова лавка для партійного керівництва Кам'янського району), де окремі номенклатурні працівники брали по 27 найменувань товарів, про нового очільника райради почали поширювати різні плітки та наклепи. Михайло Васильович конкретно вказав, що причинами його зняття з посади голови було кілька, але найбільш вірогідна одна: без санкції «згори» втрутився в роботу магазину «Стимул» і цим завадив торгово-партійно-рапівській мафії (районне агро-промислове об'єднання (РАПО) очолював М. Тарандушко, а його дружина К. Миргородська була головою Райспоживтовариства). Після цього шокуючого виступу більшість в залі сиділи пригнічені, лише від кількох осіб пролунали оплески. Опісля до трибуни вийшов В. Клименко, який заперечив озвучені звинувачення. Його підтримали ще кілька осіб. Але в цілому суті справи це не змінило. Кам'янських парточільників відкрито звинуватив у зловживаннях один із його видних діячів» [10, с. 97–98].

Це було яскравим свідченням конфлікту між різними представниками кам'янської владної верхівки, що матиме подальші практичні наслідки. Тверда, чітка та правдива позиція М. Татарінова вже тоді імпонувала представникам національно-демократичних кіл, які вбачали в його особі справедливого керівника, з яким можна дискутувати та співпрацювати у подальшому [8].

В контексті вже згаданих вище подій, на початку 1992 р., в суспільстві почалися активні дискусії щодо визначення особи, яка буде призначена на посаду Представника Президента України у Кам'янському районі. Обговорювалися різні кандидатури, але поступово виокремились 4 головні: перший заступник голови райвиконкому М. Татарінов, голова районної ради і райвиконкому Ю. Таран, заступник голови райвиконкому В. Калінін та начальник податкової інспекції Кам'янського району І. Крамаренко [6, с. 174].

Майже всі кандидати, окрім Крамаренка, представляли колишню партійну бюрократію. Але попри це, постать М. Татарінова викликала чи не найбільші симпатії серед багатьох керівників та у демократичній

спільноті. Всі знали про його авторитет як відповідального та чесного посадовця, який завжди працював на благо народу, не думаючи про власне збагачення [7].

Означену тезу підтвердила наступна подія. 18 березня 1992 р. в управі Кам'янського Руху (нині тут знаходиться історичний музей Кам'янського заповідника) відбулась зустріч представників національно-демократичного табору Кам'янщини з М. Татаріновим. Головною темою обговорення було висунення кандидата на посаду Представника Президента України у Кам'янському районі від опозиційних партій. Місцеві очільники Руху, УРП, ПДВУ (Партія демократичного відродження України) завжди були критично налаштованими щодо кам'янської компартійної еліти, але знаючи особисто Михайла Васильовича та його риси характеру, вони одностайно підтримали цю кандидатуру на посаду намісника Президента від об'єднаного демблоку [5].

Ініціативу щодо висунення єдиного кандидата на відповідальний пост управлінської ланки вирішили закріпити шляхом голосування на сесії Кам'янської районної ради. Це обумовлено тим, що потрібно було показати обласній владі свою офіційну позицію щодо підтримки місцевою громадою конкретної особи. Пленарне засідання райради відбулось 24 березня 1992 р.

В ході обговорень між депутатами розгорілись численні дискусії. Один із згаданих вище претендентів – І. М. Крамаренко – повідомив про зняття своєї кандидатури. Залишилось ще троє. На цьому фоні хтось із депутатів запропонував проголосувати за всіх одночасно, але цю пропозицію відкинули.

В принципі серед більшості обранців кандидатура М. Татарінова уже була погоджена, але щодо факту голосування за нього саме на сесії виникали суперечки. Голова райради Ю. М. Таран сказав, що ні за кого голосувати не треба, оскільки того чи іншого кандидата буде особисто погоджувати Представник Президента в Черкаській області К. Ястреб. Але депутати не погодились із цим і вимагали проголосувати за Татарінова. Один із них – А. В. Безпалий – зачитав список із 34 депутатів (з 54), які підписались за Михайла Васильовича та озвучив список різних керівників, котрі за нього виступили. Як наслідок, під натиском людей, Ю. Таран таки поставив на голосування питання про висунення М. Татарінова як претендента на пост Представника Президента в Кам'янському районі. Зважаючи на специфіку обставин, майже всі депутати (крім одного) проголосували «за» [10, с. 113–114].

Такий стан справ визначив наступні реалії: і демократична опозиція, і кам'янська влада в особі депутатів підтримала одного кандидата. Однак це ще не означало вирішення питання щодо його призначення.

28 березня 1992 р. по радіо відбувся прямий зв'язок кам'янчан з К. Ястребом. Коли рухівець М. Скородід запитав про призначення

М. Татарінова на посаду Представника Президента, Ястреб відповів, що на заваді прийняття цього рішення стоїть віковий ценз кандидата (Татарінов був уже пенсійного віку, 61 рік). Думається, що це була зовсім не основна причина відхилення пропозицій кам'янської громади, тим паче в тодішньому законодавстві про такі заборони не йшлося. Але озвучена позиція чітко говорила про несприйняття постаті Татарінова [11].

Попри такі обставини кам'янчани продовжували наполягати на своєму. Через кілька днів на особисту зустріч з К. Ястребом у Черкаси поїхали депутати райради та представники Руху. Останніх представляли В. Кужіль, В. Даниленко, М. Скородід і ще кілька осіб. Однак Ястреб прийняв у себе тільки депутатів, як обраних представників громади. Після зустрічі вони повідомили, що до Татарінова у Ястреба немає претензій як до керівника і спеціаліста, але для вирішення нагальних проблем потрібен молодший та енергійніший очільник. По суті, знов повторився наратив про пенсійний вік. В той же час К. Ястреб висловився, що погодить за рекомендацією М. Татарінова будь-кого іншого. Коли останнього, після приїзду до Кам'янки, про це повідомили, він порекомендував В. Правілова – директора Косарського відгодівельного господарства [9].

31 березня відбулась нарада керівників підприємств, установ, організацій, колгоспів та радгоспів за участі окремих депутатів райради та представників демблоку. На зібранні всі присутні підтримали кандидатуру В. І. Правілова на посаду Представника Президента у Кам'янському районі та офіційно направили дану кадрову пропозицію на затвердження К. Ястребу.

Наступного дня – 1 квітня – на засіданні ради колгоспів і радгоспів району офіційно зняв свою кандидатуру на пост намісника Президента голова райради Ю. М. Таран. Також відмовився від цієї відповідальної посади і В. Калінін. В той же час, на цих зборах присутні офіційно висунули ще одну кандидатуру – начальника управління сільського господарства М. А. Тарандушка [11].

Про М. Тарандушка вже давно ходили чутки як про корумпованого очільника, про «рапівську» мафію висловлювався неодноразово М. Татарінов, говорили і про різні зловживання його дружини К. Миргородської. Природно, що така кандидатура викликала велике незадоволення серед кам'янського суспільства, які знали різного роду махінації. Особливо негативно сприйняли новину про ймовірність призначення М. Тарандушка кам'янські рухівці. Враховуючи відомі їм факти зловживань, вони були готові піти на радикальні методи, щоб не допустити цього.

За попередньою домовленістю, як вже згадувалось вище, мала бути погоджена кандидатура В. Правілова. Але через різні обставини він, як і М. Татарінов, не підійшов за певними критеріями, тому все йшло до затвердження саме М. Тарандушка.

Такий стан речей обурих демократичну опозицію, яка тривалий час робила все можливе, щоб цього не сталося. Розуміючи подальший негативний сценарій розвитку подій, представники найчисленнішого політичного осередку – НРУ – прийняли рішення провести політичне голодування в знак протесту проти дій влади [3].

08 квітня 1992 р. на площі навпроти міського ресторану поставили намет та оголосили про голодування керівник Кам'янського Руху В. Даниленко та рухівець із с. Михайлівка М. Скородід (див. іл. 1). Протестанти ночували на місці, голодували та збирали підписи від громади на численні поставлені ними політичні вимоги. Весь перелік цілей був наступним:

1. Не призначати Представником Президента України у Кам'янському районі М. Тарандушка;
2. Виконати рішення сесії Кам'янської районної ради про затвердження Представником Президенту України у Кам'янському районі М. Татарінова;
3. Негайне прибуття до Кам'янки Представника Президента України в Черкаській області К. Ястреба для розбору ситуації, що склалась у районі;
4. Провести розслідування щодо зловживань службовими особами у торгівлі, сільському господарстві та інших галузях;
5. Відставка керівника районного споживчого товариства К. Миргородської (дружина М. Тарандушка) за зловживання в торгівлі;
6. Відставка голови Кам'янської районної ради та райвиконкому Ю. Тарана;
7. Відставка заступника голови райради М. Лазоренка [1].

Іл. 1. Намет із голодувальниками на центральній площі м. Кам'янка, квітень 1992 р.

Як бачимо, до вже розглянутих вище вимог та їхньої проблематики, додалась ініціатива звільнення кам'янського районного керівництва, яке, на думку опозиціонерів, також було причетне до складеної ситуації щодо узгодження та призначення кандидатури на пост Представника Президента України у Кам'янському районі. В подальшому це матиме практичні наслідки.

09 квітня 1992 р., на другий день після початку голодування, негативні очікування рухівців справдились. Президент України Л. Кравчук офіційно призначив М. Тарандушка на посаду представника Президента у Кам'янському районі. Цей факт ще більше посилив протестні настрої у суспільстві та переконав у правильності їхній дій в контексті боротьби за права громади [12].

Голодувальники зовсім не цурались у своїх висловлюваннях щодо головної причини своєї політичної акції. Начальника с/г управління М. Тарандушка вони прямо називали як одного із лідерів найбільш корумпованих кіл району, чия діяльність широко відома серед міського і сільського населення. Ініціаторами ж його просування до владної посади, рухівці називали К. Ястреба, його заступника С. Ружицького та колишнього першого секретаря кам'янського райкому В. Клименка, які прагнули протягнути свого ставленика попри позицію громади. В. Даниленко та М. Скородід наполягали на призначенні М. Татарінова як узгоджену кандидатуру від громадськості, опозиції та керівників різних підприємств та організацій [1].

Така безпрецедентна ситуація потребувала активних дій. Але на умовляння кам'янських очільників відмовитись від голодування і знайти якийсь компроміс не подіяли [2]. Більше того, рухівці впродовж кількох днів після початку протесту зібрали тисячі підписів від містян, які підтримали їхні вимоги та дії. На стихійних мітингах 12 і 13 квітня, які відбувались біля намету опозиціонерів, сотні кам'янчан у прийнятих резолюціях вимагали негайно скликати позачергову сесію районної ради та вирішити всі означені проблеми [1].

Напруження все більше зростало. Лікарі повідомляли про погіршення стану здоров'я голодувальників, настрої людей значно радикалізувались через затягування процесу, а інформацію про голодування у Кам'янці опублікували різні регіональні ЗМІ, що вимагало рішучих дій від обласної та місцевої влади.

Зранку 14 квітня до голодування приєдналось ще 2 рухівця: М. Ратушний та С. Трохименко. Вони також поставили намет біля ресторану поряд зі своїми політичними соратниками. Такий крок було зроблено для підтримки колег та їхньої підміни у разі виникнення надзвичайних ситуацій. Це ще більше підняло градус протистояння [7].

Того ж дня було вже заздалегідь відомо про приїзд після обіду Черкаського обласного керівництва на чолі з К. Ястребом. Метою їхнього

візиту була презентація Представника Президента України у Кам'янському районі – М. Тарандушка. Але оскільки цей ставленик колишньої компартійної еліти, через протест рухівців та сформовану ними негативну суспільну думку, викликав велике обурення, було очевидно, що такий офіціоз явно пройде не за планом [12].

Іл. 2. Лікар оглядає одного із голодувальників у наметі, квітень 1992 р.

О 14.00 год. 14 квітня почався черговий мітинг біля наметів голодувальників. Тут повідомили про погіршення стану М. Скородіда на фоні виразки шлунку і бронхіту (див. іл. 2). Але попри це ентузіазм рухівців не вичерпувався. В. Даниленко подякував людям за підтримку і сказав їм, щоб усі йшли до будинку культури, де К. Ястреб буде проводити зустріч з громадою, і вже безпосередньо від нього вимагати виконання волі мешканців.

Біля будинку культури, напередодні приїзду обласного керівництва, зібралося близько тисячі робітників машинобудівного заводу та кілька тисяч містян. Були присутні керівники підприємств, установ, колгоспів, яким мали представити, за нормального розвитку подій, нового керівника району, але складені

суспільно-політичні передумови цьому не явно сприяли. Велелюдна маса кам'янчан всіляко обурювалась, мітингувала, висловлюючи підтримку рухівцям та критикуючи владу. Багато зауважень містяни і сільські мешканці говорили про сільгоспуправління та його керівника М. Тарандушка, підкреслюючи вже сформовану суспільну думку про неможливість його призначення на високий владний пост. Все це, однозначно, визначить подальші події.

Невдовзі прибув Ястреб зі своєю командою. Попри великий протест, він налаштувався на діалог та запрошував кам'янчан до приміщення для розмови. Але, зважаючи радикалізацію суспільства, агресивні настрої, обурення діями влади, негативні думки через голодування рухівців, проведення конструктивної та спокійної зустрічі, звісно, було неможливим [9].

Яскраво підтверджує ці слова та загалом описує пануючу в той час атмосферу і події О. В. Нестерчук. У своїх спогадах він згадує наступне: «Ястреб запрошував людей до будинку культури. Але робітники машзаводу

були у брудному одязі і не хотіли заходити. Якийсь літній агресивний чоловік збив із К. Ястреба картуза. Рухівці схопили його і передали міліціонерам. Ястреб намагався угамувати пристрасті людей, але це йому не вдавалось. До мегафона, який використовували під час мітингу, підійшов голова райради Ю. Таран і виголосив, що один із чоловіків – показав на вчителя із с. Михайлівки М. Мусієнка – приходив до райради та казав, що у нього немає претензій до керівництва. Але вже зараз він вимагає відставки Тарана та його заступника Лазоренка. Мусієнко ж махає руками і головою, що такого він не казав. Хтось із них явно бреше. Ю. Таран додав, що на високій посаді він перебуває лише 9 місяців і не встиг проявити себе. Але він погоджується подати у відставку (одна з вимог голодуючих). В той час Тарандушко постійно посміхався і сказав, що відмовиться від посади намісника Президента» [10, с. 117–118].

Коли ці важливі заяви були зроблені, що в першу чергу хотіли почути опозиціонери і відповідно пристрасті дещо пригнічилися, всі охочі пішли до будинку культури, де вже спокійніше пройшло обговорення. Питання щодо відставки Тарана пообіцяли вирішити на позачерговій сесій районної ради. Що ж стосується призначення Представника Президента України у Кам'янському районі, то, оскільки М. Тарандушко відмовився від посади, це питання вирішили відкласти на пізніший термін. Кандидатуру ж зобов'язались погодити з кам'янським суспільством та демократичним блоком [8].

Таким чином, відбулась безпрецедентна ситуація – під тиском кам'янських опозиціонерів та місцевої громади, що їх підтримала, призначений по президентській вертикалі виконавчої влади очільник був змушений відмовитись від своєї посади. Подібних випадків у новітній історії України якщо і знайдеться, то лише одиниці, або їх взагалі немає. Зазначимо, що у подальшому жоден із призначених керівників Кам'янської райдержадміністрації не зазнавав такої обструкції, щоб після призначення відмовитись від посади та жодного дня не виконати своїх обов'язків. Це яскраво підкреслює унікальність події, що відбулась у Кам'янці навесні 1992 р.

Наступного дня, – 15 квітня – оскільки головні вимоги протестувальників були по суті виконані, рухівці завершили голодування та відправились до лікарні. Їхній крок викликав великий резонанс у суспільстві та практично мав значимі наслідки у подальшому. Більшість мешканців підтримали їхній сміливий вчинок та засудили дії влади. Яскравим підтвердженням цього є збір майже 5 тисяч підписів на підтримку вимог демократичної опозиції, перерахунок коштів на осередок НРУ від підприємств та організацій тощо. Це стало апогеєм діяльності демократичної опозиції на терені Кам'янського району, що в теорії мало чудові перспективи у майбутньому. На жаль, через різні внутрішні чинники, економічні негаразди та зміну політичної кон'юктури розвинути цей успіх не вдалось [4].

Невдовзі були реалізовані погоджені раніше кадрові зміни. Замість Ю. Тарана очільником Кам'янської районної ради знову обрали М. Татарінова. Оскільки він був зв'язуючою ланкою між опозицією, яка його підтримувала, та владними очільниками, напруження у суспільно-політичному житті Кам'янщини після його призначення дещо знизилось. Саме через Татарінова у погодженні з НРУ та іншими спільнотами йшло обговорення щодо визначення з кандидатурами на посаду Представника Президента. Зокрема, пропонували призначити вже раніше згаданих І. Крамаренка або В. Правілова. Але, через різні обставини, вони не пройшли [9].

Невдовзі, за погодженням із демблоком та керівниками, була запропонована ще одна альтернативна кандидатура – А. В. Безпалій. Впродовж тривалого часу він займав різні посади у сільському господарстві Кам'янського району, виступав на підтримку М. Татарінова, контактував з представниками демократичної опозиції тощо. Своїми діями він себе ніяким чином не скомпроментував, різних партійних посад не займав та не ідентифікував як такої партійної приналежності. Все це стало важливою передумовою для його легітимізації [10, с. 118].

04 травня на зборах членів виконкому, керівників підприємств та організацій, представників демократичних політичних об'єднань і партій А. Безпалого підтримали як кандидата на посаду Представника Президента. На той час він займав посаду представника Черкаського регіонального центру фірми «Зоря». Оскільки в його особі знайшли порозуміння як влада, так і опозиція, вже невдовзі Анатолія Безпалого призначили Представником Президента України у Кам'янському районі [14].

25 травня 1992 р. в приміщенні Кам'янської дитячої музичної школи відбулась презентація нового очільника району. Це дало старт новим суспільно-політичним реаліям Кам'янського краю, який поволі відходив від диктатури партноменклатури й трансформувався на демократично-правових засадах. Попереду було ще чимало викликів, але події з призначенням керівника району в 1992 р. вчергове продемонстрували постулат про силу єдності, що гарантує реалізацію навіть дуже складних завдань. Подальші події місцевої історії, як і України в цілому, яскраво підтверджують дане твердження [13].

В цілому, підсумовуючи вищесказане, можна стверджувати, що у 1992 р. у Кам'янці відбувся перший політично вмотивований протест у формі голоду. Це було обумовлено перипетіями з призначенням на посаду Представника Президента України у Кам'янському районі. Організаторами акція стали представники місцевої демократичної опозиції. Вони підтримали висування громади, якого хотіли бачити керівником більшість населення, а не запламованого різними корупційними скандалами посадовця. Це і вилилось у масштабне політичне протистояння, призвівши до проведення голодування та супровідних до цього процесів: масових зборів, протестів, велелюдних

мітингів тощо. В результаті опозиція домоглась виконання більшості своїх вимог, наочно продемонструвавши переваги демократичного устрою над тоталітарним комуністичним режимом. Аморфне і аполітичне життя Кам'янського району, що було характерною ознакою краю впродовж попередніх десятиліть, остаточно відійшло в минуле. Формувалась нова українська державна політична система, і Кам'янщина, як і інші регіони країни, стала складовою цих процесів.

УДК 930:908(477.46)Медведівка

**СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ
З ІСТОРІЇ СЕЛА МЕДВЕДІВКА
ЧЕРКАСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Богдана ШЛЕНЧАК,

*здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності «Історія та археологія»*

Черкаського державного технологічного університету

Людмила ТЕПТЮК,

*кандидат історичних наук, доцент
доцент кафедри історії та права*

Черкаського державного технологічного університету

Знання історії рідного краю – це обов'язок кожної свідомої людини. Немає ріднішого місця, ніж те, де народився, зростав, формувався як особистість. Історія кожного маленького села та містечка – це історія нашої держави.

Таким визначальним місцем для мене є рідне село Медведівка (Ведмедівка), яке розташоване у мальовничому та героїчному краї Чигиринщині.

Існує кілька версій походження назви села. Одна з них говорить, що в сиву давнину мисливці вполювали на березі річки велику ведмедицю і цю річку назвали Ведмедка, Ведмедичка. Тому і поселення, яке виникло на березі річки, отримало назву Ведмедівка, а згодом Медведівка.

Своєму вдалому географічному розташуванню Медведівка дуже швидко заселилася і стала міцною твердинею на Чигиринщині. В часи Національно-визвольної боротьби українського народу під проводом Богдана Хмельницького, Медведівка стає сотенним містечком Чигиринського полку, в якій споруджено міцну фортецю.

В 1659 р. Медведівка отримала Магдебурзьке право, а згодом стала волосним містечком, в якій було 5 православних храмів, костел та синагога і проживало більше 6000 мешканців.

В 1700-ті рр. історія Медведівки пов'язана з гайдамацьким рухом та «Коліївщиною», яку очолив наш земляк – Максим Залізняк. Наприкінці 1800-тих рр. медведівчани брали активну участь у селянських виступах під назвою «Чигиринська змова», і за участь у них багатьох медведівчан заслано до Сибіру. В роки національно-визвольної боротьби, яка розгорілася в Холодному Яру, медведівчани не пасли задніх, і була створена сотня полку Гайдамаків Холодного Яру.

В 1920–30 рр. Медведівка була районним центром, але це не врятувало її від Голодомору. Не оминула Медведівку і Друга світова війна, на фронтах якої загинуло більше 300 односельців, багато людей було вивезено до Німеччини на важкі роботи. Довгий час до Медведівської сільської ради входили чотири населені пункти – Медведівка, Івківці, Зам'ятниця, Деменці, і вони склали основу колгоспу ім. Куйбишева.

В наш час до Медведівської сільської територіальної громади входять села: Голоківка, Деменці, Зам'ятниця, Івківці, Медведівка, Мельники, Худоліївка та селища Буда і Скелівка.

Наразі кількість населення села Медведівка – понад 1300 осіб.

Історія села Медведівка стала предметом дослідження таких науковців: Ю. Мицик, Н. Кукса, Я. Діденко, В. Лазуренко, О. Пашковський, Б. Крупницький, В. Коцур, Н. Лавріненко, М. Сиволап, О. Ластовська, І. Романько.

Проаналізувавши деякі з них, хотілося б звернути увагу на працю відомого дослідника Чигиринщини Валентина Лазуренка. У своїй книжці «Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення)» автор особливу увагу приділив історичним подіям XX ст.: Холодноярській та Чигиринській республікам 1918–1921 рр., Голодомору 1932–1933 рр., політичним репресіям 1937–1939 рр., показав трагічні події років Другої світової війни, повоєнну відбудову народного господарства району. Завершальна частина розглядає сучасні політичні, економічні та національно-культурні процеси краю.

Краєзнавець описав події Коліївщини на території Медведівки і сусідніх сіл та відзначив, що один із керівників Коліївщини Максим Залізняк народився у селі Медведівка. Пам'ятник Максиму Залізнику з 1993 р. встановлений у Медведівці до 225 річниці Коліївщини (скульптор А. Кравченко, архітектор Л. Кондрацький).

З книжки можна дізнатися про період Першої світової війни, радянської влади, Другої світової війни у селі Медведівка. Перша світова війна 1914–1918 років збільшила, як і у всіх селах Чигиринського повіту, скруту жителів села Медведівка. Постійні реквізиції коней, худоби, возів, упряжі й продовольства для потреб армії озлобляли людей, посилювали

антивоєнні настрої. Радянська влада у Медведівці була встановлена у січні 1918 р. Та проіснувала ця влада у селі не довго. У березні 1918 р. Медведівку окупували австро-німецькі війська. Проте 25 січня 1919 р. радянська влада у Медведівці відновила. У вересні 1920 р. тут вперше організували комсомольський осередок, а 11 квітня 1923 р. постановою Київського губвиконкому було створено Медведівський район у складі Черкаського округу.

У село Медведівка німецько-фашистські загарбники вдерлися 25 серпня 1941 р. Віднині медведівці, як кріпаки, під наглядом старости повинні були працювати у так званому «громадському дворі». Тих, хто не хотів працювати, фашисти відправляли на каторгу до Німеччини. 8 січня 1944 р. Медведівку було звільнено.

Також в книзі описано життя Медведівки у повоєнні роки та в роки відлиги. У повоєнні роки 30 вчителів Медведівської середньої школи навчали понад 300 учнів. У 1956 р. було відбудоване і переобладнане приміщення Медведівської середньої школи, споруджено два гуртожитки для учнів віддалених сіл, майстерню. У 80-х рр. у Медведівці було збудовано нове приміщення середньої школи.

У 50–80-ті рр. також спостерігалось покращення матеріального життя медведівців. Тут запрацював хлібозавод потужністю 10–12 тонн виробів за зміну. Населення обслуговувала кравецька і шевська майстерні, пошта, перукарня, готель, ресторан і три їдальні, 9 магазинів та ларьків, комунгосп, який виконував замовлення по ремонту приміщень, будівництву різних споруд та інше. Село було повністю електрифіковане та радіофіковане, мало автобусне сполучення з Черкасами, Чигирином, Олександрівкою та навколишніми селами. Зазнала розширення та переобладнань Медведівська лікарня. У ній на той час діяв стаціонар на 50 ліжок, рентгенівський і стоматологічний кабінети, операційна, машина швидкої допомоги.

І нарешті ми в книзі можемо дізнатися про стан освіти краю у роки незалежності України. У Медведівці працює школа передового досвіду. Головне питання над, яким працює школа, – диференційоване навчання як метод активізації розумової та пізнавальної діяльності учнів.

Актуальною є робота Юрія Мицика «Чигирин – гетьманська столиця», в якій він узагальнив дослідження з історії гетьманської столиці – Чигирин, з яким пов'язані часи Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр., часи Руїни та Гайдамацького руху. Автор подає історію Чигиринського полку та низки населених пунктів на його території (Суботова, Медведівки та ін.). Праця ґрунтується як на опублікованих, так і на архівних джерелах, проливає світло на незнані сторінки історичного минулого та охоплює період з давніх часів до XIX ст.

Провідне місце у книзі присвячено історії села Медведівка. Автор описує історію заснування та походження назви, зокрема що Медведівку

нібито заснував покаяний татарин, який прийняв християнство. Його звали Аю, тобто Ведмідь (Медвідь) (тут пригадується «Аюдаг» у Криму, тобто «Ведмідь-гора»), отже, засноване ним містечко стало називатися Медведівкою. Він описував можливість перейменування з Медведівки у Данилів або Данилоград, але ця назва не прижилася.

Дослідник вказує, що у сеймовій постанові Речі Посполитої 1607 р. «Про українські міста», ухваленій, щоб принаймні частково приборкати «сваволю» українських козаків та міщан, у числі значних козацьких міст тодішнього Київського воєводства згадується Чигирин разом з Корсунем, Стеблевим і Даниловим, тобто Медведівкою. Люстрація королівщин 1616 р. свідчить, що Данилів (Медведівка) нараховував 280 козацьких домів і 20 домів тих, хто виконував «послушенство», жителі мали звільнення від податків. 26 листопада 1656 р. Юрій Хмельницький в Медведівці видав два оборонні універсали грецьким купцям.

Юрій Мицик описує титулування Дорошенка як гетьмана «його королівської милості». У цьому статусі в березі 1666 р. він і видав у Медведівці універсал про взяття під свою оборону Лебединського монастиря.

В книжці Наталії Кукси та Яніни Діденко «Наддніпрянська минувшина XVIII–XX століття» розповідається про історію та пам'ятки краю крізь призму бачення сучасників – видатних вчених істориків, письменників, поетів, художників та громадських діячів XVIII–XX ст. У розділі «Архітектурні пам'ятки Потясминня в студіях Григорія Павлуцького» описано сторінки історії Медведівського Миколаївського монастиря Чигиринського повіту. Автори дають географічну довідку про розташування будівлі, а саме: Медведівський Миколаївський монастир Київської губернії Чиринського повіту лежить на острові серед річки Тясмина за три версти від містечка Медведівки, між селами: Трушівцями і Івківцями. Час створення монастиря невідомий: перші документальні відомості про нього зустрічаємо в 1663 р., коли ігумен цього монастиря, Саватій супроводжував посольство Богдана Хмельницького в Москву з метою збору пожертв на монастир.

Потім в універсалах гетьманів: Юрія Хмельницького (1661 р.) і Павла Тетері (1663 р.), що дарують монастирю земельні угіддя, сказано, що монастир цей існує здавна, так що він виник, ймовірно, на початку XVI ст.. Під час Руїни в 1678 р., після падіння Чигирини, Медведівський монастир розділив долю усієї південної України, – він був розорений татарами; церква, втім, уціліла, і при ній залишалося кілька чоловіків ченців.

Також у книжці зображується план і креслення Миколаївської соборної церкви в Медведівському монастирі Чигиринського повіту з праці Г. Павлуцького.

Приділили увагу дослідниці і постаті Климента Квітки (1880–1953) – фольклористу, музикознавцю, правознавцю, який долучився до культурної

спадщини Чигиринщини. Працюючи в Чигирині, Квітка займався збиральницькою роботою, і, за його твердженням, він записав дві мелодії пісні про напад турок на Ведмедівку.

Отже, сторінок історії с. Медведівка прямо або опосередковано торкнулися відомі вчені сучасності. Науковий доробок цих дослідників дає можливість прослідкувати історичні події, які відбувалися на території вказаного населеного пункту від давніх часів до сьогодення та простежити етнографічні та архітектурні особливості краю.

Список використаних джерел

1. *Історична довідка Медведівської сільської ради. Медведівська сільська територіальна громада. URL : <http://surl.li/nmwbd>*
2. *Мицик Ю. А. Чигирин – гетьманська столиця. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 392с.*
3. *Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Наддніпрянська минувшина XVIII-XX століття. Черкаси: Вертикаль, видавець С. Г. Кандич, 2018. 300 с.*
4. *Лазуренко В. М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення): Навчальний посібник. Черкаси: Ваш дім, видавець О. О. Дикий. 2004. 456 с.*

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

УДК [929:94]:338.48](477.46)

ПЕРСОНАЛІСТИЧНИЙ ВИМІР ІСТОРІЇ ЧЕРКАЩИНИ ЯК ЗАПОРУКА ФОРМУВАННЯ ТУРИСТИЧНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ РЕГІОНУ

Валентин ЛАЗУРЕНКО,

*доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
проректор з гуманітарно-виховних питань
Черкаського державного технологічного університету,
голова Черкаської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України*

**Рец. на: 100 видатних особистостей Черкащини: збірник у 2 т.
Т.1 / Л. М. Чепурда, Г. М. Чепурда, С. С. Беляєва та ін. Одеса: Олді+,
2023. 164 с.**

Гордість кожного регіону – це його люди, які своєю діяльністю, хистом, стараннями та, безумовно, волею долі стали знаковими постатями не лише рідної України, але і світу. Вони є уособленням того краю, який їх зростив, виплекав і дав путівку в життя. Для них усіх мала батьківщина – це святе місце. І тут ми говоримо про благословенний край – рідну мальовничу Черкащину.

Важливу роль у всебічному вивченні багатой історії Черкащини відіграє історичне краєзнавство, яке за роки існування нашої області пройшло шлях від любительських досліджень окремих самодіяльних ентузіастів до системних, ґрунтованих на наукових засадах, досліджень місцевої історії. Краєзнавство в області за цей час оформилося у специфічну систему професійної і аматорської діяльності, широкий громадський рух, який має не лише пізнавальне, а й велике виховне значення.

В багатогранному спектрі громадської дослідницько-пошукової роботи краєзнавців черкаського краю на сьогодні важливе місце посідає вивчення малодосліджених сторінок історії міст і сіл, життя і діяльності

відомих земляків, історії окремих сфер суспільно-економічного життя, охорона та збереження історико-культурних пам'яток краю.

За роки незалежності в містах і районах Черкаської області побачили світ понад 500 краєзнавчих видань різного тематичного і жанрового спрямування. Сьогодні майже в половині міст і районів області підготовлено і видано комплексні праці з історії своїх мікрорегіонів.

В історії Черкаського краю є чимало людей, життєвий шлях яких примножив її славу. З їхніми іменами пов'язані давні часи і період Української національної революції середини XVII століття, становлення молодой Української держави і сучасні непрості турботи. Черкаська земля подарувала Україні та світові гетьмана-державотворця Богдана Хмельницького та національного генія Тараса Шевченка. Вона ж стала місцем їх довічного спочину. На цій землі народилися класики української літератури Михайло Старицький, Іван Нечуй-Левицький, Іван Ле, драматург Іван Тогобочний (Іван Щоголів), літературознавець Леонід Білецький, публіцист, віце-президент ВУАН Сергій Єфремов, композитори Кирило Стеценко і Семен Гулак-Артемівський, художники Іван Падалка та Іван Їжакевич, хореограф Василь Авраменко, громадсько-політичний діяч, Герой України Вячеслав Чорновіл.

На землі Черкащини жили і творили видатні особистості: Григорій Сковорода, Іван Котляревський, Євген Гребінка, Микола Лисенко, Адам Міцкевич, В'ячеслав Липинський та інші. З черкаським краєм пов'язані також імена корифеїв української науки: помолога Левка Симиценка, письменника Агнтангела Кримського, філософа Памфіла Юркевича, істориків – Івана Гуржія, Іллі Шульги, Івана Шевченка, Андрія Яковліва, Василя Ляскоронського, хіміка Олександра Баха, економіста Сергія Подолинського.

Черкащина надихала на творчість вченого-енциклопедиста, першого ректора Київського університету Михайла Максимовича. Тут тривалий час жив один з основоположників Українського музейництва, академік ВУАН Михайло Біляшівський.

За роки незалежності на Черкащині з-під пера дослідників місцевої історії з'явився ряд оригінальних краєзнавчих видань про життя і діяльність відомих земляків, передусім тих, чиї заслуги належним чином не були оцінені. Останніми роками на Черкащині з-під пера членів Національної спілки краєзнавців України вийшло чимало цікавих і різнопланових праць про наших відомих у різних сферах земляків. Водночас самі ж краєзнавці – безкорисливі дослідники історії краю і автори життєписів славетних черкащан, тривалий час залишалися поза увагою. Адже в кожному місті і селі Черкащини завжди були і є краєзнавці – патріоти рідного краю і України, головним життєвим кредо яких було і залишається об'єктивне вивчення подій минулого, життя і діяльності видатних уродженців Черкащини, донесення до широкого загалу достовірних знань про героїчні і трагічні сторінки нашої минувшини.

Книга “100 видатних особистостей Черкащини”, яка у 2023 році побачила світ в одеському видавництві “Олді+” (а це лише перший том перших 100-та видатних особистостей Черкащини), є надзвичайно оригінальною в своєму роді. В ній акцентується увага, головним чином, не на класично відомих уродженцях Черкащини, про яких написано чимало досліджень, як то Богдан Хмельницький, Тарас Шевченко, Іван Нечуй-Левицький, Михайло Старицький, Кирило Стеценко, Василь Симоненко. Автори навертають читача до постатей із минулого, які волею долі були забуті та недооцінені нашою історією (до речі, біографічні дані про кожного з них спресовані у декілька рядків, але за кожним – людське життя, яскраве і талановите, в деяких безжалісно обірване в розквіті сил; ці люди для нас назавжди залишаються молодими, чистими душею, сильними духом, красивими у вчинках). Адже пам’ять – частина духовного життя народу, його скарбниця, бо той, хто пам’ятає, – сильніший, бо він озброєний досвідом минулого.

Також представлені сучасні видатні особистості – уродженці Черкащини. Серед відомих сучасників ми б виділили із світовим уже ім’ям: футболістів Артема Довбика та Віталія Миколенка, баскетболіста Святослава Михайлюка, співака Олега Винника, музиканта Андрія Хливнюка, музичну селекторку і діджейку Дар’ю Коломієць, дизайнерку Айну Гассе, телеведучих Ірену Карпу та Оксану Соколову, актора театру і кіно Тараса Цимбалюка, письменника Артема Чеха.

На сторінках книги “100 видатних особистостей Черкащини”, підготовленої кафедрою туризму та готельно-ресторанної справи Черкаського державного технологічного університету (завідувач кафедри – професор, заслужений працівник туризму України Лариса Чепурда), – видатні черкащани – балетмейстери, етнографи, актори, кінорежисери, педагоги, історики, громадські діячі, археологи, генерал-хорунжі Армії УНР, філологи, індологи, хіміки, біологи, біохіміки, поети, перекладачі, художники, артисти, хірурги, архієпископи, сходознавці, синологи, скульптори, журналісти, літератори, лікарі, композитори, співаки, графиня, фотографи, хорові диригенти, заслужені діячі, педагог-новатор, телеведучі, авіаконструктори-винахідники, філософи, математики, антропологи, кардіологи, мовознавці, зоологи, конструктори бойової техніки, казкар-лірник, політв’язні, архівознавці, футболісти, баскетболісти, драматурги, оперні співаки, художники, спортсмени, скрипалі, літературознавці, активні діячі українського емігрантського руху, краєзнавці, громадські і політичні діячі, музиканти, вокалісти, піаністи, телепродюсери, діджеї, діячі руху опору проти зросійщення та національної дискримінації, геологи, правники, політики.

Теоретичне узагальнення персоналістичного виміру історії Черкащини, висвітлення внеску окремих особистостей у її розвиток, формування професійних компетенцій фахівців у сферах, пов’язаних із вивченням і дослідженням ролі особистості в історично-культурному процесі, відіграє нині важливу роль. Окремо слід відзначити, що наведені

біографічні матеріали свідчать про величезний людський потенціал краю і посилюють туристичну привабливість нашого черкаського регіону.

Переконалися, що вихід у світ цієї книги є вагомим внеском у розвиток історичного краєзнавства нашої держави крізь призму персоналістичного виміру.

УДК 930.25(075.8)

**ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ЕКСПЕРТИЗИ ДОКУМЕНТІВ»:
УНІКАЛЬНА КНИГА ДЛЯ ФАХІВЦІВ**

Валентин ЛАЗУРЕНКО,

*доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
проректор з гуманітарно-виховних питань
Черкаського державного технологічного університету,
голова Черкаської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України*

Василь ОРЛИК,

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії, археології,
інформаційної та архівної справи
Центральноукраїнського національного технічного університету;*

**Рец. на навчальний посібник Т. А. Клименко «ТЕОРІЯ
ТА ПРАКТИКА ЕКСПЕРТИЗИ ДОКУМЕНТІВ». Черкаси: ЧДТУ,
2023. 271 с.**

Т. А. Клименко

**ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА
ЕКСПЕРТИЗИ ДОКУМЕНТІВ**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

«Теорія та практика експертизи документів» – навчальна дисципліна, яка забезпечує підготовку фахівців спеціальності «Історія та археологія», що будуть мати теоретичні знання та практичні навички у сфері експертизи культурно-історичних цінностей. Програма авторського курсу побудована на системі поглядів, за якими експертиза цінності документів є комплексною науковою і навчальною дисципліною та різновидом науково-дослідної, організаційної та адміністративної діяльності, спрямованої на встановлення соціально-культурної, наукової та матеріальної цінності документальних пам'яток.

Знання про сучасні методи експертних досліджень документів сприятимуть формуванню фахівців, які здатні працювати як з традиційними, так і з електронними носіями інформації.

Навчальний посібник укладено за навчальною програмою дисципліни «Теорія та практика експертизи документів» для здобувачів спеціальності 032 Історія та археологія другого (магістерського) рівня освіти, освітня програма «Історія, музеєзнавство та експертиза культурно-історичних цінностей», які навчаються у Черкаському державному технологічному університеті. Книга є унікальним посібником, адже охоплює практично всі етапи життєвого циклу документа: від створення – до його збереження. Її підготовлено на базі авторського курсу Тетяни Анатоліївни Клименко з урахуванням багаторічного досвіду автора у сфері архівної справи, зокрема в Державному архіві Черкаської області, та міжнародної архівознавчої діяльності як дійсного члена Комітету з архівного обладнання та устаткування у зоні поміркованого клімату Міжнародної ради архівів (ІСА).

Рецензований навчальний посібник присвячений теоретико-методологічним та прикладним аспектам експертизи цінності документальних пам'яток. Перший розділ книги висвітлює історичний аспект світової та вітчизняної документознавчої експертизи. У другому розділі охарактеризовано теоретико-методологічні засади експертизи цінності документів. Третій розділ присвячено організаційно-методичним засадам експертизи цінності управлінських документів.

Т. А. Клименко системно і на науковому рівні подає теоретичні та методологічні проблеми сучасного архівознавства в контексті історичної науки, висвітлює еволюцію поняття і ролі документа, основні підходи до оцінки і відбору документів на архівне збереження в українському і зарубіжному архівознавстві, особливості експертизи цінності документів архівної України, класифікацію документних пам'яток і законодавчу базу експертизи цінності документних пам'яток в Україні. Охарактеризовано сучасну організацію визначення оціночної вартості документної пам'ятки. Не оминула увагою авторка і сучасні цифрові інструменти і технології для пошуку, збереження і оброблення інформації. Окреслено особливості експертизи цінності аудіовізуальних документів та документів в електронній формі.

Запропонований посібник призначений допомогти здобувачу вищої освіти організувати свою самостійну роботу. У четвертому розділі наведено тематику питань для опрацювання як за денною, так і за заочною формами навчання, поради і методичні рекомендації.

Масив питань, що виноситься на самостійне опрацювання, також стосується застосування загальнонаукових методів дослідження, критеріїв наукової, історико-культурної цінності документних пам'яток; класифікації документних пам'яток; визначення комплексу характеристик

об'єкта експертизи – документної пам'ятки, а також використання сучасних методик проведення експертизи цінності документів.

Перелік літератури містить актуалізовану джерельну базу, що дає змогу здобувачам досягти визначених програмних результатів і підготуватись до іспиту.

Матеріали посібника є різноплановими й актуальними, дібрані і викладені на високому професійному рівні. Вони допоможуть студентам послідовно і якісно засвоїти цю дисципліну. Головна складність засвоєння змісту курсу пов'язана з необхідністю розуміння нових термінів та понять. Тому авторка детальну увагу приділяє терміносистемі експертизи цінності документних пам'яток, а наприкінці книги подано покажчик за переліком основних понять, тож ця проблема має успішно долатися здобувачами.

Навчальний посібник, підготовлений Т. А. Клименко, відповідає встановленим вимогам як щодо змісту навчальної програми дисципліни, так і за обсягом, має належне технічне оформлення. Наприкінці слід зауважити, що видання не має аналогів і буде цікавим для розвитку професійних компетенцій фахівців інформаційної галузі, архівістів, музейників, експертів.

В цілому матеріал навчального посібника сприятиме підготовці фахівця, здатного самостійно і на сучасному професійному рівні проводити експертизу цінності документних матеріалів, атрибуцію та ідентифікацію документних пам'яток регіонального та національного значення. А це, в свою чергу, матиме позитивний вплив на виявлення і стан об'єктів матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України.

Наукове видання

МАТЕРІАЛИ
VI Всеукраїнської
науково-практичної конференції
«КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ:
ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ТА ТРАДИЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ»
(з міжнародною участю)

07 – 08 грудня 2023 р.

м. Черкаси

Статті подаються в авторському редагуванні.

Технічний редактор *Тетяна Манжура*
Комп'ютерна обробка *Катерини Давиденко*

Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 17,44. Обл.-вид. арк. 21,5. Тираж 50 прим. Зам. № 23-119.

Видавець **ГОРДІЄНКО Є. І.**

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції Серія ДК № 4518 від 04.04.2013 р.
Україна, 18000, м. Черкаси тел./факс: (0472) 56-56-12, (067) 444-28-94
e-mail: book.druk@gmail.com